

Molnár Judit

*Csendőrök,
hivatalnokok, zsidók*

*Válogatott tanulmányok
a magyar holokauszt történetéből*

Szegedi Zsidó Hitközség Évkönyvei 1.

2000.

ELŐKÉSZÜLETBEN:

2. Holokauszt és emlékezet

(Hagyományörző tudományos
tanácskozás.

Szeged, 2000. június 16–18.)

896 Ft

Szegedi Zsidó Hitközség Évkönyvei 1.

Molnár Judit

*Csendőrök,
hivatalnokok, zsidók*

*Válogatott tanulmányok
a magyar holokauszt történetéből*

Szegedi Zsidó Hitközség Évkönyvei 1.

2000.

A kötet megjelenését
a MAGYARORSZÁGI ZSIDÓ ÖRÖKSÉG KÖZALAPÍTVÁNY
támogatta

A borítón: Fisch O. Róbert alkotása

ISBN 963 482 505 2

ISSN 1586-782 X

© Molnár Judit, 2000

Szegedi Zsidó Hitközség
6722 Szeged, Gutenberg u. 20.
Felelős kiadó: Lednitzky András
Nyomtatás, kötészet: Officina Tannyomda
Felelős vezető: Dr. Kékes Tiborné

Tartalom

Előszó (Randolph L. Braham)	7
Bevezetés	9
Út a holokauszthoz	11
Csendőrök, rendőrök, hivatalnokok és a Soá	29
A m. kir. csendőrség 1944-ben	43
„Reális Horthy-képet kell rajzolni”	51
Adalékok az 1944-es délvidéki gettók és deportálások történetéhez	55
Zsidó gettók 1944-ben a Dél-Alföldön	71
Mentesítési ügyek Szegeden	107
A Magyar Zsidók Központi Tanácsának megalakulása, működése (1944. március 20–július 7.)	131
A Zsidó Tanács megalakulása – cionista szemmel (Dr. Kahan Nison visszaemlékezése)	157
Embermentés vagy árulás? A Kasztner-akció szegedi vonatkozásai	183
A tanulmányok forrásai	199
Névmutató	201
Helynévmutató	207
Függelék (térképek, fényképek, dokumentumok)	211

Előszó

A rendszerváltozás új lendületet adott a humán- és társadalomtudományok iránti érdeklődésnek, amelyet 1989 előtt, ha nem is korlátoztak, de nem igazán támogattak. Elsősorban néhány szakmailag jól képzett fiatal tudós odaadásának köszönhetően, akik ezen tanulmányok előmozdítására kötelezték el magukat, fellendültek általában a zsidó-tanulmányok és különösen a holokauszttal kapcsolatos kutatások. E fiatal tudósok egyike Molnár Judit történész, a Szegedi Tudományegyetem docense, aki az 1995-ben *Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkerületben* címmel megjelent, átfogóan dokumentált tudományos monográfiával szerzett nevet a holokauszt kutatása terén. Ebben a könyvben, amely immár kötelező hivatkozási művé lépett elő a délvidéki és Csanád-Arad-Torontál, Csongrád és részben Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyei zsidó hitközségek elpusztításával kapcsolatban, a szerző az 1944. március 19-ei német megszállás előtti történelmi állapotot írja le, és az akkor szinte azonnal elkezdődő emberirtásra összpontosít. A monográfia aprólékosan dokumentálja a zsidóság elszigetelésére, vagyonának elkobzására, gettósítására és deportálására vonatkozó részleteket, és mind ebben elsősorban a rendszerváltozás óta eltelt időszakban általa feltárt levéltári forrásokra támaszkodik.

A jelen kötetben összegyűjtött tanulmányok, amelyek az elmúlt évtizedben jelentek meg, jól tükrözik Molnár Judit tudományos érdemeit. Ezek a tanulmányok túllépnek első könyve földrajzi határain, de ahhoz hasonlóan a holokauszt történelmi előzményeitől a német megszállás után működésbe lépő

történelmi és társadalmi- gazdasági tényezők értékeléséig terjednek. Cáfolhatatlanul bizonyítják, hogy Sztójay Döme kormánya milyen döntő szerepet játszott a végső megoldás gyors megvalósításában azzal, hogy az SS rendelkezésére bocsátotta a magyar államhatalom eszközeit – a csendőrséget, a rendőrséget és a hivatalnoki kart. Molnár három tanulmányának központi témája a magyar holokauszt ezen oldala. A Budapesti Központi Zsidó Tanács szervezetét és működését valamint a cionista Budapesti Mentőbizottság mentési kísérleteit elemző három másik tanulmánya kritikus fényben világítja meg a háború alatti zsidó vezetést. A Horthy Miklós kormányzóról szóló cikk különösen fontos, mivel a magyarországi holokauszttal kapcsolatos egyik legkényesebb témával foglalkozik: mit tudott az államfő a végső megoldás valós tényeiről, és mikor szerzett ezekről tudomást?

A kötet nem csupán értékes hozzájárulás a magyarországi holokauszt kutatáshoz, de hatásos fegyver is azok ellen, akik, ha tagadni nem is merik, de bemocskolják és eltorzítják a holokausztot.

New York, 2000 augusztusa

Randolph L. Braham

Distinguished Professor Emeritus

The Graduate Center of the City University of New York

Bevezetés

A napi politikai vitákban gyakran, a témával foglalkozó történészek többsége szerint talán túl gyakran is fölmerül a magyar zsidó vészkorszak kérdésköre. Nem volt céлом e vitákhoz hozzászólni, ez nem is lehet egy történész feladata. De közzé akartam tenni azokat a tanulmányaimat, hazai és nemzetközi konferenciákon elhangzott előadásaimat, amelyek talán segíthetnek jobban megérteni, mi és miért történt a magyar zsidókkal a Soá idején.

Tanulmányaimat kronologikus és tematikus rendbe szerkesztettem: az első tanulmány végig kíséri a magyar zsidók sorsát az első zsidótörvényektől (1938–1939) a pesti gettó felszabadulásáig (1945. január). Hosszabb ideje kutatom szűkebb pátriám, Szeged, Csongrád megye és a hajdani V. (szege-di) csendőrkerület holokauszt-történetét. E kutatómunka eredményeit e kötetben három tanulmány is tartalmazza: választ próbálok adni azokra a kérdésekre, hogy kik, mikor és hány zsidót hurcoltak el a Délvidékről 1944 tavaszán, másrészt részletesen foglalkozom a szegedi, makói, szentesi és hódmezővásárhelyi gettó-politikával. A központi hatóságok rendeleteit, utasításait helyi szinten a hivatalnokok, a közbiztonsági szervek tisztviselői önként, kedvvel, vagy kedvetlenül, de végrehajtották. Külön tanulmányban tárgyalom a zsidótörvények, rendeletek hatálya alól mentesítettek történetét.

1993 szeptembere, Horthy Miklós hivatalos kenderesi újratemetése előtt és azóta is gyakran fölmerül a kérdés: a kormányzó mikor, mit tudott a holokausztról, és miért állította le a budapesti zsidóság deportálását.

Három tanulmányban foglalkozom a világháború alatti zsidó vezetés és ellenállás problémakörével. A Magyar Zsidók Központi Tanácsa megalakulásával, működésével, a vidéki zsidó tanácsok megszervezésével foglalkozó tanulmányok mellett a Kasztner-akció szegedi vonatkozásainak külön előadást, illetve tanulmányt szenteltem.

1999 óta az akadémiai helyesírás magyarosította az angol holocaust írásmódját. E kötetben már az új helyesírás szerint szerepel ez a szó. A tanulmányokat, előadásokat változatlan, szöveghű formában teszem közzé, a hivatkozásokban az elmúlt években bekövetkezett változások egy részét igyekeztem követni: pl. az időközben megszűnt Új Magyar Központi Levéltár helyett csak Országos Levéltár (OL), Belügyminisztérium Történeti Irattára helyett Történeti Hivatal stb. szerepel. A Belügyminisztériumból az elmúlt évek során az iratok egy része a Csongrád Megyei Levéltárba került. R. L. Braham magyar holokaustt monográfiájának 1997-ben megjelent második, átdolgozott változata. Tanulmánykötetemben e kiadás oldalszámaira is hivatkozom. 1994-ben megjelent *Az Endre-Baky-Jaross per* című dokumentum kötet (melyet Karsai Lászlóval rendeztem sajtó alá). E kötetben már nem a népbírói per levéltári jelzeteire, hanem e kötet oldalszámaira hivatkozom.

Kutatásaimat az elmúlt másfél évtized során támogatásban részesítette a Soros Alapítvány, a J. & O. Winter Foundation (New York), a Szegedért Alapítvány, a Csongrád Megyei Közgyűlési Hivatal Művelődési Bizottsága, Szeged Város Önkormányzatának Kulturális Bizottsága, a Yad Vashem International Center for Holocaust Studies (Jeruzsálem), a Magyar Ösztöndíj Bizottság Eötvös Ösztöndíja, a Columbia University in the City of New York, Bitó László Alapítványa. E kötet a Magyar Zsidó Örökség Közalapítvány támogatásával jelent meg.

Szeged, 2000. november

Molnár Judit

Út a holokauszthoz

Magyarországon az antiszemita törvénykezést Darányi Kálmán 1938. március 5-én Győrben elmondott beszédében alapozta meg. Ebben a fegyverkezési program meghirdetése mellett azt is leszögezte, hogy van zsidókérdés Magyarországon, és ezt a problémát törvényes úton rendezni kell.

Három zsidótörvény

Darányi – ígéretéhez híven – április 8-án benyújtotta törvényjavaslatát *„a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról”*. Magyarországon magyar állampolgárok „faji” megkülönböztetéséhez az első lépést e javaslat elfogadása, az 1938. évi XV. tc., az ún. első zsidótörvény jelentette. Ez kimondja, hogy a sajtókamarában, a színművészeti és filmművészeti kamarában az ügyvédi, mérnöki, orvosi kamarában, valamint egyes vállalatok értelmiségi munkaköreiben a zsidók aránya nem haladhatja meg a húsz százalékot. Igaz ugyan, hogy e törvény nem határozza meg, ki tekintendő zsidónak, viszont a kivételezetteket felsoroló 4. § b. pontja szerint nem tartozik a húsz százalékba az, *„aki az 1919. évi augusztus hó 1. napja előtt tért át valamely más, bevett felekezetbe és megszakítás nélkül ugyanennek a felekezetnek a tagja”*.

A következő évben elfogadott honvédelmi törvény (1939. II. tc.) 141. §-a kivételes hatalommal ruházta fel a kormányt – valamennyi tagjának felelőssége mellett – *„háború idején vagy az országot fenyegető háborús veszély esetében”*. A német

megszállás után rendeletei kibocsátásának indoklására a Sztójay-kormány ezen törvény 86., 212. és/vagy 141. §-aira hivatkozott.

Imrédy Béla aki Darányi lemondását követően, mint miniszterelnök elfogadtatta a parlamenttel az első zsidótörvényt, ígéretét megszegve – miszerint az 1938. XV. tc. végrehajtásával a zsidókérdést lezártnak tekinti –, már 1938 decemberében, karácsony előestéjén benyújtotta a képviselőháznak „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” szóló törvényjavaslatot. Ám elődjéhez hasonlóan a tervezetet már nem ő képviselte a parlamenti vita során, hanem az új miniszterelnök gróf *Teleki Pál*, aki hangsúlyozta: „a javaslatot nem mint politikai örökséget, hanem meggyőződésből is képviselem, [...] ha részleteiben mást, egy saját magam által szerkesztett törvényjavaslatot hoztam volna, az ennél a törvényjavaslatnál szigorúbb lett volna.”

Néhány liberális, szociáldemokrata és kisgazda képviselő kivételével a parlament nagy többsége egyetértett a második zsidótörvény alapvető célkitűzésével, amit *Glattfelder* püspök így fogalmazott meg: „a zsidóknak maguknak már rég meg kellett volna érteni, hogy öt százalék a szellemi, gazdasági és kényelmi lehetőségek ötven százalékát büntetlenül nem igényelheti.” A „ki tekintendő zsidónak” kérdésben azonban hosszú hetekig tartó viták során sem jutottak egységes álláspontra a honatyák.

A második zsidótörvény (1939. IV. tc.) 1. §-át végül eredeti formájában fogadta el a T. Ház, számos mentességet biztosító bekezdéssel kiegészítve. E törvény kétségtelenül újabb lépést jelentett a „fajvédelem” irányában, mivel kimondta: „A jelen törvény alkalmazása szempontjából zsidónak kell tekinteni azt, aki ömaga vagy akinek legalább egyik szülője, vagy akinek nagyszülői közül legalább kettő a jelen törvény hatálybalépésekor az izraelita hitfelekezet tagja vagy a jelen törvény hatálybalépése előtt az izraelita hitfelekezet tagja volt, úgyszintén a felsoroltaknak a jelen törvény hatálybalépése után született ivadékaik.”

Az első zsidótörvényben felsorolt értelmiségi pályákon az

arányszámot hat százalékra, a vállalatok értelmiségi munkakörben foglalkoztatott alkalmazottainál tizenkét százalékra korlátozza. Az 5. § pedig külön kiemeli, hogy *„tisztviselőként vagy egyéb alkalmazottként zsidó nem léphet az állam, törvényhatóság, község, úgyszintén bármely más köztestület, közintézet vagy közüzem szolgálatába”*.

A kormány e két zsidótörvénnyel feltehetően elsősorban a hazai „keresztény-nemzeti” közép- és kispolgárság antiszemita indulatait akarta csillapítani. A német vezetés e téren nem gyakorolt nyomást a magyar kormányra. A megadott arányszámokat fokozatosan, kb. öt éven belül kívánták elérni, s a nagytőke pozícióit nem érintették a százalékos korlátozások.

1941. április 19-én jelent meg a *Budapesti Közlönyben* a 2870/1941. ME számú rendelet a zsidó személyek katonai szolgálatáról. Ez további diszkriminációt jelentett a hadseregben belül a zsidókkal szemben, kimondva, hogy *„hadkötelezettségüknek a honvédség kötelékében kiegészítő szolgálat teljesítésével tesznek eleget. A kiegészítő szolgálatra kötelezettek ezt a szolgálatot rendfokozat nélkül teljesítik abban az esetben is, ha korábban tisztí, altisztí, vagy tisztési rendfokozatot nyertek”*. Becslések szerint a zsidó munkaszolgálatosok közül 1944. március 19-éig 42 000 fő vesztette életét.

Végül a harmadik zsidótörvény (1941. XV. tc.) – amely fajvédelmi törvény néven vonult be a magyar történelembe – 9. §-a a következőket mondja: *„Nemzsidónak zsidóval házasságot kötni tilos. [...] A jelen § alkalmazásában zsidó az, akinek legalább két nagyszülője az izraelita hitfelekezet tagjaként született, úgyszintén – tekintet nélkül származására – az, aki az izraelita hitfelekezet tagja.”* Az 1944. március 19-étől megjelenő kormányrendeletek – mint például a sárga csillag viseléséről szóló vagy az ún. gettó-rendelet – annak megállapításánál, hogy ki minősül zsidónak, az 1941. XV. tc. 9. és 16. §-ait tekintették irányadónak.

Az első és második zsidótörvénnyel ellentétben ez utóbbi már náci értelemben fajvédelmi törvénynek tekintendő. Az első kettő a „zsidó konkurencia” kiküszöbölését célozta, végrehajtásuk nem volt teljes körű, s a paragrafusok viszonylag hosz-

szű határidőt szabtak a húsz, illetve hat százalékban rögzített számarány elérésére. Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című tanulmányának elemzése szerint Magyarországon a zsidótörvények „széles középosztályi, kispolgári és kispolgárosodó rétegek számára azt a lehetőséget jelentették, hogy személyes erőfeszítés nélkül, az állam jóvoltából, mások kialakult egzisztenciájának a rovására maguknak új, sokkal előnyösebb egzisztenciákat alapíthattak” úgy, hogy „az illetőt feljeli, nagyszüleit kikutatja, állásából kidobhatja, üzletét igényli, őt magát esetleg internáltatja”.

A harmadik zsidótörvény parlamenti vitájával, majd megszavazásával egy időben, 1941. július–augusztusban „állampolgárságukat igazolni nem tudó” több ezer zsidót deportáltak, elsősorban Kárpátaljáról, de az ország más területeiről is a kőrösmezei határállomásra, majd onnan tovább, a megszállt Galiciába. A kitelepítési akció fő szervezője a KEOKH (Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság) volt. A hivatalosan deklarált céllal, a lengyel és orosz zsidók eltávolításával szemben „a Kárpátalján nem azt vizsgálják, hogy ki tartozik ebbe a kategóriába, hanem, hogy ki nem tudja állampolgársági bizonyítvánnyal igazolni magyar állampolgárságát, sőt sok helyütt és nagyszámban az ily bizonyítvánnyal rendelkezőket is elviszik” – tudhatjuk meg a deportálás körülményeiről készült egyik feljegyzésből. A határon túlra szállítottakat „az ukránok napról-napra rabolják ki, sokat agyonvernek, az egyik községben a házukat rágyújtották. [...] a Dnyeszterből naponta szedték ki a zsidó hullákat”. Végül Jeckeln SS-alezredes vállalta, hogy „szeptember 1-jére az utolsó szálíg likvidálja ezeket a zsidókat”. Az Einsatzgruppe-C váltotta be Kamenyec-Podolszkijban és a szomszédos városokban az ígéretet 1941. augusztus 27–28-án. A Magyarországról kitelepítettek többségét itt gyilkolták meg. A KEOKH augusztus 22-ei jelentése szerint 17 656 személyt deportáltak.

A zsidónak minősített magyar állampolgárokkal szemben hozott törvények (és rendeletek) sora tovább folytatódott. Az 1942. XV. tc. 2. §-a kimondta, hogy „zsidó nem szerezhethet joggal nélkül vagy árverés útján mező- vagy erdőgazdasági ingat-

lant (ingatlanhasználati illetőséget), kis- és nagyközségben pedig egyéb ingatlant sem”. Ugyanakkor a 3. §-ban kötelezik „összes mező- vagy erdőgazdasági ingatlanának (használati illetőségének), ezek alkotórészeinek és tartozékainak, továbbá mező- vagy erdőgazdasági ingatlanain lévő vagy ezekkel kapcsolatos mező- vagy erdőgazdasági ipari üzemének és üzemi berendezéseinek tulajdonul átengedésére”.

Ezek a törvények azonban – diszkriminatív jellegük ellenére – nem jelentették emberek marhavagonokba zsúfolását és deportálását. Az eddig feltárt dokumentumok tanúsága szerint a magyarországi zsidókérdés német mintára történő „rendezése” 1942 őszén merült fel először. *Dietrich von Jagow* budapesti német követ 1942. október 17-én a zsidókérdés végleges megoldására egy három pontból álló jegyzéket adott át a magyar Külügyminisztériumban. *Martin Luther* (a német Külügyminisztérium zsidókérdéssel foglalkozó osztályának vezetője) utasításainak megfelelően követelte minden zsidó kiiktatását a kulturális és gazdasági életből, zsidók megkülönböztető jellel történő megjelölését, valamint a magyarországi zsidók kitelepítésének előkészítését. A Kállay-kormány elutasító választát *Sztójay* berlini követ 1942. december 2-án juttatta el a német Külügyminisztériumba.

1943. április 16–17-én *Hitler* és *Horthy* klessheimi találkozásán *Hitler* többször is fölvetette a zsidókérdés radikális megoldásának szükségességét Magyarországon. *Horthy* kérdésére, hogy mihez kezdjen a zsidókkal, miután úgyszólván minden életlehetőséget megvont tőlük – „*elvégre mégsem ütheti őket agyon*” –, *Ribbentrop* birodalmi külügyminiszter kijelentette: „*a zsidókat vagy meg kell semmisíteni, vagy koncentrációs táborokba szállítani.*” *Hitler* ehhez még hozzáfűzte: „*Ha nem tudnak dolgozni, el kell pusztulniuk. Úgy kell őket kezelni, mint a tuberkulózis bacilusát, amely megfertőzheti az egészséges testet.*” A feszült légkörű találkozó után néhány nappal, 1943. május 7-én *Horthy* levelet intézett *Hitler*hez, melyben közölte, hogy a „*zsidók fokozatos kikapcsolására vonatkozó további intézkedések folyamatban vannak, s amint meg lesznek teremtve elszállításuk feltételei, ezt is végre fogjuk hajtani.*”

Az 1944. március 18-ai újabb klessheimi találkozón még élesebb hangnemben folyt a tárgyalás Hitler és Horthy között. Hitler vádjai közt ismét szerepelt, hogy „Magyarország a zsidókérdésben semmit sem tesz, és nem hajlandó a nagyszámú magyarországi zsidósággal leszámolni”.

1944. tavaszáig több százezer magyar zsidó helyzete – annak ellenére, hogy az ún. zsidótörvényekbe foglalt módon nehezítették életkörülményeiket, munkaszolgálatra kötelezték a katonaköteles férfiakat, több mint 18 000 embert deportáltak 1941 nyarán – viszonylag biztonságos volt. 1944 márciusára Európa legnagyobb zsidó közössége Magyarországon élt. A világháború során megközelítően 15–20 000 külföldi zsidó is menekült Magyarországra.

Horthyéknak a német követelésekkel szembeni elutasító magatartását befolyásolhatta az olasz, román, bolgár példa. Mussolini az 1938-tól bevezetett zsidótörvények ellenére még az olaszok által megszállt francia, jugoszláv területekről sem engedte deportálni a zsidókat. A román hatóságok 1942 végén Besszarábiában, Bukovinában és a megszállásuk alá került szovjet területeken is beszüntették a zsidók pusztítását. Bulgária sem adta ki „saját” zsidóit. Ugyanakkor ezen országok vezetői joggal hivatkozhattak Berlinben 1944 tavaszáig a magyarok „zsidóvédő” politikájára.

Rendeletözőn a német megszállást követően

Bár nem a magyarországi zsidókérdés „rendezetlensége” volt az oka annak, hogy Németország vezetői hazánk megszállása mellett döntöttek, de megragadták a kínáló alkalmat. 1944. március 19-én, a német véderő fegyveres alakulataival egy időben Budapestre érkezett az RSHA (Reichssicherheitshauptamt – Birodalmi Biztonsági Főhivatal) IV. B/4. osztályának két képviselője *Hermann Krumej* és *Dieter von Wisliceny*, majd néhány nap múlva *Adolf Eichmann Obersturmbannführer*, a IV. B/4 alosztály vezetője is, hogy az *Endlösungot* (végső megoldást) Magyarországon is végrehajt-

sák. A megszállás első napjaiban Kaltenbrunner, az RSHA főnöke is Budapesten járt, s Sztójay Döme volt berlini nagykövettel, a miniszterelnöki szék várományosával megtárgyalta a magyarországi zsidókérdés radikális megoldásának részleteit. Sztójay „a Kaltenbrunnerrel folytatott megbeszélésre hivatkozva tájékoztatta az első Minisztertanácsot [március 22.] a zsidókérdés tekintetében megoldandó problémákról” – vallotta népbíróági perében Jaross Andor volt belügyminiszter 1945 decemberében.

Imrédy Béla tárca nélküli miniszter nyilván erre a megbeszélésre utalt néhány hónappal későbbi minisztertanácsi hozzászólásában, amikor megjegyezte: „a zsidók kitelepítése és kiszállítása csak szöbeli német megegyezés alapján történik, de írás nincs róla.”

A német megszállást követő második Minisztertanács (1944. március 29.) már sorozatban tárgyalta a „zsidórendeleteket”. Bár Antal István igazságügy-miniszter megjegyezte, hogy a kormányrendeletekhez Horthy előzetes hozzájárulása szükséges, Sztójay rögtön megnyugtatta: „a Kormányzó Úr Ófőméltósága az összes zsidórendeletekre vonatkozólag szabad kezet adott az Ő vezetése alatt álló kormánynak, és ezek tekintetében nem akar befolyást gyakorolni.”

Az első kormányrendelet, a zsidó távbeszélő-előfizetők adatszolgáltatási kötelezettsége tárgyában március 29-én jelent meg. Március 31-én már a zsidók diszkriminációját célzó rendeletek egész sora következett: zsidók háztartásában nem zsidók alkalmazása tilos; zsidók közszolgálatának és közmegbízásainak, továbbá ügyvédi működésének megszüntetése; zsidók sajtókamarai, színművészeti és filmművészeti kamarai tagságának megszüntetése; zsidók tulajdonában lévő közúti gépjárművek bejelentése; és végül a legfontosabb: a sárga csillag viselésének kötelezővé tétele.

Az utolsó, parlament által elfogadott zsidótörvény sem tartalmazott olyan mértékű jogfosztást, mint ezek a rendeletek sorozatban, vagyis alkotmányjogi szempontból törvénytelennek tekinthető, hogy az 1939. II. tc. 141. §-ára hivatkozva ugyan, de rendelettel módosítottak törvényt. A kormány ren-

deleteit a helyi közigazgatási és közbiztonsági szervek többsége mégis törvényesnek fogadta el. Sőt a bizalmas (res.) jelzésű, nyilvánosságra nem hozott rendeleteket is (mint pl. a zsidók összeírása, a kárpátaljai, észak-erdélyi, délvidéki akciókhoz kapcsolódó gyűjtőtábor-rendelet), melyek nélkülöztek bármilyen törvényre való hivatkozást, zökkenőmentesen végrehajtották a helyi apparátusok szakemberei. Ahhoz, hogy az Eichmann vezette, mindössze 200-300 emberből álló kommandó végre tudja hajtani a „zsidótlantási” akciót, feltétlenül szükség volt a magyar közigazgatási és rendőri, csendőri szervek támogatására, aktív közreműködésére.

Eichmann-nak meglegedésére szolgált, hogy Horthy március 24-én *Baky László* nyugállományú csendőrőrnagyot, nyilaskeresztes országgyűlési képviselőt, a németek bizalmi emberét nevezte ki a rendőrséget és csendőrséget felügyelő belügyi államtitkárrá. Még nagyobb meglegedéssel fogadta a szintén hírhedt antiszemita számító *Endre László*, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei alispán április 8-ai államtitkári kinevezését. *Endre László* ügykörébe a közigazgatási osztályok, valamint az ügynevezett lakásügyi ügyosztály tartozott. Tehát az akcióhoz rendelkezésre álltak Magyarország tíz csendőrkerületének alakulatai (megközelítően 20 ezer fő), valamint 44 vármegyéjének tisztviselői és a városok rendőrei. S a helyi közigazgatásokban pontról pontra végrehajtották a „zsidó-rendeleteket”.

1944. április 16-án jelent meg a *Budapesti Közlönyben* az a kormányrendelet, mely „az ország területén lakó minden zsidót” kötelezett arra, hogy a rendelet hatálybalépésekor meglévő vagyonát 1944. április 30-áig bejelentse a lakóhelye szerint illetékes pénzügyi igazgatóságnál. E rendelet alapján be kellett jelenteni az ingatlanokat, az értékpapírokat, részvényeket, arany- és platinaötvözeteket, e nemesfémekből készített ékszereket, drágaköveket, s egyúttal ezen értékpapírokat és vagyontárgyakat valamely pénzintézetnél letétbe kellett helyezni.

A Nyilaskeresztes Párt, valamint a Magyar Megújulás Pártja helyi szervezetei különböző beadványokkal fordultak a főispánokhoz, polgármesterekhez, amelyekben pontokba szed-

ve foglalták össze, hogy „a zsidóság társadalmi közéletével kapcsolatban” milyen „hatósági intézkedések sürgős megtétele” szükséges. A válaszlevelek azonban azt bizonyítják, hogy a rendőri és közigazgatási szerveknek nem volt szükségük tanácsokra a zsidókat korlátozó intézkedések megtételéhez. Enélkül is eltiltották a zsidókat a nyilvános fürdők látogatásától, bevásárlásaikat a nap meghatározott szakában 1-2 órára korlátozták, s a hivatalokban csak a Zsidó Tanácson keresztül képviselthették magukat.

A „végső megoldás” végrehajtása két vonalon haladt. Egyrészt az 1944. március 29-étől „gyártott” rendeletekkel megfosztották a zsidókat vagyonuktól, legegységesebb jogaiktól és életfeltételeiktől. Ugyanakkor a *Budapesti Közlönyben* közzétettek két olyan rendeletet is, melyek végrehajtása a zsidó lakosság elkülönítését célozta, s egyben alapot teremtett a zsidók kijelölt gyűjtőtáborokba szállításáról intézkedő rendelet gyors megvalósításához. Az egyik a sárga csillag kötelező viseléséről szóló, április 5-én életbe lépett rendelet volt, a másik pedig április 7-től megtiltotta a zsidók utazását a különböző járműveken.

1944. április 7-én délelőtt Baky László elnökletével a Belügyminisztérium kis tanácstermében Endre László, két német SS-tiszt, valamint csendőr- és rendőrtisztek értekezletet tartottak a zsidókérdés megoldása ügyében. Az értekezlet résztvevői, majd rövid időn belül valamennyi alispán és polgármester, valamennyi csendőrkerületi parancsnok, a csendőrnnyomozó alosztályok parancsnokai, valamint a budapesti és vidéki rendőrkapitányságok megkapták a Baky kézjeggyével ellátott 6163/1944. BM VII. res. rendeletet, amely „szigorúan bizalmasan” közölte: „*A m. kir. kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól. A tisztogatást területrészenként rendelem el, melynek eredményeként a zsidóságot nemre és korra való tekintet nélkül a kijelölt gyűjtőtáborokba kell szállítani. Városokban és nagyobb községekben később a zsidóság egy része a rendészeti hatóságok által kijelölt zsidóépületekben, illetőleg gettókban nyer elhelyezést.*”

A „zsidók összeszedése” a területileg illetékes rendőrség

és csendőrség feladata volt. Szükség esetén a csendőrségnek karhatalmi segítséget kellett nyújtania a rendőrség számára. A rendelet előírta, hogy „*az elszállítandó zsidók csak a rajtuk lévő ruházatot, legfeljebb kétváltás fehérműt és fejenként legalább 14 napi ételmet, továbbá legfeljebb 50 kg-os poggyászt, amelyben az ágyneműk, takarók, matracok, súlya is bennfoglalatlantnak, vihetnek magukkal. Pénzt, ékszereket, arany és más értéktárgyakat nem*”.

Mindazonáltal ez a rendelet sem mondta ki, hogy a zsidókat deportálni fogják az országból, bár kétségtelen, hogy egyes mondatait így is lehetett értelmezni. Valójában ilyen szövegű rendeletet írásban nem adtak ki. Ezért volt szükség az elkövetkező hetekben táviratilag vagy telefonon összehívott értekezletekre, ahol Baky László, Endre László és nem utolsósorban *Ferenczy László* csendőr alezredes, a csendőrség összekötő tisztje a német biztonsági rendőrségnél, részletesen tájékoztatták a helyi közigazgatási és közbiztonsági szervek vezetőit, a deportálás módjáról, menetéről, a rájuk váró feladatról.

Mint arra a bizalmas rendelet is utalt, városokban – a hivatalos lapban április 28-án megjelent ún. gettó-rendelet értelmében – zsidó épületeket, gettókat jelöltek ki a zsidónak minősített magyar lakosság részére.

Az eddig feltárt dokumentumok arra engednek következtetni, hogy a magyar bürokratikus apparátus többsége – részben megvárva az országos érvényű rendeleteket, részben azt megelőzve – öntevékenyen, rugalmasan, nemegyszer lelkesen oldotta meg a „zsidókérdést”. A telefonon, értekezleteken kiadott szóbeli utasításokat, melyek még a törvényesség látszatát is nélkülözték, azonnal végrehajtották. Ahogyan például 1944. május 13-án *Tóth Béla*, Szeged helyettes polgármestere nyilatkozta: „*A zsidók ügyében nem a rendeletek betűin rágó-dunk, hanem azoknak szellemét, célját nézzük és ehhez igazodik a végrehajtás módja*”.

Csak elvétve akadt olyan közigazgatási vezető, mint *Beretzky Pál*, Hódmezővásárhely polgármester-helyettese, aki a rendeletek adta lehetőségeken belül próbált és mert enyhíteni

a zsidóság helyzetén. Egyike volt azon kevés helyi vezetőnek, aki nem állíttatott fel a városban gettót. Tevékenysége azt bizonyítja, hogy volt lehetőség emberséges gesztusokra, s – ha szűk keretek közt is – arra, hogy a „zsidókérdés” megoldásának ütemét lassítsák.

Bibó szavaival élve: A magyar közigazgatás „kedvetlenül vagy szívesen, embertelenül vagy emberségesen elvégezte azokat a másodrendű feladatokat, amelyeket a deportálás felvetett: táborok felállítását, élelmezését, iratok kiadását és felülvizsgálatát, mentesítések elbírálását, szerelvények irányítását stb. [...] Arról, hogy a magyar közigazgatásban mindezeknek az intézkedéseknek valami összefüggő és hatásos bojkottálása történt volna, ami az egy egyénre eső kockázatot lényegesen csökkentette volna [...] nem volt szó. [...] a tisztviselők nagyobb része [...] nem nézett szembe azzal a ténnyel, hogy egy gyilkos és rabló állam becsapásáról volna csak szó. [...] Odáig csak nagyon kevesen jutottak el, hogy az államhatalmat gengszterbandának, rendeleteit papírcsafatoknak s a velük szemben való engedetlenséget, kijátszást és hamisítást erkölcsi kötelességnek tekintsék.”

A zsidó tanácsok és a közigazgatás

1944. március 19-én a Budapestre érkező Eichmann-kommandó tisztjei már az első napon megjelentek a pesti izraelita hitközség Síp utcai székházában. Másnap kiadták az utasítást: meg kell alakítani a *Magyar Zsidók Központi Tanácsát*. Mivel a hitközség vezetői a magyar hatóságoktól – érdeklődésükre, hogy mit tegyenek – a következő választ kapták: „Amit a németek kívánnak, teljesíteni kell”, Stern Samu, a budapesti neológ hitközség elnöke vezetésével megalakították a Zsidó Tanácsot. Az 1520/1944. sz. hivatalos kormányrendeletet a zsidók önkormányzata és érdekképviselője tárgyában április 22-én tette közzé a *Budapesti Közlöny*.

A Központi Zsidó Tanács tagjai nyilván tisztában voltak azzal, hogy egy jól működő gépezettel állnak szemben. Cselek-

vési lehetőségeik a közigazgatási hatóságokkal, csendőrökkel, rendőrökkel és az Eichmann-kommandó tagjaival szemben korlátozottak, a kérvényezők teljes mértékben kiszolgáltatottak, és sokszor a helyi vezetők jóindulatán múlik a kérelmek teljesítése.

Az ideiglenes utazási engedélyek révén mindenesetre a fővárosban a Központi Zsidó Tanács csaknem mindent tudott arról, hogy mi történik vidéki hitsorsosaival. Az azonban kevésbé követhető a dokumentumok alapján, hogy a vidéki gettók és gyűjtőtáborok vezetői között volt-e egyáltalán információáramlás. Mivel utazási engedélyt nemcsak Budapestre kértek, illetve kaptak a kérvényezők, a vidéki zsidó tanácsok feltehetően tudtak egymás tevékenységéről. Vezetőik – miközben a folyamatosan érkező utasításokat végrehajtották – kérvényekkel, beadványokkal ostromolták a helyi hatóságokat, s próbálták meggyőzni arról, hogy ők nem ellenségei a magyaroknak, hiszen maguk is régen magyarrá váltak.

A holokauszt-szakirodalomban mindmáig az egyik legnagyobb vita a zsidó tanácsok megalakulásáról, tevékenységéről, a német, illetve a magyar hatóságokkal való együttműködéséről folyik. *Braham* professzor szerint a Zsidó Tanács tevékenysége következtében a magyar zsidóságot „hamis biztonságérzet” jellemezte, mivel a zsidó vezetők 1944. március 19. előtt „sem a zsidó tömegeket, sem az ország keresztény vezetését nem tájékoztatták teljesen és pontosan a végleges megoldás tervéről”, és „továbbra is ragaszkodtak a hagyományos törvényes módszerekhez, beadványokkal és panaszokkal éltek.” Kérdéses ugyanakkor, milyen módszerekkel lehetett volna „tájékoztatni” a zsidó tömegeket, hogyan lehetett volna kijátszani a katonai cenzúrát.

Tény, hogy a Zsidó Tanács vállalta az együttműködést a hatóságokkal. Románia és Bulgária 1942–1943-as „zsidóvédő” politikája is táplálhatta a magyar zsidók és vezetőik reményeit. *Yehuda Bauer* úgy véli: „Azt állítani, hogy a magyar zsidóknak vezetőikre kellett volna hagyatkozniuk, hogy a »végleges megoldással« kapcsolatos információhoz jussanak, a teljes történelmi folyamat meg nem értésén alapul.” Ugyanakkor *Gideon*

Hausnernek – az Eichmann-perben a vád képviselőjének – az egyik túlélő magyar zsidó a következőket mondta: „Ha tudom, mi az az Auschwitz, akkor nincs az a földi hatalom, amely bekényszerített volna abba a vonatba. De viszont nincs az a földi hatalom, amely elhitette volna velem, hogy létezik egy ilyen Auschwitz.”

A gettó-rendelet április 28-án jelent meg. A helyi vezetők április 29–május 5. között mindenhol megtették az első lépéseket a zsidók lakhelyének kijelölése érdekében. Majdnem mindegyik városban a polgármesterek külön vezetőt jelöltek ki a zsidó ügyek intézésére. A legtöbb helyen úgy döntöttek, hogy „kényelmi szempontok” nem vehetők figyelembe. Így a kijelölt lakhelyeken az egy főre eső terület átlagosan 2-3 m² volt.

Gyűjtőtáborok felállítása, a deportálás megszervezése

A „*zsidók lakhelyének kijelöléséről*” szóló, április 7-én kiadott bizalmas rendelet és a Baky László által április 7-ére és 19-ére összehívott belügyminisztériumi értekezleteken kiadott előírásoknak megfelelően a kassai csendőrkerület területén április 15-én hajnalban, a szombathelyi, pécsi és szegedi csendőrkerületek déli határsávjában április 26-án reggel 5 órakor, a kolozsvári és marosvásárhelyi csendőrkerületben pedig május 3-án hajnalban kezdték el a zsidók gyűjtőtáborokba szállítását. A kárpátaljai akcióval párhuzamosan tárgyalások folytak Veesenmayer és Sztójay, valamint a Honvédelmi Minisztérium között 100 000 főnyi zsidó munkaerő kiszállításáról.

Ugyanakkor a „gettózási munkálatok” kapcsán április 23-án Veesenmayer már azt jelenthette, hogy „*Megindultak a szállítási tárgyalások, és május 15-től kezdődően napi három ezer zsidó elszállítását tervezzük [...] Rendeltetési állomás Auschwitz*”. A birodalom teljhatalmú megbízottja fontosabbnak tartotta a gyűjtőtáborokba zsúfolt családok, betegek, öregek, gyerekek elszállítását, mint a német hadiipar számára

igényelt munkaképes zsidókét: „*hogy akciónk végrehajtásának veszélyeztetését elkerüljük, célszerűnek látszik az általam kért és a kormány részéről megígért 50 ezer munkaszolgálatos zsidót Budapest térségéből kissé messzebbre irányítani.*”

A kormány tagjai egyébként hivatalosan az április 26-án tartott minisztertanácsi ülésen – a „gettó-rendelet” elfogadásának napján – értesültek a honvédelmi miniszter megbízásából az ülésen megjelent Ruszkiczay-Rüdiger Imre vezérezredestől a németek munkaerőigényéről. A Minisztertanács hozzájárult 50 000 zsidó munkaszolgálatos kiküldéséhez, „*úgy-szintén ahhoz is, hogy ezen munkaszolgálatosok családtagjai is kimennének.*”

Az úgynevezett menetrend-értekezletet május 4-én és 5-én Bécsben tartották meg a biztonsági rendőrség (SD), a magyar csendőrség és a német vasút képviselői. A tárgyaláson május 15-étől napi négy „zsidószállítmány” indítását határozták el Kassán keresztül Auschwitz irányába.

A deportálást megelőzően valamennyi zónában (ahogy Veessenmayer a kiürítési területeket nevezte) értekezletet tartottak a közigazgatás, csendőrség és rendőrség vezetői számára, ahol általában Ferenczy László az SD „szakértőinek” támogatásával tájékoztatta a megjelenteket a „*lebonyolítandó koncentráció és elszállítás minden részletkérdéséről.*” Az értekezletek helyszíne, melyeken Endre László és/vagy Bakó László elnökölt, a Belügyminisztérium vagy valamely koncentrációs központ polgármesteri hivatala volt.

Az 1944. május 12-én tartott munkácsi értekezlet jegyzőkönyve szerint Ferenczy csendőr alezredes tájékoztatta a megjelenteket, hogy május 14-én, „*D.A.-Umsiedler*” (német munkás kitelepítés) feliratú vasúti szerelvényeken megkezdődik a zsidók elszállítása. Egy szerelvény, mely 45 vagonból áll, 3000 főt szállít. Kocsinként átlagosan 70 főt helyeznek el, poggyásszal együtt. Uray László csendőr százados megjegyezte: „*ha a szükség megkívánja, 100 is mehet egy kocsiába. Berakhatók mint a heringek, mert a németeknek szívós ember kell. Aki nem bírja elhullik. Divathölgyekre Németországnak nincs szüksége.*”

Több mint egy hónappal később június 21-én – amikor, Ferenczy László jelentését alapul véve, 327 244 fő kiszállításával befejezték a deportálást a II. zóna (a kolozsvári és marosvásárhelyi csendőrkerület) és a III. zóna (a székesfehérvári és miskolci csendőrkerület) területén – a Minisztertanács előtt Sztójay Döme úgy ítélte meg, hogy „ezen akciót humánusan kell végrehajtani”, mert az emberek hajlanak általánosítani: „ha egy vasúti szerelvény keretében 50 kocsiban megfelelő módon vannak elhelyezve a zsidók, és hogyha egy kocsiban ezzel szemben összepréselik a zsidókat, úgy mindig, erre fog-nak, mint példára hivatkozni.”

Ferenczy László június 29-én jelentette feletteseinek, hogy június 25–28. között a IV. zónában a szegedi V. csendőrkerület területéről 21 489 főt, míg a debreceni VI. csendőrkerület területéről 19 016 főt, „együttesen 40 505 zsidó fajú személyt” szállítottak el 15 vonattal. „A szállítmányok futása mindvégig zavartalan volt.”

Mialatt a IV. zónában a gyűjtőtáborok szervezése, majd az emberekkel zsúfolt marhavagonok indítása folyt, a minisztertanácsi üléseken több alkalommal is felszólalt *Jungerth Arnóthy Mihály*, a külügyminiszter állandó helyettese, és tájékoztatta a kormány tagjait arról, hogy többször felkeresték őt semleges államok budapesti képviselői, és a pápai nuncius (*Angelo Rotta*), akik „megütközésüknek adtak kifejezést, hogy értesülésük szerint milyen kíméletlen és emberiség szempontjából kifogásolható formák között történt sok esetben a magyarországi zsidók deportálása”. Továbbá olyan híreket közöltek a külföldi lapok, hogy „Lengyelországban a zsidókat elgázosítják, majd elégetik”. A miniszterek tájékoztatására a „felmerült panaszokról” Sztójay Döme meghívta Endre és Baky belügyi államtitkárokat, valamint *Faragho Gábor* altábornagyot, a csendőrség felügyelőjét a minisztertanács ülésére. Vidéki útjainak – állítólagos – tapasztalatai alapján Endre László a következő képet vázolta fel a zsidókérdés magyarországi „megoldásáról”: „Általában a gettók hangulata és rendje nyugodt és kielégítő volt. Öngyilkosság alig fordult elő, ez is inkább már az elszállítás előtt lévő táborokban történt. [...] elrendeltem

úgynevezett »üditőszolgálat« megszervezését, amely a pálya-udvarokon és kilépő határállomásokon az elszállítandó zsidóságnak a lehetőség szerinti kényelmét van hivatva biztosítani.”

Arnóthy ezt a jelentést kommentálva keserűen jegyezte meg 1945 végén a népbíróság előtt: „ezek után az ember sajnálhatja, hogy nem zsidó, hogy ezeken az exkurziókon nem vehet részt.” Jaross belügyminiszter véleménye azonban a zsidókérdést illetően egyértelmű volt: „Hogy a zsidók hová mennek, minket végeredményben nem érdekel. Az ország érdeke, hogy a zsidók gyorsan legyenek eltávolíthatók.” E hozzászólás szellemében a rendeletek, utasítások továbbra is egymás után érkeztek a helyi közigazgatási vezetőkhez, s Ferenczy László csendőr alezredes július 9-én azt jelenthette feletteseinek, hogy a szombathelyi és a pécsi csendőrkerület területéről 29 556, a budapesti csendőrkerület területéről 24 128 „zsidófajú személy szállított el”, azaz 1944. május 14. és július 9. között összesen 147 vonattal 434 351 főt deportáltak az országból.

A zsinagógák hasznosításáról szóló rendelet, a lakás- és üzlethelyiség-igénylések, illetve egyéb ingóságok iránt benyújtott kérelmek száma arra enged következtetni, hogy az elszállítottak visszatérését sokan nem tartották valószínűnek. A lakásigénylések – zsidók által „elhagyott” lakások iránt – százával érkeztek a polgármesteri hivatalokba. A gettórendeletet követően alig öt nappal Baky László államtitkár a „zsidók lakásának igénybevétele” tárgyában kiadott rendeletében hangsúlyozta, hogy „egyetemleges fontos érdekek fűződnek ahhoz, hogy a nemzetnek a hátszágban folytatott küzdelmében a m. kir. csendőrség alakulatai és ráutalt tagjai az elhelyezési gondoktól mielőbb mentesüljenek”, ezért a csendőrség által benyújtott lakásigénylések „elsősorba veendők”. A zsidó ingóságok iránt is több ezer kérelem érkezett a polgármesteri hivatalokba, melyek közül a bombakárosultak kéréseit részesítették előnyben.

Horthy Miklós kormányzó csak 1944. július 6-án állította le a deportálásokat, a nemzetközi tiltakozás – elsősorban Gusztáv svéd király, Rooseveltt amerikai elnök, XII. Piusz pápa

részéről – hatására. Döntésében szerepet játszott a szövetséges antifasiszta erők normandiai partraszállásának és a Vörös Hadsereg nyári offenzívájának sikere, s talán attól is félt, ha a fővárosból is deportálják a zsidókat, Budapestet szőnyegbombázni fogják az antifasiszta légierők gépei. Ennek ellenére a vidéki gyűjtőtáborok kiürítését a német és magyar hatóságok július 9-éig befejezték, Veessenmayer távirati jelentése szerint 437 402 fős „összeredménnyel”.

A budapesti zsidók sorsa

1944 nyarán a német követelések ellenére a fővárosban „csillagos házakba” tömörített mintegy 250 000 főnyi zsidóság kiszállítására nem került sor. Ebben jelentős szerepe lehetett a külföldi diplomácia mentési kísérleteinek. A budapesti zsidómentési akciók fő szervezői *Carl Lutz* svájci konzul, *Valdemar Langlet*, a Svéd Vöröskereszt budapesti irodájának vezetője, valamint *Carl Ivan Danielsson* svéd követ voltak.

Augusztus 25-én – feltehetően a román átálással összefüggésben – *Himmler* megtiltotta a további deportálásokat. Az augusztus 29-én *Lakatos Géza* vezetésével megalakult új kormány olyan megállapodást kötött, miszerint a zsidó lakosságot a háború érdekeire tekintettel vidéken koncentrálják és munkára fogják. A tervezett nagy vidéki internálótáborokat azonban a nyilas puccsig mégsem szervezték meg.

Október 15-16-án a németek fegyveres segítségével hatalomra jutott a magát „aszemitaként” definiáló *Szálasi Ferenc*, a Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom vezére. Veessenmayer követelésére – a Budapestre visszatért *Eichmann*-nal egyetértésben – *Szálasi* beleegyezett 50 000 munkaképes zsidó férfi átadásába a Német Birodalom területén teljesítendő munkaszolgálatra. November 6. után több tízezernyi, egyes becslések szerint összesen 50–70 000 főnyi mindkét nembeli ún. „kölcsön-zsidót” indítottak gyalogmenetben *Hegyeshalom* felé. A svájci követség, a Nemzetközi Vöröskereszt, a svéd követség, a pápai nunciatura munkatársai élelmet és gyógyszert

osztogattak, illetve igyekeztek minél több menlevelet adni a menetelőknak. Az SS-nek átadott deportáltakat Zurndorfból részben Dachaubá, részben a magyar határ mentén kiépítendő erődvonal munkatáborába szállították. A Pozsonytól Kőszegig húzódó Niederdonau erődvonal építésén 1945. március végéig 35 000 zsidó kényszermunkás dolgozott.

Szálasi november közepén döntött úgy, hogy Budapesten gettót állítat föl az érvényes külföldi állampolgárságot igazoló védlevéllel, védőútlevelel nem rendelkezők számára. A Budapesti Zsidó Tanács tiltakozása ellenére november 12. és 15. között már megkezdődött a Dohány utca, Nagyatádi Szabó István utca, Király utca és Károly körút határolta területre való költözködés. A nyilas hatóságok megpróbálták összegyűjteni és a gettóba kísérni a keresztényeknél vagy keresztények által elhagyott lakásokban bujkálókat. Nem egy alkalommal azonban az elfogottakat a Dunába lőtték. Angelo Rotta pápai nuncius, *Friedrich Born*, a Nemzetközi Vöröskereszt magyarországi képviselője, C. Lutz svájci konzul, C. Danielsson svéd követ, *Raoul Wallenberg* svéd követségi titkár és *Carlos Branquinho* portugál ügyvivő rendszeresen tiltakoztak a Szálasi-kormányánál az általuk kiadott mentesítő iratok figyelmen kívül hagyása ellen, illetve további védleveleket adtak ki, s egész házakat, háztömböket nyilvánítottak „védett” házakká. Ezek zöme a Szent István körút, Pozsonyi út környékén volt, ezért nevezték ezt a területet „védett” vagy másként „nemzetközi” gettónak. E területen kb. 30-35 000 ember élte túl a nyilasok uralmát.

A pesti gettó felszabadítására január 18-án került sor. A Vörös Hadsereg alakulatai többségében csontig soványodott, testileg-lelkileg meggyötört mintegy 70 000 embert találtak a gettóban.

Csendőrök, rendőrök, hivatalnokok és a Soá

Mielőtt rátérnék az 1944-es események tárgyalására, a Soá történetére, néhány mondatban szeretnék utalni arra a tényre, hogy 1944 tavaszáig, Magyarország német megszállásáig – annak ellenére, hogy az ún. zsidótörvények nehezítették életkörülményeiket, hogy fegyvertelen munkaszolgálatra kötelezték a katonaköteles férfiakat, hogy magyar katonákkal együtt több tízezeren elpusztultak a keleti fronton, hogy több mint tizennyolcezer embert deportáltak, majd meggyilkoltak Kamenyec-Podolszkijban 1941 nyarán – több százezer magyar zsidó helyzete viszonylag biztonságosnak mondható. A Kállay-kormány és maga Horthy Miklós kormányzó is egyértelműen elutasította a német követeléseket a magyarországi zsidókérdés német mintára történő „rendezéséről”.¹

Mégis Magyarország német megszállását követően alig másfél héttel Veesenmayer, teljhatalmú birodalmi megbízott a német és magyar hatóságok zavartalan együttműködésének eredményéről beszámolva megjegyezte, hogy „az itteni viszonyokhoz mérten ez a fejlemény [ti. az első zsidórendeletek kiadása] szokatlanul gyorsnak mondható”.²

¹ A korszak részletes elemzését lásd például: R. L. BRAHAM: *A népiártás politikája. A Holocaust Magyarországon*, 1-2. kötet, Belvárosi, Budapest, 1997; *The Holocaust in Hungary. Fifty Years Later*, szerk. R. L. BRAHAM – A. PÓK, Columbia University Press, New York, 1997, (*Holocaust Studies Series, East European Monographs*, 477.)

² *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944.*, szerk. RÁNKI György, PAMLÉNYI Ervin, TILKOVSKY Loránt, JUHÁSZ Gyula, Kossuth, Budapest, 1968, 807.

A lakosság több helyen is először azt hitte, hogy csak átvonuló csapatokról van szó. Kaposváron például zsidó háziasszonyok még süteményekkel is kedveskedtek a német hatóságoknak.³

Közvetlen a német megszállást követően több csendőr-örsparancsnokságról is olyan rutin jelentések érkeztek a közigazgatási vezetőkhez, miszerint a német katonák izraelita családok házaiba törnek be és fosztogatnak.⁴ Ezen ügyekben nyílt nyomozást nem folytattak ugyan, de a német katonai parancsnokságot értesítették, ahonnan azt a választ kapták, hogy „az ügy nem marad megtorlatlanul és szigorú parancs lett kiadva a német katonáknak, hogy mindenféle tárgy elvételétől tartózkodjanak, mert aki az elvitt tárgyakat nem viszi vissza, ahonnan elvitte, az szigorúan meg lesz büntetve”. Nem egy deportálásból Magyarországra visszatért üldözött úgy emlékezett vissza, hogy a német katonaság rendesen viselkedett a lakossággal, viszont annál durvább volt a Gestapo.

A német véderő fegyveres alakulataival egy időben Budapestre érkezett az *RSHA* (*Reichssicherheitshauptamt* – Birodalmi Biztonsági Főhivatal) IV. B/4 osztályának két képviselője Hermann Krumey és Dieter von Wisliceny, majd néhány nap múlva maga Adolf Eichmann *Obersturmbannführer* a IV. B/4 osztály vezetője is, hogy az *Endlösung* (végső megoldást) végrehajtsák Magyarországon is. Sőt a megszállás első napjaiban Kaltenbrunner, az *RSHA* főnöke is Budapesten járt és Sztójay Dömével, volt berlini nagykövettel, a miniszterelnöki szék várományosával megtárgyalta a magyarországi zsidókérdés radikális megoldásának részleteit.⁵

Ahhoz, hogy az Eichmann vezette mindössze 200-300 emberből álló kommandó végre tudja hajtani a „zsidótlanítási”

³ Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (MZSML), Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB), 3543. jegyzőkönyv

⁴ Bács-Kiskun Megyei Levéltár (BKML), kalocsai járás főszolgabírájának iratai, 2029/1944, 2140/1944.

⁵ Kaltenbrunner magyarországi látogatására lásd például: *Az Endre-Baky-Jaross per*, szerk. KARSAI László-MOLNÁR Judit. Cserépfalvi, Budapest, 1994, 179-80, 196-7.

akciót, feltétlen szüksége volt a magyar közigazgatási és rendőri, csendőri szervek támogatására, aktív közreműködésére. Eichmann-nak meglegedésére szolgált, hogy Horthy Baky Lászlót, nyugállományú csendőrőrnagyot, nyilaskeresztes országgyűlési képviselőt, a németek bizalmi emberét kinevezte a rendőrséget és csendőrséget felügyelő belügyi államtitkárrá.⁶ Még nagyobb meglegedéssel fogadta Endre László, Pest vármegye alispánjának államtitkári kinevezését, aki szintén hírhedt antiszemita volt. Endre László ügykörébe a közigazgatási osztályok valamint az ügynevezett lakásügyi osztály tartozott. Emellett május 13-án a belügyminiszter Endre hatáskörébe utalta a „zsidók kitelepítésével és táborokban elhelyezésével kapcsolatban felmerülő és más osztály ügyköréhez nem tartozó ügyeket is”. Tehát az akcióhoz rendelkezésre álltak Magyarország tíz csendőrkerületének alakulatai (megközelítően húsz ezer fő) valamint 41 vármegyéjének, 3 közigazgatási kirendeltségének, 20 törvényhatósági jogú városának valamint Budapestnek a tisztviselői és a városok rendőrei.

1944. március 19-e után az a közigazgatási rendszer működött Magyarországon, amelyet az 1887-es alapokon állítottak helyre 1919 augusztusában. Bár a közigazgatás reformjára, különösen az 1918–19-es forradalmakat követően több kísérlet történt, valójában teljes átszervezésről nem volt szó. „A közigazgatás rendezéséről” szóló 1929. évi XXX. törvény a kormány központosító és szakszerűsítő törekvése tükröződik, de alapvetően nem nyirbálta meg a helyi autonómia jogkörét.⁷ Formálisan a vármegyék és a törvényhatósági jogú városok élén a belügyminiszter előterjesztésére a kormányzó által kinevezett főispán állt, akinek felügyeleti, ellenőrző jogköre minden helyi közigazgatási szervre kiterjedt. A mindennapi életben azonban a valódi irányítás a vármegyékben a törvényhatósági bizottságban választott alispán, járásokban a neki alá-

⁶ Baky László és Endre László kinevezéséről lásd *Magyarország Tiszti cím- és névtára 1944*. Pótfüzet, Magyar Királyi Állami Nyomda, Budapest, 1944. 17.

⁷ Az 1929: XXX. tv. szövegét közli *Magyar Törvénytár 1929*, Franklin, Budapest, 1930, 333–407.

rendelt főszolgabíró, a megyei városokban és törvényhatósági jogú városokban a szintén törvényhatósági bizottság által választott polgármester kezében volt. Az önkormányzati hatáskör fokozatos szűkítésének betetőzését az 1942. évi XXII. törvény jelentette, amely a korábban választás útján betöltendő tisztviselői állások betöltését a belügyminiszterre bízta.⁸ Sőt a 8. § értelmében – bár a fenti állásokra „rendszerint országos pályázatot kell hirdetni” – a „pályázat hirdetését mellőzni lehet, ha azt az állás betöltésére jogosult hatóság a közszolgálat érdekében szükségesnek nem tartja, vagy ha a közszolgálati érdek az állás sürgős betöltését kívánja”. 1944. március 19-e után a tömeges köztisztviselői leváltások, áthelyezések e törvényre hivatkozással történtek. A helyi közigazgatás vezetői városokban a rendőrségre, községekben és falvakban a csendőrségre támaszkodtak. A csendőrség szervezeti felépítése nem a vármegyei beosztáshoz igazodott, hanem a honvédség felépítését, illetve az országos honvédkerületi beosztást követte.

Eltérően a rendőrségtől, amely a belügyminisztérium felügyelete alá tartozott, a csendőrség a belügyminisztérium és a honvédelmi minisztérium kettős irányítása alatt állt. A csendőrség katonai szervezetű közbiztonsági testületként működött. A legénységi és tiszti állomány egyaránt erőteljes militarista kiképzésben részesült, melybe beletartozott a feltétlen kormányzóhűség hangsúlyozása is. A csendőrség, mint közbiztonsági szerv a belügyminiszternek volt alárendelve, ugyanakkor a csendőrség legmagasabb katonai parancsnoka a csendőrség felügyelője, 1942 novemberétől Faragho Gábor altábornagy volt, aki a kiképzés irányítása mellett a katonai rendet és fegyelmet biztosította.

A német megszállást követően három napba telt, míg Veesenmayer, Horthy és a jobboldali pártok vezetői megállapodtak az új kormány összetételében. A Sztójay-kormányban a kormánypárt németbarát tagjai mellett a Magyar Megújulás Pártja is képviselve volt. A miniszterelnök Kaltenbrunnerrel,

⁸ Az 1942: XXII. tv. szövegét közli *Magyar Törvénytár 1942.*. Franklin, Budapest, 1943, 171–177.

az RSHA főnökével folytatott megbeszélésre hivatkozva tájékoztatta az első minisztertanácsot március 22-én a zsidókérdés tekintetében megoldandó problémákról. A második minisztertanács (1944. március 29.) már sorozatban tárgyalta az ún. zsidórendeleteket.⁹ Bár az igazságügy-miniszter megjegezte, hogy a kormányrendeletekhez Horthy előzetes hozzájárulása szükséges, Sztójay rögtön megnyugtatta, hogy „a Kormányzó Úr Óföméltósága az összes zsidórendeletekre vonatkozólag szabad kezet adott az Ő vezetése alatt álló kormánynak, és ezek tekintetében nem akar befolyást gyakorolni”.

A minisztertanács által megtárgyalt rendeletek, melyek a zsidónak minősített magyar állampolgárokat megfosztották vagyonuktól, legegységibb jogaitól és létfeltételeiktől, a törvényesség látszatát az 1939. évi II. törvény – a honvédelmi törvény – 141. §-ára hivatkozással kívánták megteremteni, mely „háború idején vagy az országot fenyegető háborús veszély esetén” kivételes hatalommal ruházta fel a kormányt.¹⁰ Így a kormány rendeleteit a helyi közigazgatási és közbiztonsági szervek többsége törvényesként fogadta el. Sőt a bizalmas (res.) jelzésű, nyilvánosságra nem hozott rendeleteket is, melyek nélkülöztek bármilyen törvényre való hivatkozást (mint pl. zsidók összeírása, a kárpátaljai, észak-erdélyi, délvidéki akciókhoz kapcsolódó gyűjtőtábor-rendelet) zökkenőmentesen végrehajtották a helyi apparátusok szakemberei.¹¹

A helyi közigazgatás számára a kontinuitás látszata fennmaradt, hiszen Horthy kormányzó helyén maradt, sőt aláírása ott volt a miniszteri és államtitkári felmentéseken és kinevezéseken, és hivatalosan a parlamentet sem oszlatta föl. Horthy tehát aktív szerepet vállalt az új kormány létrehozásában, a közigazgatás átalakításában akkor, amikor a Gestapo

⁹ Magyar Országos Levéltár (MOL), Minisztertanácsai jegyzőkönyv, 1944. március 29.

¹⁰ Az 1939: II. tv. szövegét közli *Magyar Törvénytár 1939.*, Franklin, Budapest, 1940, 6–128.

¹¹ A rendeletek szövegét közli: KARSAI-MOLNÁR, i. m. 608., illetve *Vádirat a náciizmus ellen.* 1. kötet, szerk.: BENOSCHOFSKY Ilona-KARSAI Elek, Magyar Izraeliták Országos Képviselete, Budapest, 1958, 124–7.

parlamentari képviselőket tartóztatott le és deportált az országból – köztük a volt belügyminisztert, Keresztes-Fischer Ferencet –, és tartott fogságban hónapokig.

Mégis Veesenmayer április 14-én Sztójajtól nyomatékosan követelte a fő- és alispánok leváltását.¹² Szűk egy hónap alatt kettő kivételével valamennyi főispánt lecserélte Horthy Jaross Andor belügyminiszter javaslatára.¹³ A főispáni helyek többségét, mivel Jaross Andor javaslatára történtek a kinevezések, az Imrédy Béla vezette Magyar Megújulás Pártja tagjaival töltötték be. Elsődleges szempont a politikai megbízhatóság volt. Példa erre a szegedi főispán esete. Igaz ugyan, hogy Tukats Sándor leváltásáig minden zsidó vonatkozású rendelet habozás nélkül végrehajtott, többek között az ún. gettórendelet megjelenésekor, már a következő napon, április 29-én, szombaton felszólította a szegedi polgármestert, hogy a szükséges intézkedéseket azonnal tegye meg.¹⁴ Mégis, a Magyar Élet Pártjának tagjaként megbízhatatlannak minősült. Helyére Magyary-Kossa Aladárt nevezték ki, aki nem volt ugyan szegedi lakos, de mint a Magyar Megújulás Pártja emberét, Jaross bizalmával tüntette ki. (Megjegyzendő, hogy szeptemberben – bizonyosan a hatalmi harcok eredményeként – ismét Tukats Sándor lett Szeged főispánja).

Veesenmayer május 10-én elégedetten jelentette a birodalmi külügyminiszternek, hogy „a magyar vidéki közigazgatás tisztogatása kielégítően halad”.¹⁵ Az iratok tanúsága szerint a „tisztogatás” a főispánok mellett a járások élén álló főszolgabírókra kiterjedt ugyan, de a vármegyék tényleges irányítását ellátó alispánokat, illetve városokban a polgármestereket alig érintette június végéig, a deportálások befejezéséig. A német megszállást követően elvéve akadt olyan közigazgatási vezető, mint Pálfy József, Szeged város polgármestere, aki lemondott posztjáról, pontosabban május 31-i hivatalos nyugdíjazásáig

¹² RÁNKI et al., i. m. 824. old.

¹³ Uo. 837, 845.

¹⁴ Csongrád Megyei Levéltár (CSML), szegedi főispáni iratok, 386/1944.

¹⁵ RÁNKI et al., i. m. 845.

visszavonult a közéletől.¹⁶ Igaz Tóth Béla helyettes-polgármester március 22-én, Pálffy nyugdíjazási kérelmének beadását követően azonnal átvette a város ügyeit, s a zsidó vonatkozású rendeleteket szigorúan végrehajtotta. Sőt nemegyszer az országos érvényű rendeleteken túlmenő intézkedéseket fogantatosított. Így például június 10-én a két belügyi államtitkár szegedi látogatása napján, s talán éppen az ő érkezésükkel összefüggésben Tóth Béla telefonon utasította a szegedi Központi Gáz- és Villamossági Rt. vezetőségét, hogy az ún. törzsgéttő területén az áram- és gázszolgáltatást, beleértve a közvilágítást is azonnal szüntessék meg.¹⁷

Az alispáni, polgármesteri leváltásokra valószínűleg azért nem került sor, mert a helyi vezetők többsége, még az embersegebb része is, már az első hetekben bizonyította, hogy törvényesnek ismeri el az új kormányt és a zsidónak minősített állampolgárok jogait korlátozó rendeleteket.

A helyi közigazgatásban, a járások élén álló főszolgabírák legalább olyan fontos szerepet töltöttek be; mint városokban a polgármesterek. Sőt kapcsolatuk a néhány ezer fős községekben talán közvetlenebb volt a helyi lakossággal, mint a tízezres nagyságrendű városok élén álló polgármestereké. Éppen ezért, ha Jarossék gyorsan és zökkenőmentesen végre akarták hajtani az ország zsidótlanítását, megbízható főszolgabírákra volt szükségük. Ugyanakkor szem előtt kellett tartani azt is, hogy a közigazgatási törvények értelmében megfelelő képzettséggel rendelkező szakemberekkel kellett betölteni azt a posztot. A belügyminiszter – valljuk be rendkívül leleményesen – egyeztette össze a két szempontot. Ha végiglapozzuk a korabeli hivatalos lap, a *Budapesti Közlöny* 1944. évi tavaszi, nyár eleji számait, azt látjuk, hogy Jaross Andor minden esetben az 1942. évi XXII. törvényre hivatkozva úgymond a „közszolgálat érdekében” nevezte ki az új főszolgabírákat. De ezek a kinevezések nem szolgabírák vagy aljegyzők előléptetései voltak, hanem *áthelyezések*. Az elv valószínűleg az volt, hogy lehetőleg

¹⁶ CSML, szegedi polgármesteri iratok, 22/1944. bizalmas

¹⁷ Uo. szegedi polgármesteri iratok, 9090/1944.

minél távolabbi járásból érkezzenek a szakemberek, s így az előzetesen kiépített helyi, baráti kapcsolatok ne éljenek tovább, ne legyen érdekük késleltetni a diszkriminációs rendeletek végrehajtását, ne tudjanak segíteni esetleges barátaikon. Ezt a feltevést támasztja alá, hogy a főszolgabírákhoz hasonlóan, alsóbb szinteken, így szolgabírák, aljegyzők, mérnökök esetében is ugyanez az elv érvényesült. Nem példa nélküli Sopronból Kiskunfélegyházára, Esztergomból Csongrádra, vagy Zomborból Miskolcra történő áthelyezés. Hangsúlyozom áthelyezésekről és nem előléptetésekről van szó. Ugyanakkor meglepő, hogy miközben egyes vármegyék területén szinte az összes főszolgabírót lecserélték, máshol egyetlen áthelyezés sem történt. Mindenesetre elmondható, hogy a belügyminisztérium alá tartozó helyi közigazgatási vezetők beváltották a hozzájuk fűzött reményeket.

Az egyik polgármester (Bécsy Bertalan, Makó) büszkén hangsúlyozta 1944 júliusában a helyi napilap vezércikkében, hogy „azok a férfiak, akik a vármegye (Csanád–Arad–Torontál k.e.e. vármegyék) és a város közéletének ormán állunk, évtizedek óta a nemzeti irányú jobboldali eszme, az eredeti tisztaságú szegedi gondolat hűséges szolgálói vagyunk”, így nem véletlen, hogy a „politikai változás ellenére itt mindenki a helyén maradt”.¹⁸

A tíz csendőrkerület egyikének élén sem történt változás. Kétségtelen a csendőrkerületek parancsnokai nem egyforma lelkesedéssel hajtották végre a zsidóellenes utasításokat. A X. (marosvásárhelyi) csendőrkerület parancsnoka, Papp János – mondhatjuk szerencséjére – mentesült a „gettózás” végrehajtása alól, mert ukrán menekültek vonultak át területén ekkor.¹⁹ Így a IX. (kolozsvári) csendőrkerület vezetőjét, Paksy-Kiss Tibort bízták meg egész Észak-Erdély területén a zsidóság összeszedésének ellenőrzésével.²⁰ Az V. (szegedi) csendőrkerület parancsnoka, Liptay László bár többször tett német-ellenes

¹⁸ *Makói Újság*, 1944. július 2. 1–2.

¹⁹ Történeti Hivatal (TH), V-140.906/2, V-142.803/1.

²⁰ Uo. V-140.906/1.

kijelentést, háború utáni népbírósági perében több tanú valamása szerint „sajnálattal viseltetett az akkor üldözött zsidóság sorsán”, mégis a helyén maradt.²¹ A IV. (pécsi) csendőrke-reület parancsnoka, Hajnácskő László viszont maga tett javaslatot a belügyminiszternek a déli „határsáv soron kívüli zsidótlanítására”.²² Ugyanő három csendőrtiszt leváltását illetve áthelyezését javasolta, „mert nem lehet azzal számolni, hogy a zsidók ellen hozott rendszabályokat a csendőrtisztől most megkövetelt odaadással és kezdeményező lelkesedéssel hajtják végre”. A második világháború után tucatjával emlékeztek vissza az üldözöttek csendőrök kegyetlenkedéseire. Ezek közül a legszélsőségebbek egyike, hogy a deportálást megelőző napokban a zsidó nőket levetkőztették és bábák, orvosok által testi motozásnak (*per inspectionem vaginae*) vetették alá, nem egyszer férfiak jelenlétében, értéktárgyak után kutatva.²³ Sőt, több helyen maguk a csendőrök végezték ezt a motozást. Ugyanakkor elvéve olvashatunk gettóba élelmiszert és leveleket csempésző csendőrrel (pl. a kaposvári gettóban),²⁴ vagy olyan csendőrtisztről (pl. nyírjespusztai gyűjtőtábor parancsnoka), aki tett a kegyetlen bánásmód ellen.²⁵

A rendőrkapitányságok is rendszeresen szigorú ún. „sárgacsillag razzliát” tartottak. Nem volt egyedül álló eset, hogy négy gyermekes anyát rendőrhatósági őrizet alá helyeztek és ezer pengő pénzbüntetésre ítélték, mert a csillagot nem az előírt módon viselte, mert az eső miatt kendővel takarta le fejét, és a kendő lecsüngő része eltakarta a csillagot.²⁶

Igaz ugyan, hogy a balassagyarmati kórházigazgató úgy rendelkezett, hogy a kórházban nem szükséges a zsidó orvosoknak fehér köpenyükön a csillagot viselni, ezt azonban az

²¹ Budapest Főváros Levéltára, Nb. 725/1946.

²² TH, V-146.147.

²³ Esztergomi Prímási Levéltár, Serédi Jusztinián iratai S 12/a III. doszsié, MZSML, DEGOB, 3524, jegyzőkönyv, MOL, Nb. 1113/1945/32.

²⁴ MZSML, DEGOB, 3543. jegyzőkönyv

²⁵ Uo. 3550. jegyzőkönyv

²⁶ BKML, kalocsai járás főszolgabírájának iratai, 2277/1944.

alispán megmásította és elrendelte, hogy még a műtőben is kötelező a sárgacsillag viselése.²⁷

Az ún. gettó-rendelet 1944. április 28-án (pénteken) jelent meg.²⁸ Az általam vizsgált területeken a helyi vezetők mindenhol megtették az első lépéseket április 29-e és május 5-e között a zsidók lakhelyének kijelölése ügyében. Igaz ugyan, hogy a rendelet feltételes módot használ – „a törvényhatóság első tisztviselője akként rendelkezhetik” –, mégsem volt senki számára sem kétséges, hogy a szöveg felszólításként értelmezendő. A kisebb településeken, megyei városokban zökkenőmentesen létrehozták a gettókat május végéig. Sőt volt, ahol határidő előtt öt nappal teljesítették a községi vezetők az alispáni utasítást. A törvényhatósági jogú városokban az elkülönítés megszervezése bonyolultabb feladat volt. Majd mindegyik városban a polgármesterek külön vezetőt jelöltek ki a zsidó ügyek intézésére. A kecskeméti polgármester összegyűjtött több gettó-határozatot is, hogy azokból tájékozódva kiadhassa saját hirdetményét.²⁹ Szegeden a régi és új főispán egyaránt értekezletet hívott össze, hogy megtárgyalják, a város mely pontja lenne legalkalmasabb gettó céljára. Mindkét városban úgy döntöttek, hogy „kényelmi szempontok” nem vehetők figyelembe. A kecskeméti gettó-határozat 2 négyzetméter engedélyezett fejenként,³⁰ a szegedi eredetileg 6 négyzetméterben határozta meg az egy főre eső férőhelyet,³¹ ami később 2,2 négyzetméterre szűkült.³² Kecskeméten, ellentétben a szegedi zárt gettóval, a város négy pontján jelöltek ki lakhelyet a zsidók számára.³³ A többséget a város határában lévő temető két szélénél található barakkokban kívánták elhelyezni. Amikor ez a terv meghiúsult, a vasúti pályaudvar melletti rézgálicgyár raktárait találták megfelelőnek a város vezetői. A kecskeméti

²⁷ MZSML, DEGOB, 3551. jegyzőkönyv

²⁸ A rendelet szövegét közli BENOSCHOFSKY-KARSAI, i. m. 244–50.

²⁹ BKML, Zsidók 1944., külön kezelt iratok.

³⁰ Uo.

³¹ CSML, szegedi főispáni iratok, 847/1944.

³² Uo. szegedi polgármesteri iratok, 7776/1944.

³³ Lásd 29. jegyzet.

Zsidó Tanács elnöke kétségbeesetten írta, hogy „tömegek elhelyezése a Rézgálicgyár raktáraiban katasztrófális ... az egyik helyiség egy kis ajtóval, ki nem nyitható ablakkal bíró hodály, szórt homokos, egér- és patkánylyukaktól felszántott talajon, a tisztalkodás minden lehetősége nélkül”.³⁴

Ugyanakkor Baján Bernhart polgármester a város zsidó lakói számára kijelölt ugyan házakat, de nem állított fel zárt gettót, és a keresztény lakosságot sem kötelezte kiköltözésre.³⁵ Újpesten sem volt zárt gettó, hanem szétszórta, csillagos házakban laktak a zsidónak minősített állampolgárok.³⁶ Hódmezővásárhelyen Beretzki polgármester helyettes csak május 31-én hívott össze gettó-értekezletet, ahol nem született döntés az ügyben.³⁷ Mindvégig – úgymond – a fővárosi tanácsadókra vártak, s nem hoztak létre gettót. Amint a május 31-i gettó-értekezleten mondta a polgármester helyettes, a kérdés megoldása során „senkivel szemben erőszak alkalmazására nem gondoltunk”. Beretzki saját hatáskörén belül az utolsó pillanatig húzta az időt. Június 15-én azonban egy 50 fős csendőregységet vezényeltek Hódmezővásárhelyre a zsidók összeterezésére és a szegedi gyűjtőtáborba szállítására, majd deportálására.³⁸

Mialatt folyt a gyűjtőtáborok szervezése, majd az emberekkel zsúfolt marhavagonok indítása Auschwitz felé, a minisztertanácsi üléseken több alkalommal is felszólalt Jungert-Arnóthy Mihály, a külügyminiszter állandó helyettese és tájékoztatta a kormány tagjait arról, hogy túl azon, hogy „kíméletlen és emberiség szempontjából kifogásolható formák között történt sok esetben a magyarországi zsidók deportálása”, olyan híreket közöltek a külföldi lapok, hogy „Lengyelországban a zsidókat elgázosítják, majd elégetik”.³⁹ Endre

³⁴ Uo.

³⁵ BKML, bajai polgármester iratai, 53/1944 bizalmas

³⁶ BZSML, DEGOB, 3588. jegyzőkönyv

³⁷ CSML-Hódmezővásárhely, hódmezővásárhelyi polgármester iratai, 8804/1944.

³⁸ Uo. 11.856/1944, 12.690/1944.

³⁹ MOL, minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1944. június 21.

László belügyi államtitkár ezekre a panaszokra többek között azt mondta, hogy „Általában a gettók hangulata és rendje nyugodt és kielégítő volt. Öngyilkosság alig fordult elő, ez is inkább már az elszállítás előtt lévő táborokban történt”.⁴⁰ A zsidókérdést illetően Jaross belügyminiszter véleménye is egyértelmű volt: „Hogy a zsidók hová mennek, minket végeredményben nem érdekel. Az ország érdeke, hogy a zsidók gyorsan legyenek eltávolíthatók”.⁴¹ E hozzászólás szellemében a rendeletek, utasítások továbbra is egymás után érkeztek a helyi közigazgatás vezetőihez.

1944. május 14-e és július 9-e között, szűk két hónap alatt összesen 147 vonattal 434 351 főt deportáltak az országból.⁴²

A lakosság reagálása meglehetősen vegyesnek mondható. Voltak, akikben megvolt a jóindulat, és próbáltak segíteni a zsidónak minősített magyar állampolgárokon. Dunaszerdahelyen élelmet vittek a gettóba,⁴³ Balassagyarmaton egyes családok mellett tüntettek.⁴⁴ Viszont a zsinagógák hasznosításáról szóló rendelet, a hivatalokba tömegesen érkező lakásüzlethelyiség-igénylések, egyéb ingósok iránti kérelmek arra engednek következtetni, hogy az elszállítottak visszatérését sokan nem tartották valószínűnek.⁴⁵

Horthy Miklós kormányzó csak 1944. július 6-án állította le a deportálásokat,⁴⁶ a nemzetközi – elsősorban Gusztáv svéd király, Roosevelt amerikai elnök, XII. Piusz pápa részéről történt – tiltakozás hatására.⁴⁷ Döntésében szerepet játszott a

⁴⁰ Endre jelentésének teljes szövegét közli KARSAI-MOLNÁR, i. m. 492–6.

⁴¹ MOL, minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1944. június 24.

⁴² Ferenczy László csendőr alezredes, a csendőrség összekötő tisztje a német biztonsági rendőrségnél 1944. július 9-i jelentése a Belügyminisztériumba. Ferenczy valamennyi jelentését közli KARSAI-MOLNÁR, i. m. 497–522.

⁴³ MZSML, DEGOB, 3532. jegyzőkönyv

⁴⁴ MZSML, DEGOB, 3550. jegyzőkönyv

⁴⁵ Részletesebben lásd: MOLNÁR Judit: *Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkerületben*. Cserépfalvi, Budapest, 1995, 175–7.

⁴⁶ RÁNKI et al., i. m. 873.

⁴⁷ *Vádirat a náciizmus ellen*. 3. kötet. szerk. KARSAI Elek. A budapesti zsidóság deportálásának felfüggesztése. Magyar Izraeliták Országos Képvisellete, Budapest, 1967, 58–60, 70–4, 92–7.

szövetséges antifasiszta erők normandiai partraszállásának és a Vörös Hadsereg nyári offenzívájának sikere, valamint talán attól is félt, ha a fővárosból is deportálják a zsidókat, Budapestet szőnyegbombázni fogják az antifasiszta légierők gépei. Ennek ellenére a vidéki gyűjtőtáborok kiürítését július 9-ig befejezték a német és magyar hatóságok.

Összegezés

Az eddig feltárt dokumentumok azt bizonyítják, hogy a magyar hatóságok többsége is, hasonlóan a német vagy holland hivatalnokokhoz⁴⁸ részben megvárva az országos érvényű rendeleteket, részben azokat megelőzve öntevékenyen, rugalmasan, nem egyszer lelkesen oldotta meg a „zsidókérdést”. A hivatalosan kiadott rendeletek mellett telefonon, értekezleteken kiadott szóbeli utasításokat, melyek még a törvényesség látszatát is nélkülözték, azonnal végrehajtották. Ahogyan például 1944. május 13-án Tóth Béla Szeged helyettes-polgármestere nyilatkozta: „A zsidók ügyében nem a rendeletek betűin rágódunk, hanem azoknak szellemét, célját nézzük és ehhez igazodik a végrehajtás módja”.⁴⁹

Csak elvétve akadt olyan közigazgatási vezető, mint Beretzk Pál, Hódmezővásárhely polgármester helyettese, aki a rendeletek adta lehetőségeken belül próbált és mert enyhíteni a zsidóság helyzetén. Tevékenysége azt bizonyítja, hogy volt lehetőség emberséges gesztusokra, s ha szűk keretek között is arra, hogy a „zsidókérdés” megoldásának ütemét lassítsák.

⁴⁸ Lásd például: Raul HILBERG: *The Bureaucracy of Annihilation. in: Unanswered Questions, Nazy Germany and the Genocide of the Jews.* szerk. François FURET, Schocen Books, New York, 1989, 119–33.

⁴⁹ *(Vásárhelyi) Népiújság*, 1944. május 13. 5.

A m. kir. csendőrség 1944-ben

Átmeneti, zűrzavaros korokban óhatatlanul nő a vágy a rend iránt. Nemcsak (városi) kisgazdák emlegetik nosztalgiázva azokat az időket, amikor még a falvakban „rend” volt, a kis és nagy „csirkefogók” riadtan meglapultak, ha a távolban feltűntek a büszkén „cikázó” csendőrtollak. A vakfegyelemmel, katonai drillben nevelt csendőrökre a mindenkori államhatalom bizton számíthatott. 1941-ben, amikor elsősorban Kárpátalján a „hontalannak”, „rendezetlen állampolgárságúnak” minősített zsidók ezreit, összesen mintegy 18 ezer embert szedtek össze, a csendőrök bizonyították, hogy igen hatékony, fegyelmezett, jól szervezett és a legembertelenebb parancs végrehajtására is kész testületet alkotnak.

Kétségtelen tény, hogy a magyarországi zsidók deportálását 1944-ben nem egyedül a csendőrség végezte. A Horthy Miklós kormányzó által kinevezett kormány rendeleteit, melyek a zsidónak minősített magyar állampolgárokat megfosztották vagyonuktól, leelemibb jogaiktól, és létfeltételeiktől, törvényesként fogadták el a helyi közigazgatási és közbiztonsági szervek egyaránt. Az eddigi kutatások azt bizonyítják, hogy az alig 150-200 főből álló Eichmann-kommandó a csendőrség aktív támogatása, közreműködése nélkül nem tudta volna végrehajtani a deportálást. Arra pedig nem kaptak hivatalos utasítást a kormánytól a csendőrök, hogy a deportálást megelőzően testi motozásnak vessék alá a nőket, puskatussal vagonírozzanak, és belövöldözzenek a vagonokba. A cél a zsidók összegyűjtése, vagyonuk elkobzása, majd a mindenüktől megfosztott emberek marhavagonokba zsúfolása, és kiszállítása volt az ország területéről.

Egyetértek azzal az állásponttal, hogy a Magyar Királyi Csendőrség tevékenysége nem korlátozódott 1944 tavaszára és nyarára. Ideje lenne végre – a fellelhető dokumentumokat kellő forráskritikával használva – a politikai viták helyett tartalmas szakmai eszmecseréken elemezni a csendőrség tevékenységét annak 1881-es megalakításától kezdve az 1945-ös feloszlásáig. Ezen korszakon belül feltétlen elemzést kíván, miért éppen a Magyar Királyi Csendőrségre számítottak elsősorban Eichmann „szakértői”, akik tanácsadókként voltak jelen a több mint 400 ezer zsidónak minősített magyar állampolgár összegyűjtésénél, deportálásánál.

Talán Kozma Miklós (belügyminiszter 1935–1937) feljegyzése 1936-ból támpontot ad a válaszhoz. Berlinben német részről szóvá tették, hogy a Magyar Királyi Csendőrség rendkívül brutálisan lép fel a magyarországi német kisebbséggel szemben. Kozma e panaszra azt válaszolta: „Minden további nélkül elismerem, hogy Magyarországon a csendőrség többször üt és pofoz, mint Nyugaton. Ez már nálunk így van, de nem a német kisebbségit pofozza, hanem a megpofozottak között akad kisebbségi is. A felháborodás jogos lenne, ha a magyarok nem kapnának, de higgyék el, hogy a magyarországi csendőrpofonok fajra és felekezetre való tekintet nélkül csupán az esetek szerint durrannak el.”

Arról, hogy a csendőrök milyen hallatlan brutalitással végezték a vidéki zsidók gettókba, gyűjtőtáborokba terelését, már 1944 tavaszán, kora nyarán országszerte hírek, információk tömege állt az illetékesek rendelkezésére. 1944. június 21-én Sztójay Döme a minisztertanács elé idézte Faragho Gábort, a csendőrség felügyelőjét, aki kijelentette:

„Ha tekintetbe vesszük azt, hogy munkaszolgálat és kitelepítés céljából eddig már több mint 400 ezer zsidót szállítottunk ki, akkor a nullával egyenlőnek kell vennünk azt, hogy a 20 000 magyar csendőrből pár csendőrrel szemben panaszok merültek volna fel.” Egyébként ezen a kormányülésen hangzott el először egyértelműen, hogy a deportált zsidókat kiirtják, Lengyelországban elgázosítják.

Az alábbiakban a szakirodalomban eddig kevésbé vizsgált

és felhasznált új források, a háború utáni népbíróági perek és a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság iratai alapján szeretnénk vázolni, mit is műveltek a csendőrök 1944-ben.

Faragho altábornagy 1946 szeptemberében úgy nyilatkozott egyik népbíróági tanúvallomásában, hogy „biztosan és határozottan állítom, hogy nem volt olyan csendőrkerületi parancsnok, aki vonakodott volna a gettózást végrehajtani.”

A váradi pokol

Valóban, a tíz csendőrkerület egyikének élén sem történt változás Magyarország német megszállását követően. Kétségtelen, a csendőrkerületek parancsnokai nem egyforma lelkesedéssel hajtották végre a zsidóellenes utasításokat. A X. (marosvásárhelyi) csendőrkerület parancsnoka, Papp János – mondhatjuk szerencséjére – mentesült a „gettózás” végrehajtása alól, mert ukrán menekültek vonultak át területén ekkor. Így a IX. (kolozsvári) csendőrkerület vezetőjét, Paksy-Kiss Tibort bízták meg egész Észak-Erdély területén a zsidóság összeszedésének ellenőrzésével. Paksy-Kiss kénytelen volt megállapítani, hogy az első hetekben például Marosvásárhelyen „nehézségek merültek fel, ami onnan származott, hogy a zsidókat túl gyors ütemben házkutatás, és személymotoszás mellőzésével szállították a gyűjtőtáborba,” és a táborban „azok a zsidók, akiken a személymotoszást befejezni nem tudták, az éjszakát a szabad ég alatt töltötték.”

Nagyváradon, tekintettel a „zsidók nagy számára” Paksy-Kiss kirendelte a nagyváradi tanzászlóaljat Péterffy Jenő alezredes vezetésével, hogy segédkezzenek a személymotoszásnál. Ferenczy László, csendőr alezredes, akit egyébként Faragho nevezett ki összekötőtisztnek a magyar hatóságok és a német biztonsági rendőrség közötti kapcsolat biztosítására, a belügyminisztériumba küldött egyik jelentésében kiemelte Paksy ötletének hasznosságát, hiszen így a csendőr hallgatóknak „módjukban áll gyakorlatilag is elsajátítani” a személymotoszást és őrszolgálatot. A hallgatók azonban olyan „lelkesen” és

egyben brutálisan gyakorolták feladatukat, hogy maga Faragho Gábor indított eljárást Péterffy és tanítványai ellen.

A VI. (debreceni) csendőrkerület parancsnoka, Szilády Gyula népbírósági perében nem tagadta, hogy részt vett a debreceni gettó, majd gyűjtőtábor megszervezésében. Azonban felelősnek egyáltalán nem érezte magát, mondván „a parancsokat és rendelkezéseket felsőbb rendelkezésre adtam ki. A gettó helyének kiválasztásával sem terhel engem mulasztás, mert az adott viszonyok között a lehető legjobbat és legkényelmesebbet adtuk.” Meglehetősen cinikusan hangzik Szilády fenti kijelentése ismerve éppen szintén az ő vallomásából a téglagyári körülményeket. „Lakóhely céljára bőségesen rendelkezésre álltak téglaszárító pajták és téglaegető kemencék. Mintegy 10–12 000 ember került itt elhelyezésre. Tudomásom volt arról, hogy az itt őrzöttek között terhes nők is voltak, az elhelyezendők kényelméről annyiban gondoskodtam, hogy szalmát hordattam be, és egyes pajtáknál oldalfalat is emeltettem.”

Puskatussal

Az V. (szegedi) csendőrkerület parancsnoka, Liptay László bár többször tett németellenes kijelentést, háború utáni népbírósági perében több tanú vallomása szerint „sajnálattal vilseltetett az akkor üldözött zsidóság sorsán”, mégis a helyén maradt. Igaz ugyan, hogy Finta Imre csendőr századost, a nyomozó alosztály vezetőjét kirendelte a szegedi gyűjtőtáborba, hogy ellenőrizze a csendőrök működését, mégis Liptay népbírósági perében a tanúk egybehangzó állítása szerint a táborban „a csendőrség túlnyomó része durván, gorombán, embertelen módon bánt az ott elhelyezett illetve összegyűjtött zsidósággal”. A népbíróság elfogadhatónak találta Liptay azon védekezését, hogy személyesen azért nem ment ki a téglagyárba, mert „nem szívesen nézte volna az ott sínylődő és nyomorban lévő embereket”, és fölmentő ítéletet hozott. A Népbíróságok Országos Tanácsa, a feljebbviteli bíróság szerint viszont a bűnben való részesség alól nem ad felmentést, hogy „kedvvel

vagy kényszeredetten vállalta-e a vádlott ... amit a törvénytelen intézkedésekkel kapcsolatban tőle, mint csendőrkerületi parancsnoktól megkivántak”. Egyébként, ha Liptay sajnálkozott is az üldözött zsidók sorsán, az ellen nem tiltakozott, hogy a szegedi gettó fölállítását követően a számára kiutalt (volt zsidó) lakást a polgármester „krémszínűre” kifestesse.

A IV. (pécsi) csendőrkerület parancsnoka, Hajnácskőy László viszont maga tett javaslatot Jaross Andor belügyminiszternek a déli „határsáv soron kívüli zsidótlanítására”. Egyben három csendőrtiszt leváltását, illetve áthelyezését javasolta, „mert nem lehet azzal számolni, hogy a zsidók ellen hozott rendszabályokat a csendőrtiszttól most megkövetelt odaadással és kezdeményező lelkesedéssel hajtják végre”. Hajnácskőy perében nem tagadta, hogy a zsidóság gettósításával kapcsolatban számos parancsot adott ki, és alárendeltjeitől megkövetelte a „legszigorúbb fegyelmet”. Faragho utasítására olyan értelmű rendeletet adott ki, miszerint „az öntevékenységet támogassák és az önkényeskedést üldözzék, de ha a helyzet megköveteli, hogy az utasításokat alaki szempontból, a cél érdekében át kell hágni, akkor a parancsnokok az alárendeltet vegyék parancsnoki védelembe”.

Fenti rendelet meglehetősen tág teret ad arra vonatkozóan, hogy kit kell parancsnoki védelemben részesíteni. „Alaki szempontból” milyen minősítést érdemelnek azok a csendőrök, akik Szigetváron „a zsidók gazdagabb részét ... egyenként kivitték [ti.: a zsinagógából] ... nőket, férfiakat is közösen és puskatussal, rugdosással kényszerítették arra, hogy mondják el, hová tették az aranyat és pénzüket”. Ugyanítt – tehát Hajnácskőy felügyelete alá tartozó területen – történt: „...A kínzások ideje alatt szemtanúja voltam annak, hogy az egyik csendőr bejött közénk, és F. ruhakereskedőnek az unokáját, 5 éves kislányt nyakánál fogva felemelte és közölte az öregekkel, hogyha az aranyat nem adják elő, akkor a gyermeket élve bedobja a WC-be”.

A második világháború után, a DEGOB-jegyzőkönyvekben az üldözöttek sokasága emlékezett vissza a csendőrök kegyetlenkedéseire. Az új győri gettóban a zsolcai csendőrök kihall-

gatási módszerét így idézi föl az egyik túlélő: „fel kellett húznom a térdeimet, seprűt dugtak térdeim alá és felborítottak. És ezután el kezdtek egy vastag gumibottal ütni, ahol értek”. Orosházán „a bánásmód abban a pillanatban megváltozott, amikor az intézkedést a csendőrök vették át. ... ütöttek, vertek, sőt a fogaimat is kiverték, a ruhám leszaggatták rólam, az orromat beverték...”. Az orosházi „gettóban öngyilkosság történt, ugyanis a kínzások és vallatások valamint a félelemtől 3-an öngyilkosak lettek, ezek közül egy meg is halt”. A técsői gettóban „este rendszerint bejöttek a csendőrök és elvitték magukkal a nőket, reggel visszahozva”.

A balassagyarmati gettóba Miskolcraól érkeztek a csendőrnnyomozók, akik „majdnem kivétel nélkül az egész gettó lakosságát csoportokban elhurcolták, először kikérdezték, azután testi kínzásokkal próbálták kivenni titkukat, hogy hová rejtették el a be nem vallott vagyont”. A balassagyarmati orvosnő visszaemlékezése szerint a kínzások a Nyírjespusztára való átszállítás után sem szűntek meg. A naponta reggel és délben elvitt embereket esténként visszavitték a táborba „részint szekéren, részint autón, mert az ütések következtében saját lábukon járni nem tudtak. Többeket megvizsgáltam, akiknél súlyos belső sérüléseket találtam. Két olyan eset volt, akik Németországba való kiszállításunk alatt a csendőrbotok következtében a vonaton meghaltak. Az egyik ..., aki a csendőrverés folytán combcsonttörést szenvedett és az ennek következtében beállott zsírembólia okozta halálát. Dr. H. F. ügyvédet úgy megverték, hogy vesevérzést kapott, tehetetlenül, súlyos betegen, de élve érkezett Auschwitzba, hogy ott a krematórium tüzét ő is táplálhassa”. A deportálást megelőző napokban – mint arról Hamvas Endre, csanádi püspök is beszámolt Serédi Jusztinián hercegprímáshoz intézett felterjesztésében – a zsidó nőket levetkőztették és bábák, orvosok által testi motozásnak (per inspectionem vaginae) vetették alá, nem egyszer férfiak jelenlétében, értéktárgyak után kutatva. Sőt, több helyen maguk a csendőrök végezték ezt a motozást.

Endre László belügyi államtitkár 1944. június 21-i minisztertanács előtti jelentése szerint „Általában a gettók han-

gulata és rendje nyugodt és kielégítő volt. Öngyilkosság alig fordult elő, ez is inkább már az elszállítás előtt lévő táborokban történt”. Sztójay Döme miniszterelnök a jelentést meghallgatva, úgy foglalt állást, hogy „az akciót humánusan kell végrehajtani”. De lehet-e humánusan több ezer embert hetekre sertésólakba, téglagyárak szárítóiba, dohánypajtákba, a kecskeméti rézgálicgyár raktárába, a szolnoki cukorgyárba vagy a szabadkai malomba zsúfolni?! Lehet-e humánusan 70-80 embert marhavagonba zsúfolni, és mindössze egy ivóvízes és egy szennyvödörrel a mindennapi szükségletet biztosítani?! Uray csendőr százados mindenestre a helyi közigazgatási és közbiztonsági szervek vezetőinek figyelmét fölhívta Munkácson, hogy berakodásnál „100 is mehet egy kocsiba. Rakhatók úgy, mint a heringek, mert a németeknek szívós emberek kellene. Aki nem bírja elhullik. Divathölgyekre nincsen semmi szükség ott Németországban”.

Jó csendőrök is voltak?

A csendőrök „nyilván” parancsot teljesítettek a nyírjespusztai tábor felszámolásakor, a vagonírozásnál, amikor úgy tűnt, már több ember nem fér a vagonba, „felugrottak a kocsikba, belerugdostak az emberekbe, így nyomkodták őket mindig szűkebb és szűkebb helyre”. De arra már nem kaptak parancsot, hogy – mint Dunaszerdahelyen – a vonat indulása előtt belövöldözzenek a vagonokba és tovább fosztogassanak.

Elvétele olvashatunk gettóba élelmiszert és leveleket csempésző csendőrrel (például kaposvári gettó), vagy olyan csendőrtisztről (például nyírjespusztai gyűjtőtábor parancsnoka), aki tett a kegyetlen bánásmód ellen. Hadd szóljunk külön arról a csendőr őrmesterről, aki a huszti gettóból elszállított négy terhes nőt Királyházán kiszabadította a vagonból. Tettéért nem kért ellenszolgáltatást. Szinte egyedülálló emberségről tett tanúbizonyítást.

„Reális Horthy-képet kell rajzolni”

Gosztonyi Péter történész tanulmányait, cikkeit mindig érdeklődéssel olvastam. Az elmúlt hónapokban azonban több alkalommal sikerült meglepnie. Mélyen egyetértek azon gondolatával, hogy „reális Horthy-képet kell rajzolni” (168 óra – 1991. nov. 5.). Ugyanakkor történészhez méltatlannak érzem, hogy 1991-ben Rákosiék „Horthy-fasizmus” értékelését úgy említi, mint amely az utóbbi évtizedekig „hivatalos verzió” lett volna Magyarországon. Még csak utalást sem tesz arra, hogy az elmúlt évtizedekben a hazai szaktekintélyek – elegendő talán Ránki György, Juhász Gyula, Lackó Miklós, Sipos Péter, Tilkovszky Loránt munkásságára utalni – monográfiák, tanulmányok sokaságában értékelték, elemezték a Horthy-rendszert.

Nem értem, hogy A magyar Golgota című sorozatának III. részében (Kritika, 1991/12. sz.) miért kívánja Horthyt és rendszerét, ha nem is fölmenteni, de pozitívabb színben feltüntetni a valóságosnál, s a zsidókérdés magyarországi „megoldásában” majd minden felelősséget a németekre és nyilasokra hárítani. Miért feledkezik meg egyes eseményekről és magyaráz félre másokat? Ha cinikus akarnék lenni, azt mondhatnám, kár, hogy Antall József miniszterelnök csak 1992. január 11-én jelentette ki, hogy „hazánk magatartása a második világháború éveiben, józan összevetés alapján, semmivel sem kifogásolhatóbb, mint Európa más országaié...” (Népszabadság, 1992. jan. 13. 4. old.). Így nem válhatott Gosztonyi tanulmánya mottójává.

A svájci magyar történész azt állítja, hogy 1944. március 19. előtt a magyar zsidóság élete, a frontra kivezényelt munkaszolgálatosokat (ne feledjük: a legóvatosabb becslések sze-

rint is legalább 25 000 munkaszolgálatos pusztult el!) kivéve, „nem forgott közvetlen veszélyben”. Én közvetlen életveszélynek tekintem a kamenyec-podolszkiji mészárlást, amiről a szerző nem tesz ugyan említést, de nyilván ő is tudja, hogy 1941 július–augusztusban az állampolgárságukat igazolni nem tudó zsidókat deportálták elsősorban Kárpátaljáról a körösmezei határállomásra, majd Galiciába. Az akció fő szervezője a Belügyminisztérium VII. közbiztonsági osztályához tartozó KEOKH (Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság) volt. A Magyarországról kitelepítettek közül kb. 18 000 embert lőttek agyon SS-egységek 1941. augusztus 27–28-án.

Szintén közvetlen életveszély fenyegette véleményem szerint 1942 januárjában (nem márciusban, ahogy Gosztonyi véli) a Dél-Bácskában és Újvidéken élő lakosságot, elsősorban szerbeket és zsidókat, amikor – a partizánakciókra hivatkozva – a magyar katonai és csendőri hatóságok több mint 3000 ártatlan embert gyilkoltak le. Úgy gondolom, ez az akció-sorozat nem tartozik abba a kategóriába, amelyről azt írja Gosztonyi: „A partizánok tevékenysége felett a háború mindenkori törvényei a mérvadóak”.

Pontatlan és félrevezető az az állítás is, amely szerint a Sztójay-kormány „csak némán asszisztált” a megszálló hatóságok által végrehajtott letartóztatásokhoz. Valamennyi rendőrkapitány az 1944. március 31-én kiadott bizalmas rendeletben (5999/1944. BM res.) kapta azt az utasítást, hogy az összes „kommunistagyanus, továbbá a szélsőbaloldali mozgalmak vezető tagjait, illetve az állambiztonsági és közbiztonsági szempontból veszélyes baloldali személyeket vegye őrizetbe”. E rendelet alapján 1944 áprilisában a m. kir. rendőrség szegedi kapitánysága 170 főt tartóztatott le és internált. Így zárták a városháza pincéjébe, majd szállították a bácstopolyai internáló táborba például Fenyő Mátyás fűszer- és terménykereskedőt, aki az egyik legvagyonosabb és legtekintélyesebb szegedi kereskedő és több évig törvényhatósági bizottsági tag is volt. Fenyő visszaemlékezése és a korabeli iratok tanúsága szerint április 17-én két detektív érkezett az üzletbe azzal a paranccsal, hogy az egyik Fenyőt letartóztassák, mindegy,

hogy melyiket. A „letartóztatási listákkal” érkező német hatóságok mellett a magyar hatóságok is lista nélkül, faji alapon megkezdték az ún. védőórizetbe vételt.

Nem Gosztonyi az egyetlen, aki az 1944. március 19. után történt valamennyi zsidóellenes intézkedésért (sárga csillagtól, vagyoneklobzástól a gettósításig, deportálásig) az Eichmann-kommandót teszi felelőssé, hozzáfűzve, hogy a magyar zsidóság külföldre szállítása „német szervezésben, de a magyar királyi csendőrség hathatós közreműködésével (Gosztonyi kiemelése) történt”. Horthy pedig azért nem mondott le, „hogyan az országot a legrosszabbtól megmentse (sic!) és később a háborúból kisegítse”.

Horthy számára aligha lehetett kétséges, hogy a német véderő fegyveres alakulataival egy időben milyen céllal érkezett Eichmann 200-300 főből álló kommandója, sőt maga Kaltenbrunner, az RSHA (Birodalmi Biztonsági Főhivatal) főnöke Budapestre azok után, hogy már 1943. április 17-én, Hitler és Horthy klessheimi találkozásán Ribbentrop, birodalmi külügyminiszter kijelentette: „a zsidókat vagy meg kell semmisíteni, vagy koncentrációs táborokba kell szállítani.” Maga Hitler is úgy vélte: „ha nem tudnak dolgozni, el kell pusztulniuk”.

Horthy Miklós 1944. március 22-én kinevezte a Sztójay-kormányt, amelynek „az összes zsidórendeletekre vonatkozólag szabad kezet adott” (Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1944. március 29.). Nem sokkal később aláírta Bakó László nyugálományú csendőr őrnagy, nyilaskeresztes országgyűlési képviselő, a németek bizalmi embere és Endre László, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja, hírhedt antiszemita fajvédő belügyi államtitkári kinevezését. Az Eichmann vezette biztonsági rendőrség (RSHA IV. B. 4. osztálya) emberei tanácsadóként valóban minden fontos értekezleten részt vettek, de köztük és a magyar szervek között mellérendeltségi viszony volt. Ahhoz, hogy Eichmannék végre tudják hajtani az Endlősungot (végső megoldást), feltétlenül szükségük volt a magyar igazgatási, rendőri és csendőri szervek támogatására, több tízezer hivatalnok, rendőr, csendőr, katona, orvos, mérnök aktív közreműködésére. S a német kívánságoknak megfelelően a

Minisztertanács és a minisztériumok 1944 március-áprilisban szinte futószalagon „gyártották” a zsidórendeleteket. Bibó István találóan írta, hogy „a tisztviselők nagyobb része ... nem nézett szembe azzal a ténnyel, hogy egy gyilkos és rabló állam becsapásáról volna csak szó” mindezen intézkedések bojkottálása esetén. „Odáig csak nagyon kevesen jutottak el, hogy az államhatalmat gengszterbandának, rendeleteit papírcafatoknak s a velük szemben való engedetlenséget, kijátszást és hamisítást erkölcsi kötelességnek tekintsék.”

Hamvas Endre csanádi püspök (azon kevesek egyike, aki mert tenni a zsidónak minősített magyar állampolgárok érdekében) Serédi Jusztinián hercegprímáshoz 1944. július 15-én írott levelében beszámol a gettózásnál tapasztalt borzalmakról: „És még egy kegyetlenség történt itt Szegeden és Makón. A zsidó nőket levetkőztették (Hamvas E. kiemelése) és férfiak jelenlétében bábák és orvosok által testi motozásnak (per inspectionen vagine) vetették alá...”.

Fölmerül a kérdés, ha Horthy július 6-án le tudta állítani hatalmi szóval a deportálást, miért nem tette ezt meg korábban. Gosztonyi válasza szerint az ún. auschwitzi jegyzőkönyv, amiből a kormányzó megbizonyosodhatott a deportálás valódi céljáról, csak július első napjaiban érkezett a budai Várba. Szenes Sándor: Befejezetlen múlt c. 1986-ban megjelent interjúkötetéből tudom, Gosztonyi Péter 1984-ben még egyetértett Szenes Sándorral, aki perdöntő tanúvallomásokkal bizonyította (Éliás József református lelkésszel, Székely Mária fordítóval és Török Sándor íróval készült beszélgetések alapján), hogy 1944 május végén vagy június elején kapta kézhez az auschwitzi jegyzőkönyvet özv. Horthy Istvánné, aki (mint azt Gosztonyinak megírta 1984-ben) elolvasás után elvitte apósa, a kormányzó lakosztályába.

Szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy több százezer zsidónak minősített magyar állampolgár pusztulása-elpusztítása a német és magyar történelemnek egyaránt része. Bibó Istvánt idézve: „a sebek felszaggatása magában valóban nem használ sokat, de a kérdések elkenése és a valóságos helyzettel való szembe nem nézés a sebek minden felszaggatásánál károsabb”.

Adalékok az 1944-es délvidéki gettók és deportálások történetéhez

A magyarországi holokauszt történetét feldolgozó szakirodalomban talán az egyik legvitatottabb kérdés: kik, mikor és hány személyt hurcoltak el a Délvidékről. A téma szakértői ezeket a kérdéseket vagy kikerülték, vagy rendkívül röviden foglalkoztak velük.

Lévai Jenő – forrásmegjelölés nélkül – a következőket írta: „Szabadkára érkezett (ti. május 1-jén – M.J.) kíséretével Endre (László). Megtekintette a Székely Jenő polgármester által a felsőbácskai malomban létesített internálótábort, valamint azt a körzetet, amelyben 4300 zsidót elhatároltak. (Újvidékről Szabadkára, a Tisza-vonalról Szegedre, a Duna-vonalról pedig Endre intézkedésére már előbb Bajára költöztettek át 5200 délvidéki zsidót.)” A Délvidékről a deportálás Zalasdy Ferenc csendőr alezredes vezetésével május 14-én kezdődött – folytatja Lévai –, a kárpátaljai akcióval egyidejűleg, amikor Nagykanizsáról, Bajáról, Horgosról, Barcsról szállították Auschwitzba az áldozatokat. Bajáról május 25–27. között két transzportban történt az elszállítás.¹

A Zsidó Világkongresszus Statisztikai Tudósító Irodája adatait alapul véve, Lévai a Függelékben még megjegyzi: a délvidéki deportálás 21 700 személyt érintett. Ezt az akciót, amelyet „a csendőredeportációktól függetlenül – német–magyar

Készült a Soros Alapítvány támogatásával.

¹ Lévai Jenő: *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről*. Officina, Budapest, 1946. 149. old. Szó szerint megismétli állítását in: Lévai J.: *Zsidósors Magyarországon*. Magyar Téka, Bp. 1948. 150. old.

katonai erők bonyolították le s így – mint nem a csendőrség hatáskörébe eső művelet – Ferenczy csendőr alezredes jelentéseiben nem szerepel”.²

R. L. Braham könyvében külön alfejezetet (három oldalt) szentelt a Délvidék történetének. Így Lévaihoz képest több adatot közöl: „A belügyminisztériumban lévő Baky-csoport április 19-i határozatának megfelelően a Délvidék zsidóinak gettózása április 26-án kezdődött... A főbb gettó- és koncentrációs központok, ahonnan a mintegy 21 000 fős délvidéki közönséget deportálták, Bácsstopolyán, Baján, Szabadkán, Szedgen és Bácsalmáson voltak”.³ Sajnos Braham professzor elsősorban az 1945 óta megjelent feldolgozásokat és visszaemlékezéseket jelöli meg forrásként, s ez több helyen nem zárja ki a tévedés lehetőségét:

Stark Tamás *Magyarország második világháborús embervesztesége* című tanulmányában arra a következtetésre jut, hogy 13 000 főt, tehát Lévai és Braham végeredményénél jóval kevesebb személyt érintett a délvidéki deportálás. Stark úgy véli, mivel Lévai állítása szerint Zalasdy csendőr alezredes vezette az akciót, így Ferenczy jelentéseiben szerepelnie kell a déli területek adatainak is.⁴ A szerző meg is találja Braham

² Lévai J.: *Fekete könyv...* 314. old; Lévai J.: *Zsidósors...* 467 old. Ferenczy László csendőr alezredes, mint ismeretes, a csendőrség összekötő tisztjeként a német biztonsági rendőrségnél 1944. május 3–július 9. között rendszeres jelentést tett a gyűjtőtáborokról és a deportálás menetéről.

³ R. L. Braham: *A magyar Holocaust*. Gondolat, Bp. 1988. II. kötet, 50–53. old. Braham figyelembe véve az újabb kutatási eredményeket, könyvének 1997-es második kiadásában már csak „mintegy 10 000” fő deportálásáról ír a Délvidékről. R. L. Braham: *A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon*. 2. bővített és átdolgozott kiadás, Belvárosi K. Bp. 1997. II. kötet 682–685. old.

⁴ Stark Tamás: *Magyarország második világháborús embervesztesége*. MTA Történettudományi Intézet, Bp. 1989. 37. old. Stark 1995-ben már „csak” 10 000 főre teszi a Délvidékről deportáltak számát. Táblázata szerint Veessenmayer és Ferenczy jelentésére hivatkozik. Két oldallal később azonban azt írja, hogy Veessenmayer adatait „ki kell egészíteni” a délvidékiek 10 ezer fős létszámával. Stark Tamás: *Zsidóság a vészidőszakban és a felszabadulás után (1939–1955)* MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1995. 21. old. Valójában sem Veessenmayer, sem Ferenczy jelentésében nem szerepelnek a délvidékiek.

könyvében a Ferenczy jelentéseire támaszkodó táblázatot,⁵ s a – szerinte – délvidékiek számát is. Ugyanis a táblázat szerint május 15–június 7. között Ferenczy június 8-i jelentése alapján 275 415 főt deportáltak; „későbbi jelentései azonban a Veessenmayeréhez közelebbi számot adtak meg”.⁶ Azaz 288 333 főt. Stark szerint a két adat közti 13 000 fős különbség a délvidékieket jelenti. Csakhogy Braham forrásként ugyan Ferenczy jelentéseit jelöli meg, de azt, hogy a jelentések hol keresendők, nem tudjuk meg a könyvéből. S ez főleg azért jelent problémát, mert a Belügyminisztérium irattárában a Ferenczy saját aláírását viselő jelentések egyikében sem található meg a 288 333 fős adat...⁷

Eddigi levéltári kutatásaim a fenti adatoktól némileg eltérő eredményt mutatnak.

Az 1944. március 19-i német megszállást követően az Endlösung (végső megoldás) végrehajtása két vonalon haladt. Egyrészt 1944. március 29-től országos és helyi szinten gyártani kezdték a „zsidórendeletek” özönét, melyekkel a zsidónak minősített magyar állampolgárokat megfosztották vagyonuktól, legegységesebb jogaiktól és életfeltételeiktől. De mindez még nem jelentett gettószítást és elszállítást. Ugyanakkor azonban a *Budapesti Közlönyben* közzétettek két olyan rendeletet is, amelyek végrehajtása a zsidó lakosság elkülönítését, elszigetelését célozta, s egyben alapot teremtettek az 1944. április 7-i 6163/1944. VII. res. BM számú rendelet gyors megvalósításához: a zsidók kijelölt gyűjtőtáborokba szállításához.⁸ Az egyik az 1240/1944. ME számú, a sárga csillag kötelező viseléséről

⁵ Stark: I. mű, 34. old.; Braham: *A magyar Holocaust*. II. kötet, 21. old. Ugyanez a táblázat megtalálható: Braham: *A népiirtás politikája*. II. kötet, 641. old.

⁶ Braham: *A magyar Holocaust*. II. köt., 21. old., Stark: *Magyarország második világháborús embervesztesége*. 34. old.

⁷ Ferenczy László jelentéseit teljes terjedelemben közli: *Az Endre-Baky-Jaross per*. (továbbiakban: *EBJ*) sajtó alá rendezte, szerkesztette és a jegyzeteket írta: Karsai László-Molnár Judit. Cserépfalvi, Bp. 1994. 497–522. old.

⁸ *Vádirat a náciizmus ellen* (Szerk.: Beneschofsky Ilona-Karsai Elek) I. kötet, MIOK, Bp. 1958. 124–127. old.

szóló, április 5-én életbe lépett rendelet volt,⁹ a másik pedig április 7-től tiltotta meg a zsidók utazását a különböző járműveken.¹⁰

1944 április 7-én délelőtt Bakó László (a VI. rendőrségi-, VIII. rendőri büntető-, XVIII. országmozgósítási és XX. csendőrségi osztályok felülvizsgálatával megbízott államtitkár) elnökletével a Belügyminisztérium kis tanácstermében Endre László (ekkor de jure Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja), két német SS-tiszt, valamint csendőr- és rendőrtisztek értekezletet tartottak a zsidókérdés megoldása ügyében.¹¹ Az értekezlet résztvevői, majd rövid időn belül valamennyi alispán és polgármester, valamennyi csendőrkerületi parancsnok, a csendőrnnyomozó alosztályok parancsnokai, a budapesti és vidéki rendőrkapitányságok megkapták a Bakó kézjeggyével ellátott 6163/1944. BM res. rendeletet, amely „szigorúan bizalmasan” közölte:

„A m. kir. kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól. A tisztogatást területrészenként rendelem el, melynek eredményeként a zsidóságot nemre és korra való tekintet nélkül a kijelölt gyűjtőtáborokba kell szállítani. Városokban és nagyobb községekben később a zsidóság egy része a rendészeti hatóságok által kijelölt zsidóépületekben, illetőleg gettókban nyer elhelyezést.”

A „zsidók összeszedése” a területileg illetékes rendőrség és csendőrség feladata volt. Szükség esetén a csendőrségnek karhatalmi segítséget kellett nyújtania a városokban a rendőrség számára.

Továbbá: „Az elszállítás fogolyként vonaton, szükség esetén városi, illetve községi előjáróságok által kirendelt előfogaton történjék. Az elszállítandó zsidók csak a rajtuk lévő ruházatot, legfeljebb két váltás fehérneműt és fejenként legalább 14 napi ételmezt, továbbá legfeljebb 50 kg-os poggyászt, amely-

⁹ *Vádirat...* I. köt., 53–54. old.

¹⁰ *Vádirat...* I. köt., 127–129. old.

¹¹ *Vádirat...* I. köt., 123–124. old. Braham szerint – Lévai nyomán – április 4-én volt az értekezlet; Lévai: *Zsidósors...*97. old.; Braham: *A magyar Holocaust*. I. köt. 419. old.

ben az ágynemük, takarók, matracok súlya is bennfoglaltatnak, vihetnek magukkal. Pénzt, ékszereket, arany és más értéktárgyakat nem”.

*Összeszedési sorrend a következő: kassai (VIII.), marosvásárhelyi (X.), kolozsvári (IX.), miskolci (VII.), debreceni (VI.), szegedi (V.), pécsi (IV.), szombathelyi (III.), székesfehérvári (II.) és budapesti (I.) csendőrkerületek, illetve ezek területén fekvő rendőrhatalóságok felügyelete, legvégül Budapest székesfőváros.*¹²

Mindazonáltal ez a rendelet sem mondta ki, hogy a zsidókat deportálni fogják az országból, bár kétségtelen, hogy egyes mondatait így is lehetett értelmezni. Valójában *ilyen szövegű rendeletet írásban nem adtak ki.* Ezért volt szükség az elkövetkező hetekben táviratilag vagy telefonon összehívott értekezletekre, ahol Baky László, Endre László (április 8-tól a III. vármegyei és községi-, IV. városi- és XXI. lakásügyi osztály felügyeletével megbízott belügyi államtitkár) és nem utolsósorban Ferenczy László részletesen tájékoztatták a helyi közigazgatási és közbiztonsági szervek vezetőit a deportálás módjáról, menetéről, a rájuk váró feladatokról.

Az április 7-i értekezleten Baky a fenti rendelet értelmében közölte a megjelentekkel: „a kassai csendőrkerület területéről a zsidók a közeljövőben ki lesznek telepítve”.¹³

*Veesenmayer április 23-án már azt jelentette a birodalmi külügyminisztériumnak, hogy „a Kárpát-térségben április 16-án megkezdődtek a gettózási munkák... Jövő hét végéig az akció előreláthatóan lezárul... Hozzákapcsolódva hasonló munka tervebe véve és már előkészületben van Erdélyben és más Romániával határos megyékben... Azután kerül sor a Szerbiával és Horvátországgal határos megyékre”.*¹⁴

Ez utóbbi akció, a déli határsáv kiürítése ügyében távira-

¹² A sorrenden később annyit változtattak, hogy a miskolci csendőrkerület területével összekapcsolták a székesfehérvárit.

¹³ *Vádirat...* I. köt., 123. old.

¹⁴ *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944.* Összeállították: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Kossuth, Bp. 1968. 836. old.

tilag a Belügyminisztériumba rendelték április 19-re a szegedi, a pécsi és a szombathelyi csendőrkerületek parancsnokait, a nyomozó alosztályparancsnokokat és a rendőrség vezetőit.¹⁵ Így Szegedről Liptay László csendőr ezredes, az V. csendőrkerület parancsnoka, Finta Imre csendőr százados, az V. csendőrkerület nyomozó alosztályának parancsnoka és Buócz Béla rendőr főkapitányhelyettes jelentek meg az értekezleten, amelyen ismét Baký László elnökölt. A megbeszélésen közölték, hogy az alispánokat is meg kellett volna hívni, de valamilyen tévedés folytán ez elmaradt. Baký tájékoztatta a megjelenteket, hogy az ország északi és északkeleti részeiben folyamatban van a gettósítás, és most német kívánságra a jugoszláv határ mentén is egy sávból a zsidókat katonai okokból ki kell telepíteni. Az értekezletre késve érkező Ferenczy László csendőr alezredes kárpátaljai tapasztalatairól tartott tájékoztatót különös tekintettel a zsidók értéktárgy rejtegetéseire. Az értekezlet után a szegedi rendőrség írásos Tájékoztatót kapott a 6163/1944. BM res. számú rendelethez is.¹⁶ E szerint a „kiürítés egyelőre a Bácskának a Ferenc-csatornáig terjedő alsó területére és a Tisza mentére szorítkozik egészen fel Martonosig. Ebbe a területbe belesznek Újvidék, Zombor, Zenta és Magyarakanizsa városai.”¹⁷ A rendelethez képest ebben a tájékoztatóban már valóban olyan információk szerepeltek, amelyek nem hagyhattak kétséget a „tisztogatási művelet” valódi célját illetően:

*A kitelepített zsidókat **egyelőre** (kiemelés tőlem – M.J.) Szabadkán, Baján és Szegeden kell elhelyezni.. Ezen a három helyen a kitelepített zsidók elhelyezéséről ideiglenesen gondos-*

¹⁵ Történeti Hivatal, V-79.802. Endre László, Baký László és Jaross Andor népbírósági perében Hajnácskóy László csendőr ezredes, a pécsi csendőrkerület parancsnokának a népügyészségen tett tanúvallomása.

¹⁶ A Tájékoztató megtalálható: Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Baja város polgármesterének iratai 29/1944. res.

¹⁷ A *Szegedi Friss Újság* című napilap 1944. április 30-i száma második oldalán a *Minden szabadkai zsidónak el kell hagynia május 3-áig a lakását* című cikkében beszámolt arról az „értesüléséről”, hogy „Bács megye középső részéről, így Újvidékről is Szabadkára, a Tisza-vonalról Szegedre, a Duna-vonalról pedig Bajára költöztetik át a délvidéki zsidókat”.

kodni kell üres raktárak, elhagyott gyártelepek, téglagyárak, zsidó épületek, imaházak stb. igénybevételével. Ezen felül ki kell alakítani ezekben a városokban a gettókat.” A végrehajtandó intézkedések olyan sora következett, melyek mind arra engedtek következtetni, hogy az elszállított zsidók bizonyosan nem fognak visszatérni otthonukba: „A zsidók lakásait az értekezleten elhangzottak szerint át kell adni olyan tiszteknek, köz- és magántisztviselőknak, valamint munkásoknak, akik megfelelő egészséges lakással nem rendelkeznek. ... Elvül szolgáljon, hogy minden zsidó vagy az állam tulajdonába megy át, nemzeti vagyont képez, tehát biztosítani kell, hogy az ebből a célból megmenthető legyen. ... Különös gondot kell fordítani arra, hogy a készpénzt és értéktárgyakat, ékszereket a zsidók el ne rejtsék. Ezért szigorú személyi motozást kell tartani nemcsak akkor, amikor a lakásokról őket összeszedik, hanem akkor is, amikor az ideiglenes gyűjtőhelyekről őket elszállítják.”

A határvárosok zsidótlánítását – folytatta a Tájékoztató – „április hó 26-án reggel 5 órakor kell megkezdeni és folytatólagosan, lehetőleg 4-5 nap alatt befejezni”.

Rövid volt a határidő, így Buócz Béla az értekezletről hazaérkezve azonnal intézkedett. Szóbeli rendelkezésére április 20-án Pap Róbert, a Szegedi Zsidók Központi Tanácsának elnöke jelentést tett, hogy pontosan hány és mekkora alapterületű helyiség tartozik a Szegedi Izraelita Hitközséghez, beleértve az Ortodox Imaházat, a zsidó menházat, irodahelyiségeket, valamint a régi zsinagóga épületét is.¹⁸ A következő napokban – szintén Buócz Béla szóbeli utasítására – a Zsidó Tanács elnökéhez intézett jelentés szerint „gőzerővel folyt” ezen helyiségekből a kiköltöztetés.¹⁹ „A régi templom kiürítése igen nehéz problémá”-t jelentett, mivel „a keményfából készült hosszú padokat 10 ember alig tudja kivinni az udvarra. ... Az emeleti karzatról a padok csak az ablakon való leeresztéssel bocsát-

¹⁸ Országos Levéltár, Mikrofilmtár, I. sorozat. 30. doboz, 72. cím 30. pagina. – A mikrofilmtár *A szegedi gettóban megtalált iratok* címszó alatti dokumentumainak eredeti példánya, sajnos, nem található meg a szegedi zsidó hitközségben.

¹⁹ OL, Mikrofilmtár, I. s. 30. d. 42. p.

hatók le, csak szétfűrészeléssel.” De április 26-ra, a délvidéki akció első napjára, az „átadandó helyiségek”-ből a Szegedi Izraelita Hitközség díszterme, ennek előszobája, a Chevera (Szentegylet) helyisége, az iskolaépület, a kistemplom s a volt cserkészotthon átadásra készen álltak.²⁰ Április 27-én Pap Róbert már azt a „Bizalmas. Eltépendő.” értesítést kapta, hogy a „főkapitányhelyettes úr rendelkezésének megfelelő helyiségek kiürítésre készen vannak. ... Ma kora reggel a magyar-kanizsaiak érkeztek meg. ... A megérkezettek a csupasz földön fekszenek”.²¹ A következő napokban újabb „transzportok”-at kellett elszállásolni.²² Hamvas Endre csanádi püspök mély megrendüléssel számolt be Serédi hercegprímásnak a helyi hatóságok gyors akciójának „eredményéről”:

„Fájdalmas benyomást tettek a Zentáról, Magyarkanizsáról és Zomborból ide terelt zsidók, kb. 2000-en, kiknek egy kis batyuval kellett ethagyniok nagy gyorsasággal otthonukat. Az itteni hatóságok nem tudták, hogy hamarjában hová helyezték el őket, és egyelőre a zsinagógában, a zsidó iskolában és egy szalámigyár sertésólaiban juttatták őket fedél alá. (Az ólak már több hónapja üresek voltak.) Egy-egy iskolateremben 80 személy is szorong, férfiak, nők, gyermekek és aggok vegyesen.”²³

Endre László – mint azt népbirósági vallomásából megtudhatjuk – hivatalos körútja során május 1-jén néhány órát Szegeden töltött:

„Meglátogattam a Szegeden és Szabadkán lévő táborokat, és mindjárt megbeszélést folytattam Buócz főkapitányhelyetttel. Abba az irányba mentem hazafelé, útba ejtettem Szegedet és kértem Buóczot, mutassa meg nekem az ott terve vett táborokat, és úgynevezett sertésszállásokat. Megállapítottam, hogy a zsidókat semmi körülmények között sem lehet ott elhelyezni, utasítottam a rendőrfőkapitányt arra, hogy keresse-nek más, egészségesebb elhelyezési lehetőséget, így történt az,

²⁰ OL, Mikrofilmtár, I. s. 30. d. 25. p.

²¹ OL, Mikrofilmtár, I. s. 30. d. 39. p.

²² OL, Mikrofilmtár, I. s. 30. d. 20. p.

²³ Esztergomi Primási Levéltár, Serédi Jusztinián iratai 3743/1944.

hogyan Szegeден, a Pallavicini uradalomba gyűjtötték össze a zsidókat”.²⁴

Hamvas püspök fent idézett május 11-i levele Endre szavait megerősíteni látszik: „A sertésólakból való átköltöztetés most van folyamatban. Endre László államtitkár mindjárt az első napokban megtekintette az ide hozott zsidókat és értesülésem szerint a helyzetüket maga is tarthatatlannak mondta.”²⁵ Ugyanakkor Endre ezen állításának némileg ellentmond a Pap Róberthez intézett április 29-i – tehát az államtitkár látogatása előtti – jelentés: „A latrina kérdése tárgytalanná vált, miután az áthurcolkodás a tulajdonképpeni rendeltetési helyre holnap reggel megkezdődik.”²⁶ Sajnos a jelentéstevő nem részletezi az átköltözés okát.

A *Szegedi Új Nemzedék* május 3-i száma szerint a legsürgetőbb feladat a Délvidékről kitelepítettek „állandó jellegű elhelyezése”.²⁷ Ugyanis a számukra kiutalt „helyek nem elegendők”. „Ezeket a város távolabb eső részére költöztetik.”

A *Makói Újság* május 5-én felhíborodottan számolt be arról, hogy a „makói zsidók élelmiszert gyűjtöttek” „a Szegeден gettóba zárt zsidók megsegítésére.”²⁸ „A rendőrségre érkezett feljelentésre” az „élelmiszert lefoglalták, az »adakozó« zsidók” ellen pedig kihágási eljárást indítottak.

Buócz Béla kimutatása szerint 736 családot internáltak a szegedi kapitányságnál: 601 férfit, 1081 nőt, 584 gyermeket, összesen 2266 főt. E május 10-i jelentés pontosan részletezte azt is, hogy a Délvidékről áttelepítetteket hol helyezték el: a zsidó iskolában 795, a zsinagógában 430, a hitközségi székházban 160 és az akoltelepen 881 főt.²⁹ Tehát a szegedi rendőrkapitányságon nem tekintették sürgős feladatnak az akoltelepekről való átköltöztetést, még ha erre Endre László május 1-jei látogatásakor esetleg utasítást adott is. Buócz számára

²⁴ EBJ, 48. old.

²⁵ Lásd 23. jegyzet.

²⁶ Lásd 21. jegyzet.

²⁷ *Szegedi Új Nemzedék*, 1944. május 3. 3. old.

²⁸ *Makói Újság*, 1944. május 5. 2. old.

²⁹ Csongrád Megyei Levéltár, Szeged város főispánjának iratai 847/1944.

nyilván nem volt kétséges, hogy ezek a családok úgyis csak rövid időt töltenek Szegeden, hiszen az április 19-i Tájékoztató egyértelműen kimondta, hogy a kitelepítettek elhelyezéséről csak „ideiglenesen” kell gondoskodni.³⁰

A délvidéki akció során fölmerült költözködési problémákkal a rendőrség mellett Tóth Béla helyettes polgármester is foglalkozott.

„A zsidók ügyében nem a rendeletek betűin rágódunk, hanem azoknak szellemét, célját nézzük és ehhez igazodik a végrehajtás módja. Sok a dolgunk, hiszen a szegedieken kívül a délvidéki zsidók ügyével is nekünk kell foglalkoznunk” – nyilatkozta egy újságírónak.³¹

Hamvas Endre – amint azt a Serédihez intézett levelében is jelezte³² – kérelemmel fordult Buócz Bélához, amelyben felhívta a főkapitányhelyettes figyelmét „ama szomorú körülményre, hogy a Délvidékről Szegedre toloncolt megkeresztelt zsidók között igen sok katolikus van,... akik a vallásbeli kötelezettségeiknek ebben a környezetben nem tehetnek eleget.”³³ Kérte, hogy a konvertitákat (kikeresztelkedetteket) különítsék el a zsidóktól, valamint „hogy vásár- és ünnepnapon számukra a szent mise és prédikáció hallgatása biztosíttassék.” A csanádi püspök levelét másolatban megküldte a főispánnak is, akitől a szegedi rendőrkapitányság május 19-i jelentése alapján, május 22-én azt a választ kapta, hogy „a Szegeden létesített délvidéki zsidótáborban lévő 63 zsidószármazású ke-

³⁰ Lásd 16. jegyzet.

³¹ (Vásárhelyi) *Népújság*, 1944. május 13. 5. old. – A 6163/1944. BM res. számú bizalmas rendelet szövege nem található ugyan a szegedi polgármesteri iratok között, de Tóth Béla h. polgármester népbíróági perében a népügyész azon kérdésére, hogy „Elovesta ön a Baky-féle gettó rendeletet?”, azt válaszolta: „Elovestam. Ráírtam, hogy »Azonnal Kemenessy tanácsnokhoz!» (Tóth Kemenessy Tibor tanácsnokot bízta meg a zsidó ügyek intézésével.) Az április 19-i belügyminisztériumi értekezlethez kapcsolódó Tájékoztatóról, mely a per mellékletei közt található, Tóth szintén elismerte, hogy megkapta. Tóth Béla népbíróági perének iratai a Csongrád Megyei Levéltárban találhatóak. B. IV. 2559/1950.

³² Lásd 23. jegyzet.

³³ CsML, szegedi főispáni iratok 456/1944.

resztény... május 14-én, vasárnap szentmisén részt vettek a Jezsuiták kongregációs termében. A többiektől való elkülönítést a szegedi rendőrség végrehajtani már nem tudta, mert közben az egész tábor Bajára lett áttelepítve”.³⁴

A bajai polgármester, Bernhart Sándor a szegedi közigazgatási és közbiztonsági vezetőkhez hasonlóan megkapta a 6163/1944. BM res. számú rendeletet és az ehhez kapcsolódó Tájékoztatót.³⁵ Április 24-én az „internálótáborok” – két magtárhelyiség és két iskola – már készen álltak a délvidékiek „fogadására”.³⁶ Április 27-én érkezett az első „transzport”, 309 fő Zomborból.³⁷ Másnap azonban Zalasdy csendőr alezredes, zombori csendőr szárnyparancsnok 80 főt átszállított a topolyai internálótáborba. Ugyanakkor a „reggeli vonattal csendőrségi kísérettel Palánkáról egy 281 főnyi transzport, míg Zomborból rendőr kísérettel 262 főnyi zsidó transzport kíséretetett” a bajai táborba.³⁸ Április 29-én 916, április 30-án 971 fő volt a tábor létszáma.³⁹ Május 17-én a „bajai ideiglenes zsidó kiürítési táborral kapcsolatban” a bajai rendőrkapitányság vezetője a korábbiaknál jóval nagyobb létszámváltozásról számolt be: „a tábor mai összlétszáma 5154.”⁴⁰ E hirtelen változás abból adódik, hogy újabb telefonrendeletek alapján Szabadka és Szeged kiürítési táborait is ide helyezték át.⁴¹ „Május 17-én a szabadkai rendőrkapitányságtól 1749, s ugyanaznap a szegedi rendőrkapitányságtól 2260 zsidó szállított be”⁴² – jelentette a bajai rendőrkapitány a polgármesternek.

Buócz Béla május 10-i jelentése szerint a szegedi tábor létszáma 2266 fő volt.⁴³ Valószínűleg 6 főt visszatartottak Szegeden, mert elszállításukkal kapcsolatban problémák merül-

³⁴ Uo.

³⁵ Lásd: 16. jegyzet.

³⁶ Uo.

³⁷ BKML, bajai polgármesteri iratok 34/1944. res.

³⁸ BKML, bajai polgármesteri iratok 36/1944. res.

³⁹ BKML, bajai polgármesteri iratok 39/1944. res.

⁴⁰ BKML, bajai polgármesteri iratok 52/1944. res.

⁴¹ BKML, M. kir. rendőrség bajai kapitányság iratai 706/1944.

⁴² Lásd 40. jegyzet.

⁴³ Lásd 29. jegyzet.

tek fel. Így például biztosan Szegeden maradt Szabadi Gabriella és édesanyja, özv. Szabadi Frigyesné ügyük végleges elintézéséig, akiknek érdekében Hamvas püspök levelet intézett a szegedi főispánhoz.⁴⁴

A bajai polgármester május 24-én kelt levele a belügyminiszterhez azt bizonyítja, hogy Bernhart, bár a hivatalos lapban megjelent és a bizalmasan kiadott rendeleteket, telefonutasításokat végrehajtotta, a rendeleteken túlmenő intézkedéseket nem kívánt végrehajtani. Mint írja:

„A táborban elhelyezettek közül egyre többen fordulnak hozzám és a rendőrhatósághoz beadvánnyal, amelyhez csatolt okmányokkal igazolják, hogy megkülönböztető jelvény viselésére nem kötelezettek, vagy ha kötelezettek is, vegyes házasságban élnek, illetve azt adják elő, hogy nem délbácskaiak, csak ügyeik intézése végett vagy látogatás céljából tartózkodtak éppen Délvidéken, amikor a zsidók összegyűjtése foganatosított”.⁴⁵ Az addig hozzá érkezett kérvények 290 személy sorsát érintették, s mivel értesülése szerint „a gyűjtőtábor lakói hamarosan elszállításra kerülnek s minthogy a kérelmek elbírálása is némi időt igényel, tisztelettel kérem a Belügyminiszter Urat, hogy utasításával lehetőleg mielőbb ellátni méltóztassék.”

Bernhart Sándor május 26-án délelőtt 10 órakor kapta telefonon azt az utasítást dr. Ajtay Gábor belügyminiszteri osztálytanácsostól, hogy akik a hivatalos rendelkezések értelmében mentesítetteknek tekintendők, azok „nem szállítandók el Bajáról”.⁴⁶ Egyben arra is utasította a polgármestert, hogy alakítson bizottságot, amelynek tagjai a polgármester, a városi főjegyző és a rendőrség vezetője, és vizsgálják meg ezen személyek jogosultságát. Nem sokkal később, 10:35-kor, szintén telefonon Ajtay újabb utasítást adott:

„A gyűjtőtáborban lévő azon egyének is visszatartandók az elszállítás elől, akik nem a kiürített délbácskai területen laktak, hanem az ország egyéb részein s csupán átmenetileg tar-

⁴⁴ Lásd 33. jegyzet.

⁴⁵ BKML, bajai polgármesteri iratok 56/1944. res.

⁴⁶ Uo.

tozkodtak a kiürített területen (pl. üzleti úton, rokon látogatáson stb.). Ezeket rendőri fedezet mellett lakóhelyükre kell kísérteni s ott szabadon engedni”.⁴⁷

A bajai polgármester május 27-én du. 18 órakor kapta az értesítést, hogy „a bajai internáló tábor lakóinak elszállítására a Gestapo vonata megérkezett”.⁴⁸ Ugyanakkor azt is jelentették, „hogy Zalasdy csendőr alezredes a német és magyar hatóságok közötti összekötő tiszt nem akar hozzájárulni ahhoz, hogy a táborban lakók közül bárki is bármi címen visszatartassék”. Bernhart azonnal telefonált Ajtaynak, akitől azt a választ kapta, „hogy úgy látszik az államtitkár úr intézkedett s arra kért, hogy tekintsem előző napi intézkedéseit tárgytalannak.”⁴⁹

A fentiek arra engednek következtetni, hogy Zalasdynak Ferenczy Lászlóéhoz hasonló szerepe volt a délvidéki akcióban, utóbbi szintén összekötő tisztként állandó kapcsolatban állt Endre Lászlóval, a zsidó ügyek intézésével megbízott belügyi államtitkárral. Ajtay nyilván tisztában volt azzal, hogy Zalasdyhoz képest alárendelt helyzetben van, s így nem vállalta előző napi utasításait. Zalasdy pedig – az államtitkárhoz hasonlóan – nem tartotta be a kivételezési rendeletet. A kitelepítés végrehajtása során az utasításokat rendszeresen telefonon kapta a bajai polgármester és rendőrkapitány, s így utólag a felelőség is nehezebben megállapítható (verba volant, scripta manent – a szó elszáll, az írás megmarad). Így a bajai táborban elhelyezett közel 5200 zsidónak minősített magyar állampolgárt május 27-én német vagonokban Sopronon át szállították ki az országból.⁵⁰ Rosenfeld József visszaemlékezése szerint az éjszakai bevagonírozás után május 28-án, pünkösd vasárnap volt a nagy deportálás.

„A vonat május 30-án ért az ausztriai Gänsendorfba. Itt nyitották ki először a vagonok ajtaját, itt kaptak először vizet és

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ BKML, M. kir. rendőrség bajai kapitánysága iratai 756/1944.

valami langyos levesfélét. A munkabírókat kiválogatták s ott tartották mezei munkára, a többieknek irány: Auschwitz.”⁵¹

A szegedi és bajai hivatalokban azonban május végétől nem a Délvidékről elszállított emberek sorsával foglalkoztak. A polgármesteri hivatalokban a déli határsáv zsidótlanítása kapcsán már csak költség-elszámolási problémák merültek fel. Ez ügyben Jaross belügyminiszter a 38.222/1944. III. számú bizalmas rendeletében tájékoztatta a törvényhatóságok első tisztviselőit.⁵² E szerint „a zsidók táborban való elkülönítésével kapcsolatos költségek” merülhettek fel, úgy mint 1. zsidók táborokba szállítása, 2. a zsidók magukkal hozott élelmiszerkészletének elfogytával azok élelmezése, 3. esetleg a tábor létesítése és berendezése. Mindezeket „a tábor fekvése szerint illetékes város vagy község köteles előlegezni, a költségeket azonban az államkincstár megtéríti”. A rendelet „a kiadások tekintetében általában a legszigorúbb takarékoság” érvényesítését írta elő. 1944. május 24-én „az Ada községből Szegedre elszállított zsidók szállítási költségei”-nek megtérítését kérte a zentai járás főszolgabírója Szeged polgármesterétől.⁵³ A számvevőség javaslatára megszületett ugyan a határozat június 17-én, hogy kiutalandó 1690 pengő 58 fillér a község számára, a pénzt azonban csak – az adai előljáróság többszöri sürgetésére – augusztus 24-én küldték el.⁵⁴

A bajai polgármester augusztus 18-án terjesztette fel a belügyminiszterhez számadását:

*„A kiadásoknál a leirat szellemének megfelelően igyekeztem a legszigorúbb takarékoságot érvényesíteni. Az élelmezési kiadások nagyobb részét a táborban elhelyezettek a magukkal vitt pénzből fedezték. ... Napi és fejenkénti 1 P-öt számítva, tekintélyes tehertől mentesültünk. Kérem az előlegezett és kimutatott 23 729,82 P sürgős megtérítését”.*⁵⁵

⁵¹ Rosenfeld József: *Emlékezés a bajai gettóra*. In: MIOK Évkönyv 1973/74.

⁵² CSML, szegedi mérnöki hivatal iratai 2357/1944.

⁵³ CSML, szegedi polgármesteri iratok 9459/1944.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ BKML, bajai polgármesteri iratok 73/1944. res.

A m. kir. csendőrség központi nyomozó parancsnokságára május 30-án jelentés érkezett az addigi „zsidó mozgalmakról”: a szombathelyi csendőrkerületben 2675, a pécsi csendőrkerületben 1580, a szegedi csendőrkerületben 5275 fő zsidót helyeztek el gyűjtőtáborokban az április 26-án megindított „zsidótlanítás” során.⁵⁶ Azaz Lévai 21 700, Braham 21 000 és Stark 13 000 fős adatával szemben e dokumentum szerint 9530 személyt szállítottak el lakhelyükről.

Eddigi levéltári kutatásaim a szegedi csendőrkerületre vonatkozóan megközelítően igazolták a nyomozói jelentést. S ha a további kutatások eredményei a többi adatot is megerősítik, akkor bizonyosnak látszik, hogy a délvidéki akció során közel 10 000 embert indítottak marhavagonokban „ismeretlen” útirányba a magyar közigazgatás, csendőrség, rendőrség emberei német tanácsadóikkal karöltve.

Ahogy a kormány tudomásul vette az ország német megszállását, Horthy szabad kezet adott a zsidórendeletekre vonatkozólag minisztereinek,⁵⁷ és a minisztertanács a németekkel történt szóbeli megegyezés⁵⁸ alapján rendeletzőnével megkezdte a „zsidókérdés radikális megoldását”, úgy a helyi közigazgatásban – beleértve a szegedi csendőrkerület területét a déli határsáv „kiürítésekor” – pontról pontra végrehajtották ezeket a rendeleteket. Bibó István szavaival élve:

„A közigazgatás még emberségesebb részében is nagyobb részt abban a szellemben működött, hogy a törvényes magyar kormánynak a törvényes intézkedéseit hajtja végre, amelyek csupán kegyetlen és erőszakos végrehajtó közegek kezében vezettek különféle borzalmakra. Arról, hogy a magyar közigazgatásban mindezeknek az intézkedéseknek valami összefüggő és hatásos bojkottálása történt volna, ami az egy egyénre eső kockázatot lényegesen csökkentette volna..., nem volt szó, ... a tisztviselők nagyobb része ... nem nézett szembe

⁵⁶ OL, K 148-BM elnöki oszt., zsidó állampolgárokra vonatkozó rendelkezésekkel kapcsolatos vegyes iratok – 1944, 1200. csomó. Részleteket közöl belőle Ember Mária: *Hajtúkanyar*. Szépirodalmi K., Bp. 1977. 63–65. old.

⁵⁷ OL, K 27, minisztertanácsai jegyzőkönyvek, 1944. március 29.

⁵⁸ Uo., 1944. június 21.

azzal a ténnyel, hogy egy gyilkos és rabló állam becsapásáról volna csak szó... Odáig csak nagyon kevesen jutottak el, hogy az államhatalmat gengszterbandának, rendeleteit papírcsapatoknak s a velük való engedetlenséget, kijátszást és hamisítást erkölcsi kötelességnek tekintsék.”⁵⁹

⁵⁹ Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. In: *Válogatott tanulmányok*. II. kötet, 1945–1949. Bp., 1986. 638. old.

Zsidó gettók 1944-ben a Dél-Alföldön

A magyar holokauszt történetének korabeli dokumentumokra, elsődleges forrásokra alapozott feldolgozása mind a mai napig nem történt meg. Lévai Jenő a második világháború után néhány évvel több kötetben is megkísérelte feldolgozni a vészkorszak történetét,¹ de munkáinak tudományos értéke megkérdőjelezhető, mivel nem egy esetben csak népügyész-ségi, népbíró-sági tanúvallomásokra alapozza állításait, sőt monográfiáiban sokszor meg sem jelöli forrásait. *Zsidósors Magyarországon* című munkájában például a szegedi gettóról szóló részekből nem derül ki egyértelműen, hogy Szegeden a gettó felállítását megelőzően a hatóságok a Délvidékről több mint 2000 zsidónak minősített ember elhelyezéséről „gondoskodtak”, részben a szalámigyár sertésólaiba zsúfolva őket.² Lévai azon állítása sem fedi a valóságot, hogy Hamvas Endre csanádi püspök tiltakozásának hatására „a sertésólakból emberi lakásokba helyezték át az internáltakat”, ugyanis – az iratok tanúsága szerint – május 17-én Bajára szállították, majd 27-én vagonokba zsúfolva Sopronon át Ausztria felé

Készült a Soros Alapítvány és a Szegedért Alapítvány támogatásával.

¹ *Lévai Jenő*: Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről. Officina, Bp. 1946.; *Uő.*: Szürke könyv a magyar zsidók megmentéséről. Officina, Bp. 1946.; *Uő.*: Fehér könyv. Külföldi akciók zsidók megmentésére. Officina, Bp. 1946.; *Uő.*: A pesti gettó csodálatos megmenekülésének hiteles története. Officina, Bp. 1946.; *Uő.*: Zsidósors Magyarországon. Magyar Téka, Bp. 1948.; *Uő.*: Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka. Magyar Téka, Bp. 1948.

² *Lévai Jenő*: Zsidósors Magyarországon, 147., 150.

deportálták a Délvidékről elhurcoltakat.³ A szerző összekeveri a szegedi gettó, a Délvidékről Szegedre szállítottak és a szegedi gyűjtőtábor eseményeit is. A város helyettes polgármesterét, Tóth Bélát rendőrfőkapitány-helyettesként említi. S a hibákat még hosszan sorolhatnánk...

R. L. Braham professzor izraeli és németországi levéltári kutatásaira, Lévai Jenő monográfiáira, valamint az azóta megjelent feldolgozásokra alapozva írta meg *A magyar Holocaust* című munkáját.⁴ Ennek következtében a vidéki gettókkal foglalkozó fejezetekben nála is előfordulnak hiányosságok, illetve tévedések. Így például a hódmezővásárhelyi eseményeknél nem említi meg egyrészt, hogy főleg Beretzk Pál polgármester-helyettesnek köszönhetően maradhattak lakásaikban a város zsidó lakói, másrészt, hogy bár az 1941-es népszámlálás adatai szerint 1501 fő volt az izraelita vallásúak száma, 1944-ben a zsidónak minősített magyar állampolgárokról szóló kimutatások alig 800 emberről tudnak.⁵ A makói gettóról az olvasható a kötetben, hogy „hírek szerint már április 15-én létrehozták”.⁶

Sajnos az eddig megjelent dokumentumkötetek sem foglalkoztak a vidéki gettókkal, vagy csak néhány nagyobb gettó iratait közölték.⁷

³ Csongrád Megyei Levéltár (a továbbiakban: CsML) Szegedi főispáni iratok 456/1944.; Bács-Kiskun Megyei Levéltár (a továbbiakban: BKML) Bajai polgármesteri iratok 52/1944. res., M. kir. Rendőrség bajai kapitánysága iratai 756/1944.

⁴ *Randolph L. Braham: A magyar Holocaust. I-II. Gondolat, Bp. 1988.* E tanulmány megjelenése óta Braham monográfiája második kiadásban is napvilágot látott, melyben az újabb kutatási eredményeket felhasználta. *Randolph L. Braham: A népiértés politikája. A Holocaust Magyarországon. I-II. 2. bővített és átdolgozott kiadás, Belvárosi, Bp., 1997.*

⁵ I.m. II. 48.

⁶ I. h. Jelen tanulmány cáfolja ezeket a híreket.

⁷ „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. I-II. Szerk.: *Karsai Elek. MIOK, Bp. 1962.*; Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. I. Szerk.: *Benoschofsky Ilona-Karsai Elek. MIOK, Bp. 1958.*; II. Szerk.: *Benoschofsky Ilona-Karsai Elek. MIOK, Bp. 1960.*; III. Szerk. és a bevezető tanulmányt írta: *Karsai Elek. Bp. 1967.* (A továbbiakban Vádirat I., II., III.)

E tanulmány a hiányok, tévedések pótlására, kiigazítására törekszik az V. szegedi csendőrkerület néhány városában felállított gettók történetének feldolgozásával.

A szegedi gettó

A Baky László belügyminisztériumi államtitkár kézjegyével ellátott április 7-i keltezésű, 6163/1944. BM res. számú bizalmas rendelet a gyűjtőtáborok felállítása mellett utalt a városi zsidósággal kapcsolatos teendőkre is: „Városokban és nagyobb községekben később a zsidóság egy része a rendészeti hatóságok által kijelölt zsidóépületekben, illetőleg gettókban nyer elhelyezést.”⁸

A m. kir. rendőrség szegedi felügyeleti körzetének szemlélője által kiadott Tájékoztató, amely a Baky-féle rendelethez és a Délvidék kiürítését megelőző április 19-i értekezlethez kapcsolódott, szintén említést tett a gettózásról: „Ezen felül ki kell alakítani ezekben a városokban (Baja, Szabadka, Szeged) a gettókat. A zsidó családokat össze kell költöztetni és a gettóvá kijelölt területen lakó keresztény családokat figyelmeztetni kell, hogy saját érdekükben tanácsos ezt a területet elhagyni. Ezeknek a családoknak az üressé vált zsidó lakásokban való megfelelő elhelyezéséről kell gondoskodni.”⁹

E két dokumentumot a szegedi polgármesteri iratok között nem találtuk ugyan meg, de egyrészt a rendelet szövegéből kiderül, hogy valamennyi polgármesternek elküldték, másrészt Tóth Béla helyettes polgármester népbíróági perében a népjegyész azon kérdésére, hogy „Eolvasta ön a Baky-féle gettó rendeletet?”, a vádlott azt válaszolta: „Eolvastam. Ráírtam, hogy »Azonnal Kemenessy tanácsnokhoz!«”.¹⁰

Tehát amikor kézhez kapta a helyettes polgármester a 6163/1944. BM rendeletet, azt Kemenessy Tibor tanácsnoknak adta ki, akit egyúttal megbízott a zsidó ügyek intézésével,

⁸ A rendelet teljes szövegét lásd: Vádirat I. 124–127.

⁹ BKML, Bajai polgármesteri iratok 29/1944 res.

¹⁰ CsML, Tóth Béla népbíróági pere, B. IV. 2559/1950.

ugyanis „neki volt a legkisebb más irányú elfoglaltsága”.¹¹ Egyébként a zsidó ügyekkel foglalkozó polgármesteri iratok legtöbbször Kemenessy kézírása mellett ott találhatók Tóth Béla kiigazító, kiegészítő megjegyzései is, aláírásával együtt. A Tájékoztatóról, mely a per mellékletei közt található, szintén elismerte Tóth, hogy megkapta.

A zsidók lakásával és lakóhelyének kijelölésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozása tárgyában kiadott 1610/1944. ME számú rendelet a hivatalos lapban, a Budapesti Közlönyben április 28-án jelent meg.¹²

A 9. § első bekezdése szerint „a törvényhatóság első tisztviselője... városokra vonatkozóan akként rendelkezhetik, hogy a zsidók a városnak... csak meghatározott részeiben, illetőleg meghatározott utcákban, esetleg kijelölt házakban lakhatnak”. Bár a rendelet feltételes módban fogalmazódott, valójában senki számára nem volt kétséges, hogy a szöveg felszólításként értelmezendő. Tukats Sándor főispán április 29-én, szombaton felszólította Tóth Bélát, hogy a rendelet felhatalmazása alapján „a szükséges intézkedéseket azonnal tegye meg és annak végrehajtását legkésőbb 8 napon belül haladéktalanul foganatosítsa”.¹³ A szegedi napilapok április 30-án a rendeletre és Tukats utasítására hivatkozással közölték, hogy Szegeden is felállítják a gettót nyolc napon belül.¹⁴

Endre László május elsejei néhány órás szegedi látogatásakor nemcsak a Délvidékről áttelepítettek „szállásait” tekintette meg, hanem Tóth Bélától tájékozódott a szegedi helyzetről, majd Tukats Sándorral folytatott hosszabb megbeszélést. A Szegedi Új Nemzedék május 3-i számából arról is értesülhetünk, hogy „ezt követőleg a polgármester dolgozószobájában Tukats főispán, Buócz Béla dr. főkapitányhelyettes, Kemenessy Tibor tanácsnok, a kiürítési ügyek előadója, továbbá vitéz Tóth Béla dr. tisztifőorvos és Temesváry László dr. aljegy-

¹¹ Uo.

¹² Vádirat I. 244-250.

¹³ CsML, Szegedi főispáni iratok 386/1944.

¹⁴ Szegedi Új Nemzedék, 1944. április 30. 3.; Szegedi Friss Újság, 1944. április 30. 2.

zõ, a lakáshivatal vezetőjének részvételével értekezlet volt, amelyen a további tennivalókat beszélték meg”.¹⁵ Endre elismeréssel nyilatkozott arról, hogy Szeged a zsidókérdés megoldásában vezet a vidéki városok között. „Egész sor intézkedést fogantatosított a városi hatóság saját kezdeményezéséből, mielőtt még az országos érvényű kormányintézkedés megjelent”.¹⁶

A következő napokban a helyettes polgármester további „tárgyalásokat folytatott a zsidók kitelepítésének ügyében. Az előkészítő munkálatok már annyira előrehaladtak, hogy a városi hatóság előreláthatólag a hét vége előtt publikálni fogja a gettó céljaira kijelölt helyet” – tájékoztatta olvasóközönségét a Szegedi Új Nemzedék május 4-én.¹⁷ Május 5-re, péntekre Tóth Béla értekezletet hívott össze, melyre Tukats, Buócz és Temesváry mellett hivatalosak voltak „az érdekelt nem zsidó háztulajdonosok és lakók, akiket a gettóból ki kellett volna telepíteni”.¹⁸ A helyettes polgármester a városháza közgyűlési termében megtartott gyűlésen a gettó-rendelet ismertetése után kijelentette: „Abszolút helyes megoldás csak egy lehet, ki a zsidókkal! Ezt azonban most nem lehet megcsinálni.”¹⁹ Így a gettót olyan helyre tervezték, ahol a „lakások többségében ez idő szerint is zsidók laknak”.²⁰

A kitelepítésben érdekelt keresztény háztulajdonosok és lakók tiltakozására újabb tervek merültek fel: 1. a városon kívül fabarakkokat kell felépíttetni a zsidókkal és oda költöztetni őket; 2. A Mars téren építsék fel a barakkokat. Tóth Béla ígé-

¹⁵ Szegedi Új Nemzedék, 1944. május 3. 3. „Endre László április 24–május 1. közötti szemleútja során végigjárta Kassa, Szatmárnémeti, Marosvásárhely, Kolozsvár, Ungvár, Munkács, Szabadka, Szeged tervezett, illetve már létező gyűjtőtáborait.

¹⁶ I.h.

¹⁷ Szegedi Új Nemzedék, 1944. május 4. 1.

¹⁸ Szegedi Friss Újság, 1944. május 6. 2.

¹⁹ (Vásárhelyi) Népiújság, 1944. május 8. 3. Tóth Béla népbírói perében úgy védekezett, hogy ezt a kijelentést az értekezleten kialakult hangulat alapján tette, arra értette, „hogy a közhangulat szerint az lenne a helyes megoldás, hogy ki a zsidókkal”. A népbírói per azonban nem fogadta el ezt az érvelést, mondván Tóth kérhetett volna helyreigazítást, amit nem tett meg.

²⁰ Szegedi Friss Újság, 1944. május 6. 2.

retet tett arra, hogy a felvetett javaslatokat megfontolás tárgyává teszi a város vezetősége.²¹

Tukats Sándor főispánként idáig kísérhette figyelemmel utasításának végrehajtását. Edmund Veessenmayer, Hitler birodalmi megbízottja ugyanis április-május folyamán többször is követelte a fő- és alispánok leváltását.²² Április 28-án Ribbentrophoz intézett táviratában arról számolt be, hogy „a főispánok leváltásáért folyó harc első eredményeként most 19 főispánt mentettek fel”.²³ Május 10-én pedig már így szólt a birodalmi külügyminiszterhez intézett jelentése: „A magyar vidéki közigazgatás tisztogatása kielégítően halad. Eddig 41 főispánt mentettek fel és 38 főispáni állást töltöttek be”.²⁴ A leváltottak között volt Tukats Sándor is, aki bár, mint láttuk, eddig minden zsidó vonatkozású rendeletet habozás nélkül végrehajtott, mégsem bizonyult elég megbízhatónak.

A Szegedi Új Nemzedék május 12-én elérékenyülten számolt be az új főispán érkezéséről: „Magyary-Kossa Aladár, Szeged város új főispánja középtermetű, szikár férfiú, hátrafésült barna hajjal és nyírott bajusszal. Napbarnított arcán gondok redői, szemében valami különös élénkség: erélyt, határozottságot mutatnak ezek az átható pillantású szemek, amelyekből azonban egyidejűleg a megértő készség szolidaritása és a szeretet fénye is sugárzik. Egész lénye maga a megtestesült egyszerűség és közvetlenség. Nincsenek széles gesztusai és nem használ nagy szavakat. Mindent a maga nevében nevez, kifejezései tömörek és szabatosak. ...”²⁵ Magyary a gettó-ügyben május 11-re összehívott értekezlet végén „tömören és szabatosan” ennyit mondott: „Uraim, a megbeszélést holnap délután folytatjuk és addig nem kelünk fel az asztaltól, amíg nem döntöttünk!”²⁶

²¹ Uo.

²² A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933-1944. Összeállították: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkowszky Loránt, Juhász Gyula. Kossuth, Bp. 1968. 824.

²³ I. m. 837.

²⁴ I. m. 845.

²⁵ Szegedi Új Nemzedék, 1944. május 12. 3.

²⁶ Uo.

Mialatt a polgármesteri és főispáni hivatalban a gettó ter-
vén dolgoztak, a Magyar Megújulás Pártja szegedi szervezete a
belügyminiszterhez intézendő memorandumot állított össze,
amelyben vitatta a helyettes polgármester által május 5-én
ismertetett gettó-terv helyességét, s kizárólag a városon kívül –
az Aigner-telepen, Kecskés-telepen, Klebelsberg-telepen – fel-
állítandó barakk-gettót tartotta elfogadhatónak.²⁷ A Szegedi Új
Nemzedék május 10-én többhasábos cikkben részletezte a
barakk-gettó előnyeit, valamint „hozzávetőleges számítások”
alapján közölte, hogy milyen mennyiségű anyag, munka és
pénz kellene e terv végrehajtásához.²⁸ Az MMP terve egyébként
nem nyerte el a Kecskés-telep és a Klebelsberg-telep lakóinak
tetszését. Előbbiek a polgármesterhez intézett levélben,²⁹ utób-
biak a Szegedi Új Nemzedék olvasói rovatában³⁰ tiltakoztak a
memorandum javaslata ellen. A párt vezetőségi tagjai Magyar
főispánnal történt tárgyalásuk után úgy döntöttek, hogy a
memorandumot egyelőre nem küldik el.³¹

A főispán május 12-én a Zsidó Tanács elnökétől, Pap Ró-
berttől kapott kérvényt: „Teljes tudatában vagyunk a mai
helyzet komolyságának és úgy hitközségünk vezetősége, mint
annak tagjai igyekeznek a hatóságok rendelkezéseit pontosan
teljesíteni. Most azonban, amidőn a kitelepítések ügye kerül
döntés alá, rámutatni kívánunk a szegedi zsidóság különleges
múltjára és helyzetére, amely nem mindenben azonos az or-
szág egyéb vidékein, különösen a határvidékeken élt zsidóság
helyzetével.”³² A továbbiakban Pap Róbert azt igyekezett bebi-
zonyítani, hogy „ez a város magyarrá nevelt mindenkit”, s így a
nemzedékeken át itt élő zsidóságra is hatott „Szegednek ma-
gyarosító hatása”. Hangsúlyozta, hogy „itt nincs beszivárgott
külföldi zsidó, itt nemzedékeken át éltek a zsidó családok és a
temető igazolja, hogy a sírkertekben a ma itt élő zsidóság leg-

²⁷ Uo. 1944. május 7. 6.

²⁸ Uo. 1944. május 10. 4.

²⁹ CsML, Szegedi polgármesteri iratok 12.629/1944.

³⁰ Szegedi Új Nemzedék, 1944. május 12. 4.

³¹ Uo. 1944. május 11. 5.

³² CsML, Szegedi főispáni iratok 847/1944.

nagyobb részének 3-4 felmenője van eltemetve”. A szegedi zsidók olyannyira magukénak érezték a várost, hogy az 1789-es árvízkor „önfeláldozó mértékben vették ki részüket a mentési, majd később az újjáépítési munkálatokban”. Az 1848–49-es szabadságharcban, majd az 1914–18. évi világháborúban nem mint zsidók, hanem mint magyarok harcoltak hőiesen hazájukért. A Zsidó Tanács elnöke nyomatékosan mutatott rá, hogy 1919-ben a szegedi „zsidóság komoly tényezői és vezető férfiai siettek a szegedi ellenforradalom támogatására”. „Ebben [sic!] a sorsdöntő órában, amidőn családi életünk nyugalma, elaggott és beteg szüleink, gyermekeink sorsa kerül eldöntésre, mély tisztelettel kérjük főispán urat, hogy fenti körülményeket figyelembevéenni s döntését a szegedi zsidóság mindenkori honhűségének, igazi szegedi magyarságának, önfeláldozó magatartásának méltánylásával kegyeskedjék meghozni.” – fejeződik be a Zsidó Tanács elnökének kérvénye.

E levél azt bizonyítja, hogy Pap Róbert alapvetően hibásan mérte fel a helyzetet. Ekkor már nem arról volt szó, hogy a zsidóság milyen mértékben asszimilálódott, hogyan vette ki részét az ország s jelen esetben Szeged építésében, felvirágoztatásában, védelmében. Magyaryt nyilván nem hatotta meg Pap hosszú érvelése, hisz 1944 áprilisától *faji alapon* kezdték el az ország „megtisztítását”. A kérvény minden bizonnyal önálló helyi akció eredménye, nem vették föl a kapcsolatot más hitközségekkel, hogy egységesen lépjenek fel az egyre több korlátozó rendelet ellen. Teljesen érthetetlen, hogy a Zsidó Tanács elnöke mit várt a frissen kinevezett főispántól, hisz tudhatta: a döntések a minisztertanácsban és a Belügyminisztériumban születtek. Helyi szinten csak a végrehajtás mikéntjében lehetett különbség. Illúzió volt abban hinni 1944-ben, hogy Magyaryt meghatja a szegedi zsidóság évszázadok alatt bizonyított honhűsége. Úgy tűnik, Pap Róbert nem vette tudomásul, hogy már a második és harmadik zsidótörvény (1939-ben illetve 1941-ben) faji alapon korlátozta, különítette el a zsidóságot. A törvények be nem tartása esetén – függetlenül asszimiláltságuk mértékétől – bűnösnek tekintették őket, büntetésük a pénzbírságtól öt évig terjedő börtön lehetett.

1944 májusában pedig – amikor a délvidéki zsidóságot ideiglenesen Szegeden kellett elhelyezni – már nem néhány év börtönről, hivatalvesztésről volt szó, hanem az életről.

Pap egyébként semmiféle konkrét kérést nem fogalmazott meg, mindössze méltányosságot kért az új főispántól. Figyelemre méltó az is, hogy Pap Róbert és a Szegedi Zsidók Központi Tanácsa a délvidéki akció során – az iratok tanúsága szerint – tiltakozás nélkül mindent azonnal végrehajtott, s e levél sem szólt pártolólág a délvidéki zsidókról. (A Délvidékről elhurcolt több mint 2000 ember ekkor még Szegeden volt, május 17-én vitték tovább őket Bajára.) Csak akkor született meg e kérvény, amikor a szegediek gettóba zárására került sor.

Az iratok közt nincs nyoma, hogy Magyary főispán figyelembe vette volna e levelet. Annak viszont van, hogy kétnapos értekezés, majd helyszíni szemle után a város többi előljárójával együtt összeállította a gettó végleges tervét. Május 17-én Tóth Béla helyettes polgármester kiadta 23.356/1944. számú határozatát a „szegedi gettó megállapítása”-ról [sic!].³³ Eszerint „a megkülönböztető jelzés viselésére kötelezett lakosok” kötelesek voltak május 22-től számított 8 napon belül a kijelölt gettó területére költözni. A határozat szerint „Az első Gettó területe a következő:

Margit utca 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 20, 22/a, 22/b, 24, 26, 28.; a Korona utca 8, 9, 13, 15, 17.; Valéria tér 10.; Bús Páter utca 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8; 9, 11.; Br. Jósika utca 14.; Polgár utca 17. szám alatti házakból képezett zárt terület.

Ezen kívül, amennyiben még szükség lesz rá, a második gettót a Bánomkert-sor mentén elfekvő házakból alakítom meg. A terület pontos körülírását később fogom közölni. A keresztény vallású zsidók elhelyezésére a Kelemen utca 11. szám alatt lévő házat jelölöm ki, és amennyiben ez nem volna elégséges, a Horthy Miklós utca 2. szám alatti házat.”

A határozat értelmében „a zsidók az átköltöztetés költségeit maguk viselik”. A kijelölt területen lakó keresztény lakosoknak „költözködési, valamint új lakásuknak rendbehozatali,

³³ I. h.

festési és takarítási költségeit a zsidó vagyon terhére a város közönsége megtéríti” – folytatódott a polgármesteri döntés. Egyben a mérnöki hivatal vezetője utasítást kapott, hogy a gettó két méter magas deszkakerítéssel történő lezárásához szükséges anyagot azonnal szerezze be. „A gettó kijárata a Margit utcának a Londoni körút felőli részén lesz.” Tóth Béla ideiglenes mentességet engedélyezett a gettóba költözés alól „azon zsidó orvosoknak, akiknek kint lakásához a tiszti főorvos – az orvoskamara javaslatának meghallgatásával – írásban engedélyt ad, továbbá azon zsidó fajú egyéneknek, akik katonai kivételezettségük alapján katonai szolgálatra behívtak”.

A határozat végrehajtása a lakáshivatal teljes apparátusát oly mértékben „leterhelte”, hogy „a helyettes polgármester úgy intézkedett, hogy amíg a gettó-ügy lebonyolítása tart”, egyéb ügyekben a hivatal nem intézkedhet.³⁴ Erre az intézkedésre annál is inkább szükség volt, mivel a gettó-rendelet után feltűnően megugrott a lakásigénylések száma. De a Szegedi Új Nemzedék megnyugtatta olvasóit: „Magától értetődő azonban, hogy a lakásügyekben továbbra is lehet beadni kérvényeket, mégpedig a polgármesterhez intézve és ezeket be is iktatják, érdemi elintézésükre azonban csak a gettókérdés teljes lezárása után kerülhet sor.”³⁵

A határozat értelmében a Szegedi Zsidók Központi Tanácsa azonnal munkához látott. Pap Róbert már május 17-én beadvánnyal fordult Tóth Bélához, melyben, „több oly nagyfontosságú problémát vetett fel, amelyek sürgős megoldást igényelnek”.³⁶ Az első pontban utalt a határozat azon kitételére, mely szerint „az egyes személyek részére kiutalható férőhelyek nagyságát Polgármester Úr külön fogja a Zsidó Tanács-csal közölni”. Pap minimum 7-8 m²/fő megállapítását tartotta szükségesnek, hogy „túlzsúfoltság okából ragályos betegség el ne terjedjen, valamint a feltétlenül megkívánt erkölcsi köve-

³⁴ Szegedi Új Nemzedék, 1944. május 20. 5.

³⁵ Uo.

³⁶ Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) Mikrofilmtár, I. sorozat, 30. doboz, 72. cím, 15.

telményeknek eleget tudjunk tenni". A helyettes polgármester május 20-i keltezésű, 25.420/1944. számú válasz-határozatában e kérdésben úgy döntött, hogy „hat négyzetméternél nagyobb férőhelyet 1 személy részére kiutalni nem lehet”.³⁷ Pap Róbert – előző kérvényét május 19-én kiegészítve – azt jelentette, hogy „a kijelölt gettóban van 373 szoba, összesen 6500 m² alapterülettel. 3000 zsidó személy elhelyezése esetében egy személyre, 2,2 m² terület jutna”.³⁸

A Zsidó Tanács elnöke május 17-i beadványában kérte, hogy a keresztény házastárssal közös háztartásban élő zsidók mentesüljenek a gettóba költözés kötelezettsége alól. A helyettes polgármester válasza: „Vegyes házasságban élők költöztetését utoljára kell hagyni”. A gettó-határozat 8 napos határidejét alapul véve e néhány napos „haladék engedélyezése” nem tűnik jelentős engedménynek.

A keresztény vallású zsidók számára – mint arra már utaltunk – a polgármesteri határozat két épületet jelölt ki: Kelemen u. 11. és Horthy M. u. 2. Május 19-én dr. Szivessy Lehel, a Magyar Szent Kereszt Egyesület kerületi csoportja elnöke a „keresztény vallást követő, de a törvényes rendelkezések értelmében zsidónak számítandó szegedi személyek” nevében kérelemmel fordult a polgármesterhez.³⁹ Adataik szerint 190 családot (500 főt) kellene elhelyezniük a kijelölt két épületben, amelyekben 66 szoba (1350 m²) áll rendelkezésre, azaz személyenként kb. 2,5 m² terület jutna, holott „az általunk végzett számítások szerint a higiénia legelemibb szükségleteit feltételezve ... személyenként 8 m² területre volna szükség.” Ezért vagy újabb házak kijelölését kérték, vagy azt, hogy „a

³⁷ Ld. 32. jegyzetben.

³⁸ CsML, Szegedi polgármesteri iratok 7776/1944.

³⁹ CsML, Szegedi főispáni iratok 847/1944. A Magyar Szent Kereszt Egyesületet a katolikus konvertiták alapították 1939-ben. Hamvas Endre mint budapesti érseki általános helytartó részt vett az egyesület alapításában. „Hitbuzgalmi és kulturális előadásokat tartottak, szociális és karitatív tevékenységet fejtettek ki, elhelyezték azokat, akik a zsidótörvény következtében állásukat veszítették, segélyezték a munkaszolgálatra behívott tagok itthon maradt családtagjait stb.” (Csanádi Püspöki Levéltár, 2360/1945.)

keresztény vallást követő zsidó személyek meglévő lakásaikban több család összeköltözködjék”. Szivessy külön kérte, hogy „a magukkal már nagyjából 60 éves kort már betöltött egyének családjukkal (vagy ápolójukkal) együtt jelenlegi teljes lakásukban megmaradhassanak”. Az elnök itt érdemesnek tartotta megjegyezni, hogy „tudomásunk szerint a velünk szövetségben álló államokban is vannak ilyen rendelkezések”.⁴⁰ A továbbiakban azt kérték, hogy „a nagyobb gondozást igénylő csecsemők és a tisztí orvosi bizonyítványos állandó jellegű betegek” részére másfélszer nagyobb terület számoljanak. Szükségesnek tartották házanként egy-egy betegszoba kijelölését, valamint az egyesület számára egy irodahelyiség kiutalását. Végül Szivessy azt kérte, hogy a vegyes házasságban élők lakásaikban maradhassanak. Miközben folyt a délvidékiek deportálása, Szivessyék hosszú időre terveztek, talán, mert nem akarták elhinni: rájuk, konvertitákra ugyanaz a sors vár, mint az izraelita vallást követőkre.

A helyettes polgármester válasza: „A kérelmet nem teljesítem, mert a gettó részére az eddigieken kívül több ház kijelölése nem szükséges.”⁴¹ Közben ugyanis a 27.010/1944 sz. határozattal június 4-én – a fenti kérelmeket figyelmen kívül hagyva – a Polgár u. 24. sz. házat harmadik épületként „a zsidófajú keresztények elhelyezésére” már kijelölte a helyettes polgármester.⁴² Egyben utasította a Zsidó Tanácsot, hogy a három házban „négyzetméterekre való tekintet nélkül az összes zsidófajú keresztényeket legkésőbb f. évi június 15-ig helyezze el”. A határozat értelmében a mérnöki hivatal június 8-ig köteles volt erre a házra is fölfesteni a sárga csillagot, valamint a három épület földszinti ablakait bemeszeltetni.

Tóth Béla első határozata szerint az összeköltöztetést

⁴⁰ Angelo Rotta apostoli nuncius 1944. május 15-én Sztójay Döméhez intézett levelében mentességet kért a kitértek számára. Érvként említette: „ha Szlovákiában ... majdnem teljesen felmenthették a keresztényeket a rendelkezések alól, melyek a zsidókat sújtották, miért nem lehetne ugyanezt Szent István országában megtenni”. (Vádirat I. 322–323.)

⁴¹ CsML, Szegedi polgármesteri iratok 7906/1944.

⁴² CsML, Szegedi mérnöki hivatal iratai 2357/1944.

május 30-ig kellett volna végrehajtani. A Szegedi Új Nemzedék május 25-én örömmel üdvözölte a tényt, hogy a „zsidókérdés időleges megoldására vonatkozó intézkedések foganatosítását Szegeden is megkezdték”.⁴³ Ugyanakkor a címben azt is jelezték, hogy „még két hetet is igénybe vesz az össztelepítés teljes lebonyolítása”. A cikk szerzője a hatóságok „demokratikus magatartását ünnepli”: „Ezt a munkát [ti. az összeköltöztetést] teljes autonóm jogkörrel a zsidók ötöstanácsa intézi, minthogy a hatóságoknak az az álláspontja, hogy csupán a gettó kijelölése az összesített férőhelyek figyelembevételével, valamint a karhatalmi segédlet és a költözködés szigorú ellenőrzése a hatóság feladata, az azonban, hogy a zsidók a kijelölt házak lakóhelyiségeiben miként helyezkednek el, már teljesen az ő belügyük és olyan részletkérdés, amelybe nem kívánnak beleszólni”.

Tóth Béla a 27.273/1944. sz. határozatával újabb zsidó házakat jelölt ki, mivel „Az I. számú gettó nem elégséges”.⁴⁴ Az ún. II. gettó épületei: Szent Ferenc u. 5. (Kroó ház), Oldal u. 2. és Boldogasszony sgt. 42–44. MÁV-házak. A Magyar Királyi Államvasutak Üzletvezetősége e két utóbbi épületet nem adta könnyen. Érdemes idézni néhány pontot a MÁV feltételeiből: „2./ A cserelakásként kiutalt lakások és azok összes mellék-helyiségeit a beköltöző kívánságának megfelelően Szeged Szabad Királyi Város a saját költségére cíanoztatja, a jelenlegi lakások festésével egyenértékű festéssel kifesteti, tataroztatja, ugyanígy a parkettákat újból fényezteti, vagy más padozatokat rendbe hozatja, festeti. Viseli a villanycsillárok, lámpák, csengők, rádiók, telefon, gáz, stb. ilyen felszerelések le- és felszerelési költségeit, illetve a 220 voltos áramfeszültség-különbség esetén az izzólámpák, porszívók, villanyvasalók, teafőző, stb. kicserélési vagy átalakítási költségeit, a kályhák, takaréktűzhelyek, szóval a lakás tartozékainak szükséges kijavítási, kicserélési, vagy átalakítási költségeit, vagyis a korábbi élet zavartalan folytatásához szükséges berendezés összes költségeit.

⁴³ Szegedi Új Nemzedék, 1944. május 25. 2.

⁴⁴ MÁV szegedi irattára, 6948/1944.

... 5./ Ha a zsidók lakhelyének végleges rendezése során a most igénybe vett lakások véglegesen felszabadulnának, a város viseli a visszaköltözni kívánók kívánságára a visszaköltözésnek és az eredeti állapot visszaállításának fent felsorolt összes költségeit. ...”⁴⁵ Az 5. pont szövege arra enged következtetni, hogy – ellentétben a Zsidó Tanácscsal és a Magyar Szent Kereszt Egyesület szegedi képviselőivel – a MÁV Üzletvezetősége pontosan tisztában volt a holokauszt tényével, azzal, hogy a gettóban és a kijelölt házakban az elhelyezés ideiglenes. Mivel nem kaptak választ a polgármestertől, ezért május 31-én újabb levélben közölték: amennyiben a szerződést aláírva, változtatás nélkül nem kapják vissza, úgy a 27.273/1944. sz. határozattal szemben fellebbezni fognak.⁴⁶ Tóth Béla a szerződést nem küldte vissza, s a két MÁV-házat nem vette igénybe.

Talán e kellemetlen levelezésnek köszönhető, hogy a Szent Ferenc u. 1. sz. alatt lakók (részben a MÁV dolgozói) azon kérelmét, hogy nyilvánítsák az épületet gettó-házzá, mert túl veszélyes helyen van, a pályaudvartól csak 30 méterre, továbbá „ezen ház mellett már a Kroó ház és vele szemben a Bors ház már igénybe vétetett gettó céljaira”, nem teljesítették.⁴⁷ Magyarfy főispán a helyettes polgármestertől kapott információ alapján azt válaszolta a kérvényezőknek, hogy a házat nem veszik igénybe gettó céljára, „amennyiben azonban a ház lakói lakást óhajtanának cserélni, ezirányú kérelmüket a lakáshivatalnál terjesszék elő”.⁴⁸

Miután május 31-én reggeltől délután fél háromig értekezletet tartottak a városházán Magyarfy főispán elnökletével, Tóth helyettes polgármester, a rendőrség, a honvédség és a tisztiorvosi hivatal képviselői, Tóth Béla kiadta 25.489/1944. sz. határozatát az előző gettó-határozatok kiegészítésére,⁴⁹ Magyarfy-Kossa Aladár pedig tájékoztatta a sajtó képviselőit az

⁴⁵ CsML, Szegedi polgármesteri iratok 9460/1944.

⁴⁶ Uo. 6727/1944.

⁴⁷ CsML, Szegedi főispáni iratok 805/1944.

⁴⁸ I. h.

⁴⁹ CsML, Szegedi mérnöki hivatal iratai 2357/1944.

értekezlet döntéseiről.⁵⁰ A határozat az I. számú gettót további épületekkel bővítette: Polgár u. 21/a, 21/b, 23. sz. és Margit u. 30, 31. Kötelezte a Zsidó Tanácsot, „hogy az ily módon kibővített I-ső sz. gettóba összesen legalább 2400 személyt köteles elhelyezni, férőhelyül előző határozataimban meghatározott 6 négyzetméterre való tekintet nélkül is”. Tóth külön kiemelte a Bors és Kroó házakat, ahol „négyzetméterre való tekintet nélkül legalább 250 személyt” kell elhelyezni, „amennyiben ez a fejenkénti 6 négyzetmétert nem haladja meg”. A helyettes polgármester „nyomatékosan figyelmeztet”-te a Zsidó Tanácsot, hogy június 15-ig „minden megkülönböztető jelvény viselésére kötelezett lakosnak az egyes számú gettóban, vagy a kijelölt zsidóházakban kell lennie, s ha azt tapasztalnám, hogy férőhely szempontjából idevonatkozó határozataimban előírt utasításomat nem a legpontosabban hajtották végre, újabb férőhely kijelölése nélkül minden kintmaradt zsidó lakosnak az egyes számú gettóba kell beköltöznie”.

Magyary sajtótájékoztatóján elmondotta, hogy a kiadott utasításoknak megfelelően megkezdődött a gettó bekerítése, az egyetlen kijárat kivételével valamennyi utcatorkolat lezárása, a gettó szélére eső házak utcai ablakainak fehérre meszelése. „A gettó kijáratát a rendőrség állandóan őrizteti, a gettón belül pedig a zsidóság saját kebelében állít fel belső rendőrséget.”⁵¹ Az értekezleten szintén a rendőrség feladataként határozták meg a gettó belső rendjének szabályozását, a „keresztény zsidók” házainak állandó lezárását és őrizetét.

A szegedi rendőrkapitányság vezetőjét, Buócz Bélát május 19-én Horthy a m. kir. rendőrség vidéki főkapitányává nevezte ki,⁵² így ekkortól Szegeden a rendőrkapitányság vezetését Horváth József látta el. A gettó-ügyek intézésével vitéz Tónay Aladár rendőrfogalmazót, dr. vitéz Kolozsváry Andor rendőrtanácsost⁵³ és Keresztes Andor rendőrtanácsost bízták meg.⁵⁴

⁵⁰ Szegedi Friss Újság, 1944. június 1. 2.; Szegedi Új Nemzedék, 1944. június 1. 3–4.

⁵¹ Szegedi Friss Újság, 1944. június 1. 2.

⁵² Szegedi Új Nemzedék, 1944. május 20. 3.

⁵³ CsML, Szegedi főispáni iratok 847/1944.

Pap Róbert június 5-én kérte a helyettes polgármestert, hogy „az egészségügyi követelménynek a legkisebb humánumnak az alapján a fenti határozatot [ti. a 25.489/1944. sz. határozatot] olyképpen megváltoztatni méltóztassék, hogy amint azt az első határozat kimondta a 6 m² terület a legszigorúbban betartassék. Az első számú gettóban a szobák összterülete 8400 m². Ezen területen 6 m² alapul vétele mellett az elhelyezhető személyek száma 1400 személy”,⁵⁴ azaz 1000 fővel kevesebb, mint amennyit a határozat előír. Ezért kérte, hogy gettó-ház lehessen a Jósika u. 30., Polgár u. 19. és a Boldogasszony sgt. 30., valamint úgy vélte, hogy „a részünkre ezen igen súlyos kérdés nyugvópontra hozható volna” amennyiben a helyettes polgármester kiutálná a még megígért, de ki nem utalt MÁV-épületeket.

Tóth Béla nem válaszolt az újabb igényre. Június 10. után valószínűleg már fölöslegesnek is tartotta, hogy ilyen jellegű problémákkal egyáltalán foglalkozzon, ugyanis ezen a napon a két belügyi államtitkár, Endre László és Bakó László „gépkocsival Szegedre érkeztek ..., megtekintették a szegedi gettót és behatóan áttanulmányozták mindazokat az intézkedéseket, amelyeket Szeged város vezetősége a zsidóknak a város életéből való kiemelése és elkülönítése dolgában tett. Az államtitkárok a legteljesebb megalégedésüket nyilvánították és őszinte elismerésüket fejezték ki a város két vezetője előtt a zsidókérdés szegedi megoldása felett.”⁵⁵ Az államtitkárok értekezletet tartottak a városházán, amelyen a város, a környező törvényhatóságok vezetői és a rendészeti vezetők részletes utasítást kaptak a zsidókérdés radikális megoldásának további menetét illetően: a gettókat fel kell számolni, nagyobb gyűjtőtáborokat kell létrehozni, majd német vagonokban elszállítják az országból a gyűjtőtáborok lakóit. Így tehát Szegeden és a környező városokban június 10-től minden rendelet,

⁵⁴ CsML, Keresztes Andor népbírósi pere, Nb. 1253/1945.

⁵⁵ OL, Mikrofilmtár, I. s. 30. d. 72. c. 9.

⁵⁶ Szegedi Új Nemzeték, 1944. június 11. 3.

határozat, utasítás abban a biztos tudatban született, hogy a zsidókat rövid időn belül eltávolítják az országból.

1944. június 7-re készítette el a m. kir. rendőrség szegedi kapitánysága Tóth Béla felkérésére Szeged Szabad Királyi Város Gettó-rendjét.⁵⁷ Ennek fontosabb rendelkezései:

– a gettót és a zsidóházakat a rendőrség őrzi, onnan csak parancsra, a gettó kapuján és csak rendőri kísérettel lehet távozni;

– „az érintkezés a külvilággal teljesen szünetel... A gettóból kilépő és oda belépő zsidókat az őrség megmotozza”;

– „a gettóban és a zsidóházakban mindenki katonás fejelem alatt áll”;

– élelmezés céljára „a zsidó tanács egy központi élelmezési bizottságot állít fel”;

– egészségügyi ellátásra „a gettónak kezelő orvosai és gyengélkedő szobája, közös kórháza és szülő otthona legyen”; (A rendelet szerzői arról „megfeledkeztek”, hogy egy héttel korábban a Zsidó Tanács a polgármesteri hivataltól elutasító választ kapott arra a kérelmére, hogy a zsidó iskolát kórházzá alakítsák át, annak ellenére, hogy a tisztí főorvos pozitívan véleményezte a kérvényt.)

– „légiriadó jelre, ha a városi szirénák megszólalnak, mindenki menjen be a lakóházba és ott, *ha pince van* [az én kiemelésem – M.J.], abban keressen menedéket”;

– „ébredő 6 órakor, takarodó 21 órakor van ... A gettóban és a zsidó házakban a nap minden szakában csend uralkodik”.

E „Gettó-rend” ismeretében meglehetősen illuzórikusnak tekinthető az a polgármesteri hivatal buzgó hivatalnokai részéről június 7-én megfogalmazott hirdetmény, amely az 1990/1944. ME sz. rendeletre hivatkozva napi két órában, 11–13 óra között engedélyezte a „megkülönböztető jelzés viselésére köteles zsidók”-nak a vásárlást „nyílt árusítású üzletekben, országos, havi és hetivásárokon, valamint a napi piacokon”.

⁵⁷ Uo. 1944. június 14. 6.; OL, Mikrofilmtár, I. s. 30. d. 72. c. I.

kon”.⁵⁸ A büntető rendelkezés értelmében az a vevő, illetve eladó, aki a hirdetés ellen vét, „hat hónapig terjedhető elzárással büntethető, azonfelül rendőrhatalósági őrizet alá helyezhető (internálható)”.

Ezek után már nem lepődhetünk meg olyan – az irrealitás határát súroló – intézkedésen, melyet a Szegedi Cukrászipari Szakosztály javaslatára tesz Magyar főispán június 24-én. Magyar a polgármesterhez intézett levelében úgy véli, hogy „a zsidók gettóba való költöztetése ... nem tette fölöslegessé”, hogy az 500/1944. BM sz. rendelet értelmében a zsidók csak meghatározott vendéglátó üzemeket látogathassanak.⁵⁹ Ugyanis „a zsidó munkaszolgálatosok továbbra sincsenek korlátozva szabad mozgásukban és a vásárlásokban”. A német megszállást követően az ország határain belül foglalkoztatott zsidó munkaszolgálatosok nagyobb biztonságban voltak, viszonylag szabadabban közlekedhettek, mint a gettókba, gyűjtőtáborokba kényszerített, sárga csillag viselésére kötelezettek. Így a főispán számára az egyetlen elfogadható megoldás, hogy „a zsidók vagy zsidó munkaszolgálatosok a cukrászdák látogatásától teljesen eltiltassanak”. E javaslat június 24-én kelt, amikor már több mint 8000 embert zsúfoltak a szegedi és Szeged környéki városok gettóiból a Cserzi M. utcai téglagyárba, ahol a „Gettó-rendje”-nél szigorúbb intézkedések voltak érvényben, s ahonnan csak egy irányban, a rókusai pályaudvaron várakozó vasúti szerelvények felé lehetett távozni.

Június 30-ra elkészült Tóth helyettes polgármester hirdetménye és válaszlevele a főispán átiratára: „a zsidók hasz-

⁵⁸ CsML, Szegedi polgármesteri iratok 7671/1944. A gettó rendje szerint, mint arra utaltunk, a Zsidó Tanácsnak élelmezési bizottságot kellett felállítani. A bizottság köteles volt naponta 9 óráig beszerezni a kívánt élelmiszerek jegyzékét és bemutatni engedélyezés végett a városi közellátási hivatalnak. Bár a gettó rendje erre nem utal, a Szegedi Friss Újság június 1-jén megemlíti, hogy a „zsidó fertály lakói a gettó területét csak csoportokban és kísérővel hagyhatják el”.

⁵⁹ CsML, Szegedi főispáni iratok 904/1944. Az 500/1944. BM sz. rendelet május 25-én lépett hatályba. (Ld. Vádirat II. 86–87.) Valószínűleg a gettó problémája oly mértékben lefoglalta Magyarot, hogy elkerülte figyelmét ez a rendelet.

nálatára a vendéglátó üzemek közül egyet sem jelöltem, mert nem akadt Szegeden olyan vendéglátó üzem (fogadó, szálló, penzió, vendéglő, kávéház, korcsma, italmérő, cukrászda, ki-főzés, kávémérő, bufet, espressó stb.) mely a kijelölést kérte, illetve ahhoz hozzájárult volna”.⁶⁰ Az iratok közt nincs nyoma, hogy e kérdésről bármilyen felmérést végeztek volna a fent felsorolt vendéglátó helyeken.

A helyi közigazgatás és rendőrség összehangolt intézkedései következtében összesen 3827 embert zsúfoltak a szegedi gettóba és zsidó házakba,⁶¹ 4-5 családot költöztetve egy-egy lakásba, megnehezítve ezzel a legegyszerűbb, legalapvetőbb napi teendők végzését is.

Endre és Baky államtitkárok Szegedre látogatásának napján (június 10.) délelőtt, s talán éppen az ő érkezésükkel összefüggésben, Tóth helyettes polgármester telefonon utasította a szegedi Központi Gáz és Villamosági Rt. vezetőségét, hogy az ún. törzsgettó területén az áram- és gázszolgáltatást, beleértve a közvilágítást is, azonnal szüntessék meg.⁶²

1946-ban, Tóth Béla népbírói tárgyalásán Szalay József, a gázgyár volt igazgatója így emlékezett a rendelet indoklására: „Most, hogy vádlott említi, emlékszem rá, hogy a kérdéses telefonbeszélgetésünk alkalmával a villanyszolgáltatás kikapcsolásának okaként vádlott az elsötétítési szabályrendeletre és Buócz rendőrfőkapitányra hivatkozott.”⁶³ Lehetséges, hogy attól tartottak, a zsidók esetleg fényjeleket adnak le az angol, amerikai repülőgépeknek. Valószínűbb azonban, hogy egyszerű takarékosági intézkedésről van szó: minnek a gáz és a villany a zsidóknak arra a néhány napra, hisz úgymint hamarosan elszállítják őket. Ekkor ugyanis már javában folyt a kárpátaljai és az észak-erdélyi deportálás.

⁶⁰ CsML, Szegedi polgármesteri iratok 9660/1944.

⁶¹ CsML, Szegedi főispáni iratok 847/1944.

⁶² CsML, Szegedi polgármesteri iratok 9090/1944.

⁶³ CsML, Tóth Béla népbírói pere, B. IV. 2559/1950.

Gettók az V. csendőrkerület városaiban: Makó, Szentes, Hódmezővásárhely

Az ún. gettó-rendelet megjelenését (április 28.) követően csak elvétve akadt olyan közigazgatási vezető, illetve alkalmazott, aki lemondott volna, vagy a zsidók ellen hozott diszkriminatív rendeletek végrehajtását megtagadta volna. Sőt, nem egy város vezetője büszkén vállalta zsidóellenes magatartását. Közéjük tartozott például Bécsy Bertalan, Makó város polgármestere, aki 1944. július 2-án a Makói Újságban vezércikkben hangsúlyozta, hogy „azok a férfiak, akik a vármegye és a város közéletének ormán állunk, *évtizedek óta* [kiemelés az eredetiben] a nemzeti irányú jobboldali eszme, az eredeti tisztaságú szegedi gondolat hűséges szolgálói voltunk...”, így nem véletlen, hogy a „politikai változás ellenére itt mindenki a helyén maradt”⁶⁴. Makó város képviselő-testülete a polgármester előterjesztésére már 1940-ben olyan szabályrendeletet fogadott el, mely szerint zsidó kereskedők, iparosok, ügynökök országos vásárokon, búcsúkon, havi-, hetivásárok és napi piacok alkalmával közterületeken nem foglalhatnak helyet árusítás céljából, s nem folytathatnak üzleti tevékenységet.⁶⁵

A német megszállást követően Szegedhez hasonlóan Makó város és Csanád–Arad–Torontál vármegyék iratai közt is nyomon kísérhető a zsidónak minősített magyar állampolgárok kiiktatása a gazdasági és kulturális életből.⁶⁶ A gettók felállításáról szóló utasítást Ferenczy Béla vármegyei alispán május 6-án foglalta írásba.⁶⁷ Az alispán a makói zsidóság számára az ún. Honvéd városrészt (Honvéd u., Garai u., Bethlen u. és Királyhegyesi út által határolt terület) jelölte ki kötelező lakhelyül. Az 1610/1944. sz. kormányrendelet 8. §-a

⁶⁴ Makói Újság, 1944. július 2. 1-2.

⁶⁵ OL, Nb. 1113/1945/32. sz. Bécsy Bertalan népbírószági pere.

⁶⁶ Antretter János. A makói zsidóság deportálásának előzményei és következményei. Szakdolgozat. Szeged, JATE, 1989.

⁶⁷ CsML, Csanádi alispáni iratok, 7979/1944.

alapján⁶⁸ pedig a központi, a torontáli járások és a nagylaki szolgabírói kirendeltség területén élő zsidók „május hó 20. napjáig kötelesek Makó m. városba átköltözni”.⁶⁹

Jöllehet az alispáni utasítást végrehajtandó Bécsy polgármester gettó-határozata május 16-án jelent meg a Makói Újságban, a makói izraelita hitközségek vezetői május 8-án kérvénnyel fordultak az alispánhoz.⁷⁰ Paskesz Fülöp, a makói ortodox izraelita hitközség elnöke és Hetényi Sándor, a makói kongresszusi izraelita hitközség elnöke mindenekelőtt felajánlják, hogy „a helyi zsidó lakosság tervezett elkülönítésével kapcsolatos intézkedések végrehajtásánál a hatóságoknak mindenben rendelkezésére” állnak. Kérelmük tárgya: „erre a célra az a terület, illetve azok az uccák jelöltessenek ki, ahol a zsidó lakosság már egy évszázadot meghaladó idő óta tömörült és pedig a két zsidó templom körüli városrész”. E levél arról tanúskodik, hogy szerzői – Pap Róberthez, a szegedi Zsidó Tanács elnökéhez hasonlóan – hittek abban, hogy ha készségesen a helyi közigazgatás rendelkezésére állnak, minden rendeletet pontosan betartanak s a hitközségek tagjaival betartatnak, akkor „irgalomra” és „emberiességre” számíthatnak. Paphoz hasonlóan ők is fontos érvként említik a helyi zsidó lakosság asszimilációs készségét: „hivatkozunk arra, hogy a makói zsidóság úgy az elmúlt világháborúban, mint az ezt követő válságos időkben mindenkor hazafias érzelmeiről tett tanúságot; hűséggel viseltetett szeretett Hazánk iránt”. Bár valószínűleg ez az irat is önálló akcióként született, érvrendszere mégis kísértetiesen összecseng a szegedi kérvényével.

Ferenczy alispán a kérvényt tudomásul vette, de válaszra nem méltatta. Az iratok közt nincs arra utaló jel, hogy hasonló tartalmú levél érkezett volna a polgármesterhez. Bécsy Bertalan a 10.493/1944. sz. véghatározatában mégis úgy rendelke-

⁶⁸ „(1) A tízezernél kisebb lélekszámú községekre vonatkozóan a törvényhatóság első tisztviselője akként rendelkezhetik, hogy a zsidók kötelesek záros határidő alatt az általa kijelölt más községbe, illetőleg városba átköltözni.” (Vádirat I. 246.)

⁶⁹ Ld. 67. jegyzetben.

⁷⁰ I.h.

zett, hogy „a zsidóság átköltöztetése három ütemben törté-
nik”.⁷¹ Először „azok a zsidók, akik nem laknak az Eötvös,
Deák Ferenc, Bolygó és Gr. Vay utcában, az említett utcákba
mint ideiglenes (közbeeső) lakóhelyre költöznek”. E területre,
azaz a „történelmi gettóba” május 17–20. között kell áttelepül-
ni. A második lépésben – szól a határozat – „a honvédbeli ma-
gyarok megfelelő számának áttelepítése után valamennyi zsidó
átköltözik a Honvéd már megürült lakásaiba”. Végül amint a
magyarok utolsó családja is kiköltözött a Honvédből, a zsidók
elfoglalják e városrészben végleges lakóhelyeiket.

Bécsy május 17-i hatállyal kinevezi a két zsidó hitközség
elnökét ugyanazon hitközségek közigazgatási elöljárójává (te-
hát nem zsidó tanácsot hoz létre), egyben utasítja őket, hogy a
kitelepítéssel kapcsolatos valamennyi rendeletét, „akár szóbe-
li, akár írásban kiadott rendelkezéseimet azonnal és mara-
déktalanul” hajtsák végre.⁷²

Az 1941-es népszámlálási adatokat alapul véve (izraeliták
száma Makón: 1881 fő, a központi, torontáli és nagylaki járá-
sokban: 110 fő)⁷³ és azt kiegészítve a konvertiták számával
– mivel pontos adataink nincsenek – elfogadhatónak tűnik a
két izraelita hitközség elnökének azon állítása, hogy „több
mint kétezer embert” kellett elhelyezni az ideiglenes, majd a
végleges gettóban.⁷⁴

A makói rendőrkapitányság az ideiglenes gettóba való
költözés gyors lebonyolítása érdekében „enyhített” (a Makói
Újság egyik cikke szerint) a zsidók mozgási korlátozásán, s a
költözés idejére reggel 6-tól este 9 óráig engedélyezte a „költö-
zéssel kapcsolatos tevékenységet”.⁷⁵ A történelmi gettóba tör-
ténő áttelepítéshez a kijelölt három nap rövidnek bizonyult,
ezért a polgármester további három nappal, május 23-ig meg-
hosszabbította a határidőt.⁷⁶ Május 24-én Bécsy polgármester

⁷¹ Makói Újság, 1944. május 16. 5.

⁷² CsML-Makó, Makói polgármesteri iratok, 11.474/1944., 11.475/1944.

⁷³ Az 1941. évi népszámlálás Bp. 1976. (Történeti Statisztikai Kötetek.)

⁷⁴ Ld. 70. jegyzetben.

⁷⁵ Makói Újság, 1944. május 18. 2.

⁷⁶ Ld. 67. jegyzetben.

újabb határozatot adott ki, amely „a zsidók közbeeső, ideiglenes lakóhelyén az életviszonyok szabályozásáról” szól.⁷⁷ Ez a határozat, összevetve a szegedi gettó szigorú rendjével, mindenképpen enyhébb előírásokat tartalmazott. Ezt a gettót azonban ideiglenesnek tekintették, s „ezek a szabályok addig érvényesek, míg a zsidók közbeeső lakóhelyükről a végleges Honvéd-városrészi lakóhelyükre nem kerülnek”.

Az 1. § megadja annak a háromszög alakú épülettömbnek a pontos leírását, melyet a zsidók engedély nélkül nem hagyhatnak el: „alapja a Vásárhelyi-utca egyik oldala, a Kosuth-utca és a Desewffy-tér, másik oldala a Deák Ferenc-utca mindkét széle, csúcsa pedig a Korona-szálló épülete”. A piactéren történő vásárlást naponta 1/2 10–11 óra között engedélyezte a polgármester. Ez a korlátozás nemcsak hogy szigorúbb az országos kétórás átlagnál, hanem meg is előzte a hasonló kormányrendeletet. (Az 1990/1944. ME sz. rendelet június 4-én jelent meg a Budapesti Közlönyben.)⁷⁸

Ugyanakkor Bécsy engedélyezte, hogy azok a zsidó iparosok, akiknek iparüzése az 58.000/1944. KKM sz. rendelet szerint nem esik korlátozás alá, munkahelyüket továbbra is fölkereshetik. Továbbá, ellentétben a szegedi szigorú tiltó határozatokkal, kilépésre jogosító igazolványokat adott ki, hogy „a zsidók a különböző hivatalokat” ügyeik intézésére látogathassák.⁷⁹ Külön határozat intézkedett arról, hogy a megkelesztelt zsidók május 25-ig kötelesek a számukra kijelölt közbeeső lakhelyre, a Megyeház u. 20., az ún. Leipnik-féle házba költözni.⁸⁰ Elöljárójukká Óvári László, volt takarékpénztári igazgatót nevezte ki a polgármester.

Ferenczy alispánt nem kellett figyelmeztetni (mint Magyar

⁷⁷ Makói Újság, 1944. május 25. 4.

⁷⁸ A m.kir. minisztérium 1990/1944. ME sz. r. Budapesti Közlöny, 1944. június 4. 125. szám 2. a zsidók bevásárlásainak a nap meghatározott szakára korlátozása tárgyában.

⁷⁹ Bécsy Bertalan népbíróági pere szerint „a gettóban levő zsidók részére kijárási engedélyeket adott, ill. adatott ki oly mértékben és mennyiségben, emiatt őt a képviselő testületben meg is interpellálták”.

⁸⁰ Makói Újság, 1944. május 25. 4.

főispánt), hogy adja ki utasítását a járási főszolgabíráknak és a makói polgármesternek, miszerint jelöljék ki azt a vendéglátó üzemet, melyet zsidók látogathatnak.⁸¹ Június első napjaiban már megérkeztek az alispáni hivatalba a válaszok.⁸² A központi és torontáli járáások főszolgabírái nem tartották szükségesnek a vendéglátó helyek kijelölését, mivel a zsidókat már Makóra szállították. A nagylaki főszolgabíró azonban fenti tény ellenére Csanádpalotán és Pitvaroson kijelölt egy-egy kocsmát. Ferenczy július 24-i keltezésű, utolsó feljegyzése az iraton szenvtelenül tárgyilagossá: „A zsidók a vármegye területéről időközben el lettek költöztetve, így a vendéglátó üzemet nem látogathatják, miért is azok kijelölése tárgytalanná vált.”

Mielőtt a végleges gettót felállították volna Makón, Ferenczy Béla felkérte a makói polgármestert, hogy kecskeméti és budapesti hivatalos útja alkalmából „lépjen érintkezésbe az útbaeső és környékbeli városok polgármestereivel és nyert tapasztalatáról jelentését sürgősen tegye meg”.⁸³ Különösen a leendő zsidóházakból kiköltözni kényszerülő keresztény lakosok áttelepülésének kérdését tanulmányozza. Bécsy Bertalan, mint arról a Makói Újság június 4-én beszámolt, végiglátogatta Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Cegléd, Nagykörös és Szentes gettóit,⁸⁴ de tapasztalatainak hasznosítására nem kerülhetett sor. Ő is hivatalos volt június 10-én a szegedi értekezleten, ahol Endre és Bakó államtitkároktól szóbeli utasítást kapott: Makóról a zsidókat június 16-án Szegedre kell szállítani.⁸⁵

Csanád–Arad–Torontál vármegyék többi járására vonatkozóan május 5-én szóban, majd 6-án írásban Ferenczy Béla alispán az alábbiak szerint döntött: „A battonyai, mezőkovácsi és az eleki járáásokban lévő községekben lakó zsidókra

⁸¹ Ld. 67. jegyzetben.

⁸² I.h.

⁸³ I.h.

⁸⁴ Makói Újság, 1944. június 4. 9.

⁸⁵ Makói Újság, 1944. június 11. 1–2.; OL, Nb. 1113/1945/32. sz. Bécsy Bertalan népbírósi pere.

akként rendelkezem, hogy a zsidók kötelesek f. évi május hó 20. napjáig Mezőkovácsháza és Magyarbánhegyes községekbe a mezőkovácsházi járás főszolgabírája által részükre kijelölt új lakóhelyre átköltözni.”⁸⁶ A megadott határidőnél öt nappal korábban, május 15-én már „új lakóhelyükön” voltak a megkülönböztető jelzés viselésére kötelezett zsidók: Mezőkovácsháza községből 350 fő a község határában lévő mentelepre került, a három járás területéről pedig 414 főt a Magyarbánhegyes község határában lévő volt Mandel-féle zsidóbirtokra költöztettek.

A zsidó táborok élére a mezőkovácsházai járás főszolgabírája 5–5 főből álló bizottságot alakított. Kötelességükké tette – internálás terhe mellett – „a tábor belső rendjének fenntartását, valamint azt is, hogy a zsidók a külvilággal ne érintkezhesenek”.⁸⁷ Az alispánhoz intézett jelentésben szerepel egy mondat, mely – az eddigi levéltári kutatások anyagának ismeretében – rendkívül ritkán alkalmazott módszerről ad hírt: „továbbá az intéző bizottsággal *botokkal felszerelt zsidó őröket* [az én kiemelésem – M. J.] állítottam fel az esetleges szökések megakadályozására.”⁸⁸ Sajnos az iratok hiányossága következtében nem tudhatjuk, mi vezérelhette a főszolgabírót, hogy zsidókat kötelezett arra, legyenek maguk és társaik rendőrei. Vagy tudott a főszolgabíró a kárpátaljai táborokban is alkalmazott hasonló módszerről, vagy egymástól függetlenül az azonos probléma – nevezetesen, hogy kevés volt a rendfenntartó – azonos megoldást eredményezett: zsidók őrizték a gyűjtőtábor „lakóit”.

Ugyanekkor ugyanez a főszolgabíró a vármegye tisztifőorvosa véleményét meghallgatva június 13-án kéri az alispánt, hogy bővíthesse a gettót, ugyanis „amennyiben a mezőkovácsházai zsidótábor túlszűfoltóságát megszüntetni nem sikerül, féltő, hogy a zsidótáborban ragály üti fel a fejét, mely minden valószínűség szerint át fog terjedni a községre is”.⁸⁹

⁸⁶ Ld. 67. jegyzetben.

⁸⁷ I.h.

⁸⁸ I.h. A nagy lengyelországi gettóban sűrűn alkalmazott módszer volt. Ld. I. Trunk: *Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation*. New York, 1972.

⁸⁹ I.h.

Mint a legtöbb iraton, ezen is szerepel az utolsó alispáni feljegyzés: „a zsidók a vármegye területéről el lettek költöztetve, a tárggyal kapcsolatban a további intézkedés tárgytalanná vált”.

A június 10-i szegedi értekezlet döntése: a magyarbányai és mezőkovácsházi gettók „lakóit” a békéscsabai gyűjtőtáborba kell szállítani.

Csongrád vármegye alispánja, Dobay Andor kollégáihoz hasonlóan utasította a felügyelete alá tartozó szentesi és csongrádi polgármestereket, valamint Csongrád, Mindszent és Kiskundorozsma főszolgabíráit, hogy tegyék meg a szükséges lépéseket a zsidók lakhelyeinek kijelölése tárgyában.⁹⁰ Május 13-án egyszerre három helyről is (kiskundorozsmai és csongrádi főszolgabírók, csongrádi polgármester) azt a választ kapta: „a rendeletet végrehajtottam”.⁹¹

A Szentesi Napló „illetékes helyről” kapott értesülése szerint Csongrád vármegyében a nyilvántartott zsidók száma az alábbi:

Szentes:	567 fő
Csongrád:	286 fő
Kistelek:	159 fő
Mindszent:	88 fő
Szegvár:	57 fő
Csanytelek:	12 fő
Horgos:	35 fő
Sándorfalva:	37 fő
Fábiánsebestyén:	1 fő
Nagymágocs:	1 fő
Derekegyház:	1 fő ⁹²

Szentes város polgármestere, Kanász Nagy Sándor több alkalommal is nyilatkozott a helyi sajtónak a gettó felállítását megelőző tárgyalásokról, melyek „eredményeként” az átköl-

⁹⁰ CsML-Szentes, Csongrád vármegyei alispáni iratok 4490/1944.

⁹¹ Uo. A csongrádi járás községeiből a zsidókat Kisteleken helyezték el.

⁹² Szentesi Napló, 1944. május 17. 4.

töztetés időpontját május 9–12. között, helyét a harmadik kerület vasútállomás felőli részén jelölte ki.⁹³ A Szentesi Napló tudósítása szerint május 9-én „borongós hűvös időben indult meg ... reggel 6 órakor a szentesi zsidóságnak a kiköltöztetése a Vecseri-utca páros oldalon, a Nagyvölgy sor és az Apponyi-tér által határolt részen felállított gettóba”.⁹⁴

Dobay alispán június 14-én a közigazgatási bizottság ülésén elmondta, hogy bár „a közigazgatási hatóságoknak jelentős munkatöbbletet okozott ... a kiadott rendeleteknek gyakorlati keresztülvitele..., ennek dacára a végrehajtás általában nagyobb zökkenő nélkül zajlott le. A zsidóknak gettóba tömörítése szintén idejében megtörtént”. Beszéde végén tétélesen felsorolta, hogy hány embert szállítottak Csongrád vármegye területén az egyes gettókba: Szentesen 398, Csongrádon 228, Kisteleken 159, Mindszenten 111, Kiskundorozsmán 85, összesen 981 zsidót.⁹⁵

A szegedi értekezlet utasítása értelmében június 16-án Szentesről, Mindszentről, Kistelekről és Kiskundorozsmáról Szegedre, Csongrádról a kecskeméti gyűjtőtáborba kellett átállítani a zsidókat.⁹⁶

A hódmezővásárhelyi polgármester-helyettes, Beretzk Pál azon kevesek egyike, aki – bár látszólag a gettó-rendelet megjelenésétől kezdve folyamatosan foglalkozott a zsidók elkülönítésének ügyével – nem záratta gettóba a város zsidónak minősített lakosságát. Saját hatáskörén belül az utolsó pillanatig húzta az időt. Beliczky Kálmán rendőrfőtanácsos azonban nem tanúsított hasonló emberséget. Túl azon, hogy május 1-jétől korlátozta a zsidónak tekintendő személyek mozgási szabadságát (este 7 órától reggel 7 óráig nem hagyhatták el lakásaikat), megtiltotta, hogy napközben látogassák „a nyilvános helyeket, kávéházakat, étkezdéket, cukrászdákat, színházat,

⁹³ Uo. 1944. május 6. 4.; 1944. május 7. 9.

⁹⁴ Uo. 1944. május 10. 3.

⁹⁵ Uo. 1944. június 15. 3.

⁹⁶ Braham itt téved, a csongrádi zsidóságot nem Szegedre, hanem Kecskemétre szállították. R. L. Braham: i.m. II. 56. 2.

mozgóképszínházakat, a sportpályákat, köz- és gőzfürdőket, strandfürdőket, kirándulöhelyeket”.⁹⁷

Beretzk Pál azonban, az iratok tanúsága szerint, nem kívánta a hivatalos lapban megjelent rendeleteket túllícitálni. Sőt egy-egy feljegyzését, határozatát olvasva olyan érzésünk támadhat, hogy alapelvévé vált: aki kiadta a rendeletet, hajtsa végre ahogy tudja. Így például amikor megkapta a belügyminiszter rendeletét a zsidóknak a vendéglátó üzemek látogatásában való korlátozása tárgyában, az alábbi hirdetményt hozta nyilvánosságra: „Értesitem a város közönségét és a megkülönböztető jel viselésére kötelezett zsidókat, hogy a m. kir. Belügyminiszter Úr 500/1944. BM sz. alatt rendeletet adott ki a vendéglátó üzemek zsidók által való látogatásának korlátozása tárgyában. A rendelet a Budapesti Közlöny f. évi 113. számában jelent meg és a hivatalos órák alatt megtekinthető a városháza földszint 31-es számú szobában”.⁹⁸

Május elsején Orsai Antal tanácsnokot, lakásügyi előadót a polgármester azzal a feladattal bízta meg, hogy tegyen javaslatot a városban állandó lakással bíró zsidóknak az 1610/1944. ME sz. r. értelmében való együttes elhelyezésére; továbbá, hogy a kérdés „kellő tájékozottsággal és minél eredményesebben megoldható legyen”, „alkalmas időben” utazzon el Szeged, Szentes és Kecskemét városokba és „a kérdésnek ott miként történt elintézését tanulmányozza”.⁹⁹ Orsai május 6-án, Szentes, Szabadka és Szeged városokban tett tanulmányútja után azt jelentette, „hogy úgy az általánosan földszintes házakkal bíró Szentes mint az emeletes bérházakkal bíró Szeged és a vegyes építkezési Szabadka városában a zsidóknak ún. gettóba való kiköltözése a háztulajdonos keresztény öslakosság sérelme nélkül nem valósítható meg”.¹⁰⁰ Ezért azt javasolta, hogy amennyiben a polgármester a zsidók elkülönítését „el méltóztatna rendelni”, akkor – ismerve Hódmező-

⁹⁷ (Vásárhelyi) Népújság, 1944. május 1. 5.

⁹⁸ CsML-Hódmezővásárhely (a továbbiakban: CsML-H) Hódmezővásárhelyi polgármesteri iratok 9647/1944.

⁹⁹ CsML-H, Hódmezővásárhelyi polgármesteri iratok 121/1944. eln.

¹⁰⁰ CsML-H, Hódmezővásárhelyi polgármesteri iratok 8804/1944.

vásárhely településviszonyait – „a Ferencz utca, a Szeremlei utca, a Kálvin tér, a Szt. István tér és Vidra utca által határos részt, valamint a Szeremlei utca 4 és 6 számú házait, továbbá a Ferencz utca 2 és 4, a Szt. István tér további házait Patzauerig bezárólag” vegye igénybe.

A helyi Népújság kezdetben még ünnepelte, hogy „az utóbbi öt hét alatt több történt, mint talán egy évszázad alatt ... lelki és gazdasági fajvédelem”.¹⁰¹ Május 6-án már felháborodott hangon írta a lap, hogy az Orsai-féle gettó-javaslat „a legtökéletesebb képtelenség és csak annak a bizonyítéka, hogy a megbízott hatóság a legteljesebb tehetetlenséggel áll a kérdéssel szemben”.¹⁰² Megfelelőbbnek tartaná a szerző, hogy a városon kívül barakktábornak létesítsenek, de a valódi megoldás szerinte „a gettónak Susán keleti végébe, a Hold-utca környékére való telepítése” lenne. Néhány nappal később a Népújság azon reményének ad hangot, hogy a hatóság majd rendeletével „a zsidóságot nem beékelni, hanem kiközösíteni akarja a magyarság sorai közül”.¹⁰³

A polgármesteri hivatalban azonban nem a Népújság cikkírói dolgoztak. Beretz polgármester-helyettes pedig komolyan vette a május 12-én rádióhíryanagként érkezett, Endre László által kiadott rendeletet: „Mindazon városokban és községekben, ahol zsidóknak gettókban való tömörítése valamilyen ok miatt akadálytalanul nem hajtható végre, azzal a Belügyminisztériumból kiküldött tanácsadók megérkezéséig várni kell.”¹⁰⁴ Ez a rendelet egyébként valamennyi általunk tárgyalt város, vármegye polgármesteri illetve alispáni hivatalába megérkezett. Mégsem jutott eszébe egyetlen közigazgatási vezetőnek sem, hogy Beretzhez hasonlóan táviratban értesítse a Belügyminisztérium illetékesét: „Gettónak legfőbb akadálya, hogy a bérlakásban szegény város háztulajdonos gazdaközöniséget otthonukból kellene kilakoltatni. Ezek pedig át-

¹⁰¹ (Vásárhelyi) Népújság 1944. május 3. 3.

¹⁰² Uo. 1944. május 6. 4.

¹⁰³ (Vásárhelyi) Népújság, 1944. május 10. 5.

¹⁰⁴ Ld. 99. jegyzetben.

költözni nem hajlandók, mert zsidó lakásokban jószágot, gabonát elhelyezni nem lehet. Barakképítés anyag hiányában lehetetlen.”¹⁰⁵

A tanácsadók megérkezéséig Beretzky Pál utasította Orsait, hogy a tervezett gettó területén járjon személyesen házról házra, s írja össze e házakban a lakások, szobák, mellékhelyiségek számát, valamint a bérlők nevét, vallását.¹⁰⁶ A jelentést Orsai Antal május 19-re készítette el.¹⁰⁷ Fontosnak tartotta kiemelni, hogy a zsidó tulajdonban lévő házakban „a zsidók az összeköltöztetést minden hatósági kényszer vagy beavatkozás nélkül eszközölték úgy, hogy némely házban már most is négy-öt család sőt hat család is elhelyezkedett”. Az ok igen egyszerű: „a városunkba idejövő német véderő a zsidó tulajdonban lévő vagy a zsidók által lakott lakrészekből őket kitelepítette”. Orsai jelentésében jelzésértékű, hogy a németek jelen vannak a városban, önhatalmúlag zsidó lakásokat foglalnak, de a gettó felállításának „gondját” a magyar hatóságokra bízák.

A jelentés mellékleteként részletes kimutatás található az izraelita vallású és keresztény vallású, de sárga csillag viselésére kötelezett hódmezővásárhelyi családokról.

izraelita családok száma:	428
izraelita személyek száma:	831
ebből internálva:	16
munkaszolgálatot teljesít:	94
keresztény vallású zsidók:	34
vegyes házasságban élők:	55

Orsai fontosnak tartotta külön kiemelni, hogy a zsidónak minősített lakosság között nem kis számban találhatók betegek, öregek, gyerekek:

súlyos betegek száma:	67
elaggottak száma:	35
60 éven felüli férfiak száma:	81
12 éven aluliak száma:	88

¹⁰⁵ I. h.

¹⁰⁶ I. h.

¹⁰⁷ Ld. 100. jegyzetben.

Az adatokból egyértelműen kiderül, hogy Hódmezővásárhelyen az otthonukban élő zsidó lakosok több mint 35%-át idősek, betegek, gyerekek tették ki. Mindezen adatokat figyelembe véve gettó felállítása esetén 220 szobát tartott szükségesnek Orsai Antal.

E kimutatás hitelességét alátámasztja a hódmezővásárhelyi izraelita hitközség vezetői által 1944. április 8-án készített névjegyzék.¹⁰⁸ A lista tartalmazza az izraelita vallásúak nevét, foglalkozását, lakáscímét, beleértve azokat is, akik a hadműveleti területen eltűntek, illetve munkaszolgálatot teljesítenek: összesen 826 fő. A kimutatáshoz mellékelt a közellátási előadó egy 71 fős listát „azon zsidónak tekintendő személyekről, akiket a hitközség nem mutatott ki, de élelmiszerjegy átcserélésére jelentkeztek”, azaz a kitértekről és vegyes házaságban élőkről. (Mindkét irat arra figyelmezteti a történést, hogy az 1944-es évre vonatkozóan csak óvatosan szabad használni az 1941-es népszámlálás adatait. Hódmezővásárhelyen 1941-ben az izraelita vallásúak száma 1501 fő volt.)¹⁰⁹

A hódmezővásárhelyi izraelita hitközség által készített kimutatás országos viszonylatban is szinte egyedülállónak mondható. A 6136/1944. BM res. sz. rendelet alapján készített listák ugyanis, amelyeket állítólag később a bevonulóknál használtak, nem maradtak fenn. A makói polgármester iratai közt mindössze a rádióhíryanagként érkezett 6136/1944. BM res. rendelet található május elsejei keltezéssel, amelyben a polgármester utasítást kap, hogy a négy példányban elkészített lista „egy példányát az elsőfokú rendőrhatalomnak, másik példányát a csendőrszolgálatnak, harmadik példányát pedig legkésőbb folyó hó 8-ig a m. kir. Belügyminiszter Úrnak címezve adják postára”.¹¹⁰ A szegedi polgármester május 24-én Bosnyák Zoltántól, a Zsidókutató Intézet igazgatójától kapott sürgető levelet, hogy „haladéktalanul” küldje el a

¹⁰⁸ CsML-H, Hódmezővásárhelyi főispáni iratok 172/1944.

¹⁰⁹ Az 1941. évi népszámlálás. Bp. 1976. (Történeti Statisztikai Kötetek.) Külön elemzés tárgyát képezhetné, hogy „hová tűnt” Hódmezővásárhely zsidó lakosságának majd 40%-a 3 év alatt.

¹¹⁰ CsML-M, Makói polgármesteri iratok 10.029/1944.

kimutatást.¹¹¹ Tóth Béla helyettes polgármester, miközben 48 órás határidővel kötelezte a Szegedi Zsidók Központi Tanácsát a lista elkészítésére, szabadkozó levélben kérte a belügyminisztert, hogy mivel nem érkezett meg hivatalához a 6136/1944. BM res. sz. rendelet, pótlólagosan küldjék meg. Döbbenetes a tény: nem érkezett ugyan rendelet, de ha Bosnyák Zoltán arra hivatkozik, akkor biztosan létezik, tehát végrehajtandó. A Zsidó Tanács tagjai elkészítették¹¹² a kimutatást, így azt június 6-án Tóth Béla fölküldhette a Belügyminisztériumba.

Visszatérve Hódmezővásárhelyre, Beretzk Pál polgármester-helyettes május 31-én gettó-értekezletet tartott a tervezett gettó területén élő keresztény lakosságnak a hódmezővásárhelyi városi székház közgyűlési termében.¹¹³ Beretzk hangsúlyozta, hogy a kormány rendeletének megfelelően a polgármesteri hivatal kötelességévé vált, hogy „a zsidó fajú lakosságnak ... elsősorban gettóban tömörítését valamilyen formában keresztül vigyük, de ezt legalábbis megkíséreljük”. Természetesen a kérdés megoldása során „senkivel szemben erőszak alkalmazására nem gondoltunk”. Kérte a megjelenteket, hogy mondják el véleményüket az ügygel kapcsolatban.

Úgy tűnik, Beretzk mintegy alibiként hívta össze az értekezletet, azt bizonyítandó, hogy Hódmezővásárhelyen foglalkoznak ugyan a gettó problémájával, de a megoldás hosszú időt vehet igénybe. Erre enged következtetni egyrészt, hogy az előre megírt szöveget hitelesítette a tisztii főorvossal és a városi rendőrkapitányság vezetőjével, másrészt a beszéd utolsó előtti mondata, mely így szólt: „Végül bejelentem, hogy jelen megbeszélésünk lefolyásáról és eredményéről a most elhangzott beszédem szószórinti szövegének közlése mellett a döntésre illetékes kormányzati szervnek jelentést tenni fogok.”

A vásárhelyi Népújság többször is elégedetlenségének

¹¹¹ CsML, Szegedi polgármesteri iratok 7666/1944.

¹¹² I. h. 7636/1944. Bosnyák Zoltán június 9-én a rendelet elküldése helyett azt válaszolta Tóth Béla levelére, hogy a rendeletet „rádió útján a csendőrörsök kapták ... városokban valószínűleg rendőrhatalóság”. (CsML, Szegedi polgármesteri iratok 12.640/1944.)

¹¹³ Ld. 100. jegyzetben.

adott hangot a gettó felállításával kapcsolatos lassú ügyintézés és az egyes rendeletek helyi szintű végrehajtása miatt egyaránt. Beretzky Pál június 7-én adta ki hirdetésnyelét, melyben a zsidók bevásárlási lehetőségét 9–11 óra között korlátozta.¹¹⁴ Büntető intézkedésként mindössze azt jelezte: „akik pedig ezen rendelet ellen vétének, kihágást követnek el és súlyos büntetésben részesülnek”. A Népújság jól értesült cikkírója szerint a szakértői vélemény 11–1 óra között javasolta a korlátozást. „Sajnálatos módon” azonban a polgármester-helyettes döntése következtében „a sárgacsillagosok derűs örömmel fogadják ezt a rendelkezést, mert így továbbra is lehetőségük lesz arra, hogy a piacon a magyarok elől felvásárolják az áruk színejavát”.¹¹⁵

Június közepétől meggritkáltak a hasonló hangvételű antiszemita cikkek. A június 10-i szegedi értekezlet szóbeli utasításai értelmében ugyanis június 15–18. között egy 50 fős csendőrlegénység tartózkodott Hódmezővásárhelyen, a zsinagógába terelték a zsidó lakosságot, megmotozták, majd Szegedre szállították őket.¹¹⁶ A m. kir. Államvasutak hódmezővásárhelyi állomásfőnöksége „toloncúton Szegedre elszállított 737 zsidó egyén után /:á. 2.10 P.:/ összesen 1547 pengő 70 fillér szállítási költséget” számított fel a polgármesteri hivatalnak.¹¹⁷

Az iratok közt nem található utalás arra, hogy – az immár a magyar állam tulajdonát képező pénz és értéktárgyak után kutatva – ki rendelte el a zsidó templom és iskola udvarán lévő WC kitakarítását. Mindenesetre a munkát elvégző köztisztviselési vállalkozónak a „kitakarítás munkadíja és kiszállításának fuvardíja” fejében 14 fuvar után összesen 210 pengőt utaltak ki 1944. augusztus 5-én.¹¹⁸

Véleményünk szerint az eddigi feltárt dokumentumok

¹¹⁴ CsML-H, Hódmezővásárhelyi polgármesteri iratok 10.406/1944.

¹¹⁵ (Vásárhelyi) Népújság, 1944. június 9. 5.

¹¹⁶ CsML-H, Hódmezővásárhelyi polgármesteri iratok 11.856/1944., 12.690/1944.

¹¹⁷ Uo. 11.969/1944.

¹¹⁸ Uo. 14.742/1944.

megerősítik R. Hilberg elemzését:¹¹⁹ a magyar bürokratikus apparátus többsége részben megvárva az országos érvényű rendeleteket, részben azt megelőzve öntevékenyen, rugalmasan, nem egyszer lelkesen oldotta meg a „zsidókérdést”. A telefonon, értekezleteken kiadott szóbeli utasításokat, melyek még a törvényesség látszatát is nélkülözték, azonnal végrehajtották. Ahogyan 1944. május 13-án Tóth Béla, Szeged helyettes polgármestere nyilatkozta: „A zsidók ügyében nem a rendeletek betűin rágódunk, hanem azoknak szellemét, célját nézzük és ehhez igazodik a végrehajtás módja.”¹²⁰ Csak elvétve akadt olyan közigazgatási vezető, mint Beretzky Pál, Hódmezővásárhely polgármester-helyettese, aki a rendeletek adta lehetőségeken belül próbált és mert enyhíteni a zsidóság helyzetén. Tevékenysége azt bizonyítja, hogy ha szűk keretek közt is, de volt lehetőség arra, hogy a „zsidókérdés” megoldásának ütemét legalább lassítsák.

Epilógus

1944 márciusától június közepéig Szegeden és a környező városokban, községekben, falvakban a helyi közigazgatás, rendőrség, csendőrség – mint láttuk, néhány kivételtől eltekintve – egyik fő feladatának a zsidóság kifosztását, a társadalmi, gazdasági, kulturális életből való elkülönítését, gettóba zárását tekintette. Tette mindezt a kárpátaljai és délvidéki gyűjtőtáborok, majd május közepétől a deportálások árnyékában, s a 6163/1944. BM res. rendelet ismeretében. A szegedi hatóságok maguk is aktívan közreműködtek a délvidéki deportálás előkészítésében. Így nem érthető váratlanul őket június 10-én a belügyi államtitkárok tájékoztatója, miszerint az alig néhány héttel korábban felállított gettókat hamarosan fel

¹¹⁹ R. Hilberg: *The Bureaucracy of Annihilation*. In: *Unanswered Questions. Nazi Germany and the Genocide of the Jews*. Ed. François Furet. New York, 1989. 119–133.

¹²⁰ (Vásárhelyi) Népújság, 1944. május 13. 5.

kell számolni, majd a gyűjtőtáborokba szállított zsidókat német vagonokba zsúfolva ismeretlen célállomás felé indítani.

Az értekezleten kapott utasításnak megfelelően június 16. és június 20. között Szegeden a Cserzy M. utcai téglagyárban – melynek területét a Tóth Béla helyettes polgármesterhez intézett jelentés szerint 2000 fő elhelyezésére tartották alkalmasnak¹²¹, közel 9000 embert zsúfoltak össze Szeged, Makó, Kiskunhalas, Hódmezővásárhely, Kecel, Kalocsa, Szentes, Mindszent, Kistelek, Kiskunmajsa, Kiskundorozsma helységekből.¹²²

Ferenczy László csendőr alezredes június 29-én jelentette feletteseinek, hogy a „IV. tisztogatási területről” (ti. az V. szegedi és VI. debreceni csendőrkerületekből) június 25–28. között 14 vonattal „együttesen 40 505 zsidó fajú személy”, ezen belül Szegedről 3 vonattal 8617 fő elszállítása megtörtént. A jelentés szerint: „A szállítmány futása mindvégig zavartalan volt.”¹²³

¹²¹ CsML, Tóth Béla népbíróági pere, B. IV. 2559/1950.

¹²² BKML, Kecskeméti polgármesteri iratok, zsidólakások csomó.

¹²³ Történeti Hivatal, Ferenczy László népbíróági pere, V-79.348.

Mentesítési ügyek Szegeden

Veesenmayer birodalmi megbízott tájékoztató táviratai alapján a német külügyminisztériumban összehasonlították a zsidókérdésre vonatkozó német törvényeket és az 1944. áprilisi megjelent magyar rendeleteket, mely eredményeként arra a következtetésre jutottak, hogy néhány pontban „a fogalom magyar meghatározása ugyan valamivel szigorúbbnak tűnik a németnél”, viszont „számos lehetőséget nyújt a hatálya alóli menekvésre”. Ezért Ribbentrop birodalmi külügyminiszter tájékoztatási hivatalának vezetőjén, Altenburgon keresztül aggodalmát fejezte ki, hogy „kizárólag kivételekkel” fognak találkozni a magyarországi zsidórendeletek végrehajtása során.¹ Félelmei azonban – mint azt a mentesítési kérelmek elbírálásaiból látni fogjuk – túlzottnak bizonyultak.

A hivatalos lapban megjelent rendeletek arra vonatkozóan, hogy ki tekintendő zsidónak, az 1941. évi XV. tc. (ún. harmadik zsidótörvény) 9. és 16. §-ait tekintették irányadóknak. A mentesített személyek körének egységes szabályozásáról szóló 1730/1944. számú kormányrendelet május 13-án

Az alábbi tanulmány a *Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrszerveletben* című kötet (Bp., 1995. Cserépfalvi K.) V. fejezete. (továbbiakban: Molnár, 1995.)

¹ A *Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. Összeállították: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. (továbbiakban: *Wilhelmstrasse*) Bp., 1968. Kossuth K. 817. old.

jelent meg a *Budapesti Közlönyben*.² Ez alapján mentesült a zsidórendeletek hatálya alól, aki az első világháborúban az „ellenség előtt tanúsított vitézi magatartásáért” magas kitüntetésben részesült vagy legalább 75%-os hadirokkant volt. A mentesülés vonatkozott ezen személyeknek velük együtt élő feleségeire és gyermekeire is, valamint az özvegyekre is, „ha a hadirokkant az 1939. évi január hó 1. napján életben volt”. Fenti „kedvezményben” a házastárs vagy özvegy és gyermek csak akkor részesült, ha a házasság 1944. március 22-e előtt kötött, illetve a gyermek 1944. március 22. előtt kötött házasságból született.

„A jelenlegi háborúban” katonai szolgálat teljesítése közben hősi halált halt vagy eltűnt személy özvegye, árvája, illetve felesége, gyermeke szintén mentesült. A munkaszolgálatot teljesítők családtagjaira azonban a zsidórendeletek érvényben maradtak.

A Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárságú zsidókra külön rendeletek vonatkoztak, melyeket azonban sokszor nem tartottak be.

Nem kellett sárga csillagot viselniük a keresztény vallásfelekezetek papjainak, szerzeteseinek, szerzetesnőinek, valamint nem zsidó személynek vele együtt élő és legkésőbb 1944. március 22-ig keresztény vallásfelekezet tagjává lett házastársának, özvegyének.

Sokan adták be mentesítési kérvényüket a polgári hatóságokhoz közvetlenül, illetve a helyi Zsidó Tanácson keresztül, bízva a rendeletek paragrafusáiban, vagy a közigazgatási vezetők jóindulatában, emberségében. A szegedi főispáni és polgármesteri hivatalba is sorozatban érkeztek a kérelmek a gettórendelet megjelenését (április 28.) követően. A levelek többsége szívszorító hangon szolt a sárga csillag viselésére kötelezett családtag, rokon egészségi, fizikai állapotáról, s kérte ne kelljen az illetőnek gettóba majd gyűjtőtáborba költözni:

² Közli: *Vádirat a náctzmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez*. 1. Szerk. Benoschofsky Ilona–Karsai Elek. Bp., 1958. MIOK. (továbbiakban: *Vádirat 1.*) 250–253. old.

Faragó Lajos „egész testére béna”, Erber Simon 81 éves, „jobb oldalára béna 5 évvel ezelőtti agyvérzés következtében”, Özv. Szarvas Dávidné 84 éves, „süket, munkaképtelen, elmebelileg sem tökéletes [...] állandó gondozásra szorul”.³ Izsák Ilona saját kezűleg írt levelében kérte, hogy mentse fel a gettóba vonulás kötelezettsége alól: „ugyanis én siketnéma vagyok s én a politikához nem értek. És nagyon szeretnék dolgozni és a többi siketnéma sorstársammal együtt lenni”.⁴

Ezek az érvek azonban a rendeletek végrehajtóit nem hatották meg, s szigorúan tartották magukat az előírásokhoz. Sőt Tóth Béla helyettes-polgármester és Kemenessy Tibor tanácsnok még ahhoz is sajnálták a fáradságot, hogy személyre szólóan indokolják az elutasító határozatokat. Egységes formanyomtatványt készítettek, melybe csak a nevet és címet kellett begépelni: „a kérelmet nem teljesítem, mert erre a zsidók összeköltöztetésére és gettóba való elhelyezésére vonatkozó rendeletek módját nem nyújtanak”.

Ha Tóth Béla a zsidóügyek intézése során valóban jóindulatot tanúsított volna – mint ahogy ezt később népbírósi perében önmagáról állította –, akkor olyan esetekben, amikor a rendeletek egyes paragrafusai lehetőséget biztosítottak kivizsgálás céljából időhúzásra, nem az idézett formanyomtatványt írta volna alá a kérvényekre válaszként. Így elutasító határozatot kézbesítettek a Zsidó Tanácson keresztül Kertész Oszkár 75%-os hadirokkantnak⁵, és özv. Wámoscher Béláné-
nak, aki a Szegedi Vitézi Szék által láttamozott irattal tanúsította, hogy elhunyt férje „hadirokkant volt, az 1919. évi szegedi katonai ellenforradalomban önfeláldozó hazafias cselekedéssel és élete kockáztatásával vett részt”.⁶

³ Csongrád Megyei Levéltár, (továbbiakban: CsML) szegedi polgármesteri i. 6973/1944, 6980/1944, 6985/1944. Hasonló elkeseredett levelek érkeztek a kecskeméti és bajai polgármesterhez, valamint a kalocsai főszolga-bíróhoz.

⁴ Uo., szegedi polgármesteri i. 8910/1944.

⁵ Magyar Országos Levéltár, (továbbiakban: OL) Mikrofilmtár, I.s. 30. d. 72.c. 32. p.

⁶ CsML, szegedi polgármesteri i. 6984/1944.

A kormány miközben sorozatban tárgyalta és fogadta el az újabb és újabb zsidórendeleteket, egyes minisztertanácsi üléseken a mentesítések problémájával is foglalkozott. Május 17-én Sztójay Döme, miniszterelnök ismertette Angelo Rotta, pápai nuncius tiltakozó jegyzékét, amely mélyen elítélte, hogy „embereket egyedül fajuk, eredetük miatt üldöznék”. Különösen felháborította a nunciust, hogy az „antiszemita rendszabályok”-at meghozva a miniszterek „nem vették egyáltalában figyelembe a tényt, hogy sokan a zsidók közül a keresztség felvétele által keresztényekké lettek”.⁷ A Minisztertanács válaszként úgy foglalt állást, hogy a kikeresztelkedett zsidókat külön házakban kell elhelyezni. A deportálás alól, vagy ahogy szemérmesen fogalmaztak, „külföldi munkára” szállítás alól azonban nem mentesíthetők ők sem.⁸

Június második felére a további diplomáciai tiltakozó jegyzékek és a frontokról érkező jelentések hatására némileg módosult a kormány álláspontja. Június 24-én határozatban mondták ki, hogy „munkaszolgálatra Magyarországon kikeresztelkedettek tartandók vissza családjukkal együtt”.⁹ Ezt az elvi állásfoglalást azonban nem követte rendelet, így a helyi közigazgatási és rendészeti vezetők nem változtattak a mentesítési kérelmek elbírálásrendjén.

Az, hogy Szegeden közel 200 emberről az utolsó hetekben, napokban derült ki, hogy nem tartozik az elszállítandók közé, nem a szakavatott hivatalnokoknak köszönhető, hanem néhány katolikus lelkész példaértékű kikeresztelési akcióorozatának. Majtényi Béla a gettó fennállásának utolsó napjáig vallásoktatási tanfolyamokat tartott.¹⁰ Tevékenysége a városban többeknek nem tetszett, s olyan hírek kezdtek elterjedni – mint az a Csanádi Püspöki Hivatalba érkezett bizalmas jelentésből kiderül –, hogy „két hét alatt közel 2000 zsidót kereszteltek volna meg”, „Majtényi hittanár [...] nem tartja be a

⁷ *Vádirat* I. 322. old.

⁸ Uo. 325. old.

⁹ OL, K 27, minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1944. június 24.

¹⁰ Csanádi Püspöki Levéltár, (továbbiakban: CsPL) 1056-67/1944.

kívánt időt, [...] a zsidóknak mindezt csak meg kell »fizetni« s meg minden”.¹¹ Hamvas Endre, csanádi püspök a híresztelések hatására egyrészt „felvilágosító jelentést” kért Halász Pál plébánostól, mielőtt kiadta volna főhatósági engedélyét a kikeresztelésekre¹², másrészt Egyházi Főhatósági Nyilatkozatban tájékoztatta a polgármestert, hogy az áttérést mikortól kell számítani. A püspök nyilatkozatában a legapróbb részletekig elemzi a múlt század óta érvényben lévő, vallásváltoztatásra vonatkozó törvények, rendeletek paragrafusait és végkövetkeztetésként megállapítja, hogy „amikor tehát konkrétan azt kell megítélni, hogy a felekezetéből kitért izraelita mikor lett az általa választott új keresztény egyház tagja, ennek a kérdésnek az eldöntésében polgárjogilag kizárólag a vonatkozó 1868. LIII. tc. 1–8. §-ai lehetnek irányadók [...] az áttérés napja a bejelentkezés (tehát nem a megkeresztelés) napja”.¹³

Többen fiatalkorú gyermekük átkeresztelése érdekében folyamodtak Szeged város Árvaszékéhez. Fekete Béla (felesége „őskeresztény”) június 4-én, Szöllős Antal és neje június 11-én tértek át a római katolikus vallásra. Mindkét házaspár kérte, hogy gyermeke is felvehesse a szülők vallását.¹⁴ Az árvaszék illetékességéből átküldte az iratokat a polgármesteri hivatalba, ahonnan június 22-i keltezésű felszólítást küldtek ki az érintetteknek, hogy „kihallgatás végett” jelentkezzenek a Városházán. Szenvtelen oda nem figyelésről tanúskodnak ezek a dokumentumok, hisz a h. polgármester már májusban megtiltotta, hogy a sárga csillag viselésére kötelezettek a polgármesteri hivatalban közvetlenül intézzék ügyeiket, sőt június 22-én már mindenkit áttereltek a gyűjtőtáborba, ahova – államtitkári utasításra – hatósági idézéseket sem kézbesítettek.

A „zsidók Szegeden való tömeges kikeresztelkedéséről” Endre László is értesült olvashatatlan aláírású beadvány formájában. A belügyi államtitkár május 26-i leiratát megkapva

¹¹ Uo.

¹² Uo.

¹³ CsML, szegedi polgármesteri i. 10.453/1944.

¹⁴ Uo., 9416/1944, 10.096/1944.

Magyary-Kossa Aladár főispán azonnali kivizsgálást kért a rendőrkapitányságtól.¹⁵ Horváth József rendőrfőtanácsos válaszában utalt rá, hogy hatóságához „már több névtelen feljelentés érkezett a megkülönböztető jelzés (sárga csillag) nem viselése miatt zsidó származású egyének ellen”.¹⁶ Sok esetben azonban meg kellett állapítaniuk, hogy a feljelentett személyek az érvényben lévő jogszabályok értelmében mentesítettek voltak. A kikeresztelkedéssel kapcsolatban lefolytatott „bizalmas nyomozás” eredményeként a rendőrkapitányság vezetője azt jelentette, hogy „megállapításunk szerint hatóságunk területén 1944. március 19-e óta római katolikussá megkereszteltek 162 zsidót, protestánssá pedig 20-at. [...] Ez idő szerint a kikeresztelkedési láz csökkenőben van [...] az oktatásra járók száma mindössze 19-20”.

A június 10-én, Szegeden tartott tájékoztató értekezleten Endre László és Baký László, belügyi államtitkárok utasították a helyi vezetőket, hogy a vitás esetek elbírálására hármas bizottságot hozzanak létre.¹⁷ E bizottság, mely négy alkalommal június 20-án, 23-án, 26-án és 28-án ült össze, döntött több mint száz ember sorsáról, hol figyelembe véve kérvényüket, hol nem törődve a rendeletek adta mentesítési lehetőségekkel sem. Elnöke Magyary-Kossa főispán volt, tagjai pedig a közigazgatás részéről Tóth Béla h.polgármester, Kemenessy Tibor tanácsnok, a rendőrség képviselőjében Horváth József rendőrfőtanácsos, Keresztes Andor rendőr tanácsos, a csendőrkerületi parancsnokságról Liptay László csendőr ezredes és Finta Imre csendőr százados.¹⁸ Az ülések jegyzőkönyvi kivonatai

¹⁵ CsML, szegedi főispáni i. 103/1944. res.

¹⁶ Uo.

¹⁷ A deportálást megelőzően valamennyi zónában értekezletet tartottak a közigazgatás, csendőrség, rendőrség vezetői számára Ferenczy László csendőr alezredes, a csendőrség összekötő tisztje a német biztonsági rendőrségnél valamint Endre László és/vagy Baký László belügyi államtitkárok. Így a IV. zóna, azaz a IV. (debreceni) és V. (szegedi) csendőrkerületek helyi vezetőit a szegedi városházára hívták össze. Lásd bővebben: *Molnár*, 1995. 132-138. old.

¹⁸ A korabeli iratok és a későbbi népbírósági perek anyagai alapján biztos, hogy a felsorolt személyek tagjai voltak a bizottságnak. Az egyes ülés-

meglehetősen szűkszavúan fogalmazták meg a döntések indokait. Az elutasítások többségén az alábbi szöveg szerepelt: „A fennálló rendelkezések alapján nem mentesült a gettóba való költözés alól”. A kézbesítő még ráírta ezekre, hogy „mint zsidót ismeretlen helyre vitték”, vagy „ismeretlen helyre költözött”. Az utolsó hivatalos feljegyzés pedig: „fél jelentkezéséig irattárba”. Miközben a bizottság a kérelmek többségében figyelembe vette Hamvas püspök magyarázatát, miszerint a kikeresztelkedés az átjelentkezés napjától érvényes, nem egy esetben, bár a kérvényező megfelelt a feltételeknek, elutasító határozatot is hoztak.¹⁹ A mentesség megadása illetve kérelmek elutasítása valamint haladék engedélyezése a származás igazolására rendkívül következetlenül történt a fennmaradt iratok tanúsága szerint. Nyitrai Lászlóné május 3-án, Naschitz Simon június 7-én tért át a római katolikus vallásra.²⁰ Mindketten lehetőséget kaptak, hogy igazolják, „mikor jelentkeztek a plébánián az áttérésre”. Söt Fehér Mátyásné és Mandelkern Vilmos ügyében a bizottság 60 napi haladékot engedélyezett a kereszténység igazolására.²¹ Schwartz Károlynak és Gottlieb Józsefnek azonban, akik június 20-án tértek át a keresztény vallásra, még a lehetőséget sem adták meg, hogy igazolják átérési szándékuk időpontját.²²

A hármas bizottság június 23-án a mentesítési törvény előírásait megszegve Garzó Áronnéról is úgy döntött, hogy

sekre meghívtak még tanácsadóként néhány ügyvédet, valamint jegyzőkönyv vezetésre a polgármesteri hivatal jegyzőjét.

¹⁹ A június 23-i ülésen három ilyen család kérelmét utasították el. CsML, szegedi polgármesteri i. 9183/1944, 9187/1944, 9205/1944.

²⁰ Uo., 9146/1944, 9182/1944.

²¹ Uo., 9585/1944, 9606/1944.

²² Uo., 9153/1944, 9156/1944. Gottlieb József 1946 áprilisában Tóth Béla népbírói perében tanúként az alábbiakat vallotta: „Én vegyesházias lévén nem kerültem be a zárt gettóba s a téglagyárban is mindössze csak egy napig voltam. [...] A végzést nem kaptam kézhez, csak a feleségemnek kézbesítették ki elszállításom után 8 nappal, de nem adta át neki a kézbesítő, csak az ajtóban felolvasta. [...] Előbb elengedtek, de két nap múlva mégis elvittek. [...] Fiam Németországban halt meg.” (CsML, B. IV. 2559/1950.).

gettóba kell költöznie.²³ Több hasonló tartalmú jegyzőkönyvi kivonathoz hasonlóan a kézbesítő erre is azt jegyezte föl, hogy „nevezett fél ismeretlen helyre költöztetett”. A főispáni iratok közt fellelhető dokumentumokból egyértelműen bizonyítható, hogy Garzó Áronné kivételezettnek számított, férje ugyanis „1917. június 26-án, az elmúlt világháborúban meghalt”.²⁴ Lakását azonban tévesen kiutalták Várszegi Károlynénak, akinek korábbi lakhelyéről ki kellett költöznie, mert azt zsidó házzá nyilvánították. Temesváry aljegyző, a lakáshivatal vezetője a hibát korrigálta ugyan egy másik lakás kiutalásával, de ez utóbbi lakás Várszeginé számára „nem volt megfelelő, mert tűzhely nem volt benne”. Fenti tények ismeretében a detektív-jelentés szerint a probléma az, hogy Garzóné „nem igazoltatta a Vitézi-székkal [...] a halotti kivonatot”. A hármas bizottság egyetlen tagja sem vette a fáradságot, hogy legalább az ülésen jelenlevő ügyvédek megkérdezze, mik az esetre vonatkozó érvényes jogszabályok. Pedig az 1939. évi IV. tc. 2. §-a (1) bekezdésének 6. pontja és az 1530/1944. ME sz. rendelet 1. §-a alapján a Vitézi Székhez csak azon okiratokat kellett betérjeszteni, amelyek azt igazolták, hogy az illető „az 1918. és 1919. évi forradalmak idején az ezek ellen irányuló nemzeti mozgalmakban részt vett, ha ezzel életét kockáztatta, vagy emiatt szabadságvesztést szenvedett, [...] életét veszítette”.²⁵ Tehát az első világháborúban elesettek özvegyeire nem vonatkozott ez a kötelezettség. Magyary-Kossa főispán június 28-án sürgős tájékoztatást kért a lakáshivatal vezetőjétől, hogy Várszeginé lakásügye hogyan rendeződött. A válasz: „a nyomozó megállapítása szerint a nevezett a lakásba [ti. Garzóné lakásába – M.J.] már be is költözött”.²⁶

Dr. Szivessy Lehel ügyvéd ügyében is – aki mint a Magyar Szent Kereszt Egyesület kerületi csoportjának elnöke a kikeresztelkedettek és vegyes házások ügyeit intézte, 1939-ig tagja

²³ CsML, szegedi polgármesteri i. 9216/1944.

²⁴ CsML, szegedi főispáni i. 761/1944.

²⁵ *Magyar Törvénytár*, 1939. Bp. 1940. Franklin T. 131. old., Az 1530/1944. ME. sz. rendelet szövegét közli: *Vádirat I.* 274–276. old.

²⁶ Lásd 24. jegyzet.

volt a szegedi törvényhatósági bizottságnak, sőt főispáni kinevezés alapján a 31 fős kisgyűlésnek²⁷, amelyek üléseire rendszeresen díszmagyarban járt és „pertu” volt a polgármesterrel valamint főispánnal²⁸ –, június 23-án úgy döntött a hármas bizottság, hogy ő és családja nem kap mentesítést²⁹. Annak ellenére, hogy Szivessy június 20-án kérte ügyének elhalasztását, mivel az Országos Vitézi Szék kivételezési kérelmét pártolólág terjesztette fel, a Belügyminisztériumból pedig még nem érkezett válasz.³⁰ Mivel a Szivessy családot a június 25-én Auschwitzba induló vonattal elszállították, a hármas bizottság elutasító határozatát két nappal később már hiába próbálták kézbesíteni.

Néhány esetben előfordult, hogy a bizottság „méltányosságból” mentesítést adott, de a jegyzőkönyvi kivonatok tanúsága szerint meglehetősen következtelenül. Engedélyezték, hogy az „őskeresztény” Weissenberger Jenőné fia az édesanyánál maradjon, bár a férj munkaszolgálatosként tűnt el, s a gyermek 13 éves korában keresztelkedett ki.³¹ Friedman István zsidó kiskorú is keresztény édesanyjával maradhatott annak ellenére, hogy apja zsidó munkaszolgálatos volt.³² Ugyanakkor Schwartz Adolf munkaszolgálatos és „őskeresztény” feleségének mindkét gyermeke köteles volt gettóba menni.³³ Indoklás: „A gyermekek apjukkal együtt március 3-án bejelentették kitérésüket, június hó 22-én keresztelkedtek. A gyermekek kitérésük idején túl voltak a 7 éves életkoron”. Király Imréné és 12 éves fia hiába jelentették be februárban

²⁷ *Szegedi Új Nemzedék*, 1929., november 20., december 4.

²⁸ Liebmann Béla fotóművész szíves közlése.

²⁹ CsML, szegedi polgármesteri i. 9226/1944.

³⁰ Uo., 10.932/1944.

³¹ Uo., 9181/1944. A bizottság a fiatalokúak kikeresztelésénél az 1941. XV. tc. 9. §-ának utolsó bekezdését tekintette mérvadónak, amely lehetőséget biztosított a mentesítésre, ha a gyermek „élete 7. évének betöltése előtt keresztény hitfelekezet tagjává lett”.

³² Uo., 9209/1944.

³³ Uo., 9187/1944.

áttérési szándékukat és a családfő hiába volt „őskeresztény”, mindkettőjüknek gettóba kellett költözni.³⁴

Volt, hogy a döntéshozók maguk is elbizonytalanodtak, s a következő ülésig haladékot, majd mentességet adtak.³⁵ Máskor, mint pl. a 13 éves Reiner Rudolf esetében, aki áttért a katolikus vallásra, anyja „őskeresztény”, apja zsidóként halt meg, előbb haladékot engedélyeztek, majd néhány nap múlva gettóba vonulást rendeltek el.³⁶

Nem találták indokoltnak Szepesi Lajosné kérelmét, aki bár kétéves korában kikeresztelkedett, férje „őskeresztény”, a gyermek kereszténynek született, de 1925-ben a házastársak törvényesen elváltak és csak 1944 májusában költöztek össze újra. A volt férj 19 évi különélés után hiába próbált elvált feleségén segíteni, a bizottság szigorúan ragaszkodott az érvényben lévő rendelet szövegéhez – amely nem adott utasítást ilyen esetre vonatkozóan –, így a gettóba „költözés” mellett döntött.³⁷

Kemenessy tanácsnok számára özv. Vass Károlyné elutasított kérelme is csak egy elintézendő ügy volt a többi közt. A kézbesítő feljegyzése szerint „címzett meghalt”. A tanácsnok erre az iratra is a „fél jelentkezéséig irattárba teendő” szöveget írta.³⁸

Papp Jánosné, eredetileg kisteleki lakos érdekében keresztény férje fordult kérelemmel a szegedi polgármesterhez.³⁹ A hármás bizottság nem vállalta a döntést ügyében, bár a június 10-i államtitkári utasítás értelmében a gyűjtőtáborban elhelyezettek vitás kérelmeit e testületnek kellett elbírálnia. Mégis a jegyzőkönyv a kisteleki szolgabíró illetékességét mond-

³⁴ Uo., 9205/1944.

³⁵ Uo., Június 23-i jegyzőkönyvek: 9150/1944, 9189/1944, 9206/1944. Ugyanezekben az ügyekben június 26-i jegyzőkönyvek: 9583/1944, 9589/1944, 9577/1944.

³⁶ Uo., 9151/1944, 9602/1944.

³⁷ Uo., 9605/1944. Az 1730/1944. sz. rendelet mentességet abban az esetben biztosított, ha a nemzsidó személlyel együtt élt a kikeresztelkedett házastárs. (Vádírat I. 252. old.)

³⁸ CsML, szegedi polgármesteri i. 9592/1944.

³⁹ Uo., 14.528/1944.

ta ki június 26-án, amikor már egy vonat elhagyta a Rökusi pályaudvart, s további kettő állt az állomáson az elszállítandókra várva.⁴⁰

A külföldi állampolgárság mentességet jelentett ugyan, de a Baranyi család svéd állampolgársága csak „folyamatban” volt, ezért a június 26-i határozat szerint a „vonatkozó rendelkezések hatálya alól nem mentesül”-tek.⁴¹ Az utolsó pillanatban a svéd okmányok mégis megérkeztek, s így Baranyiék szeptember 30-ig tartózkodási engedélyt kaptak Szegeden, rendőri felügyelet mellett.⁴²

A Szegedi Református Egyházközségből Magyary-Kossa főispán úgy a Baranyi család, mint özv. Holtzer Gyuláné, idős, kórházi ápolásra szoruló asszony mentesítési kérelmét támogató levelet kapott június 1-jén.⁴³ Mint láttuk, a Baranyi család nem azért menekült meg az elszállítás elől, mert „jo magyaroknak és lélek szerinti kereszténynek bizonyították magukat”, hanem mert időben megérkeztek a svéd okmányok. Özv. Holtzerné ügye azonban a főügyészi meghatározás szerint „nem jogi, hanem méltányossági kérdés” volt.⁴⁴ Hiába írt kétségbeesett kérvényt a frissen műtött asszony francia állampolgárságú, Szegeden élő lánya is a Zsidó Tanácson keresztül a polgármesternek.⁴⁵ A hármas bizottság június 23-i ülésén „megállapítja, hogy nevezett jelenleg is már a gettóban van, lakásán való meghagyása nem indokolt”.⁴⁶ Sőt, özv. Holtzerné lányának igazolnia kellett, hogy valóban francia állampolgár. A Francia Követségről érkező igazolást követően a bizottság

⁴⁰ Uo., 9594/1944.

⁴¹ Uo., 9597/1944.

⁴² CsML, szegedi főispáni i. 1208/1944. Érthetetlen, hogy a Svéd Követség június 23-i keltezésű levelét, melyben a B. család holléte felől érdeklődnek, miért csak augusztus 1-jén iktatták be a főispáni hivatalban.

⁴³ CsML, szegedi polgármesteri i. 7534/1944.

⁴⁴ Uo., 9263/1944.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo., 9219/1944.

– szintén június 23-án – mentesítése mellett döntött.⁴⁷ Ennek ellenére, amikor Kemenessy tanácsnok arról értesült, hogy özv. Holtzernét a „német közbiztonsági rendőrség a gyűjtőtáborba szállította és a zsidókkal együtt ismeretlen helyre elvitte”, fő feladatának nem a tévedés tisztázását tekintette, hanem azonnal értesítette a pénzügyigazgatóságot, hogy „nevezett lakását leltározni és ingóságait egyik szobájában lepecsételni sziveskedjenek”.⁴⁸

Ugyanakkor a bizottság tagjai a vitás zsidó mentesítési kérelmek elbírálásakor – ügyelve a német és magyar szervek közötti „súrlódások elkerülésére” –, Dr. Mátyás Samu rendőrtanácsos ügyében úgy döntöttek, „hogyan nevezett a német katonai parancsnokság kérésére visszatartja és azt a Belügyminisztériumban bejelenti”. A határozat azonban június 27-én nem volt kézbesíthető, mert „címezett ismeretlen helyre költözött”.⁴⁹

A gyűjtőtábor belső őrizetét ellátó német parancsnokság Balogh Józsefnét mint mentesítettet június 22-én kiengedte a táborból, bár a hármast bizottság csak június 23-án döntött nevezett ügyében pozitívan.⁵⁰

Özv. Beck Józsefné ügyében – a tisztiorvosi bizonyítvánnyal igazolt súlyos betegségére való tekintettel – a bizottság nem vállalta, hogy elutasító határozatot hoz. A június 23-i ülésen egyrészt további négy napot engedélyeztek, hogy lakásában maradhasson, másrészt Finta Imre csendőr századost, a bizottság egyik tagját megbízták, tárgyaljon a tábor német parancsnokságával, el akarják-e szállítani a beteg asszonyt

⁴⁷ Uo., 9218/1944. Említésre méltó, hogy ezen június 15-i igazolást megelőzően április 8-án már érkezett egy igazoló okmány a Francia Követ-ségről.

⁴⁸ CsML, szegedi polgármesteri i. 9690/1944. A pénzügyigazgatóság részéről, Kemenessy utasításának megfelelően, július 13-án megjelentek ugyan a házban, de a család ügyvéde egyrészt tiltakozott a leltározás ellen, másrészt nyomatékosan kérte, hogy helyezték hatályon kívül a lakás más személynek történt kiutalását, mondván, bár ügyfele nincs jelen, de mint francia állampolgárra nem vonatkoznak a zsidó-rendeletek. (Lásd 44. jegyzet)

⁴⁹ CsML, szegedi polgármesteri i. 9595/1944.

⁵⁰ Uo., 9161/1944.

vagy sem.⁵¹ Június 26-án ismét tárgyalták özv. Beck Józsefné ügyét, és megerősítették a korábbi döntést, miszerint nevezett „súlyos betegségére való tekintettel f. é. június hó 27. déli 12 óráig haladékot ad a beszállításra”.⁵² Finta németekkel történt tárgyalásáról nem tesz említést a jegyzőkönyv, de eredménytelenségét bizonyítja, hogy a kézbesítő feljegyzése szerint „címzett ma délelőtt [ti. június 27-én – M.J.] a gettóba költözött”.

Szintén a bizottság működésének következetlenségét, vagy inkább a június 10-i értekezleten Endre Lászlótól kapott szóbeli utasításoknak való szigorú megfelelést bizonyítja Stein Sándor tartalékos főhadnagya és családja kérelmének elbírálása. Stein Sándor édesanyja „84 éves, hatósági orvosi bizonyítvány szerint is süket, vak, súlyos asztmája van, fekvő beteg”.⁵³ Ennek ellenére amikor fia kéri kiengedését a gyűjtőtáborból, a hármas bizottság június 23-i döntésében nem ad mentesítést, s a német hatósággal sem próbál tárgyalni méltányossági szempontokról. Ellenkezőleg „a bizottság úgy határoz, hogy megkeresi a m. kir. szegedi V. honv. hdt. prságot nevezett [ti. Stein S. – M.J.] leszerelése végett”.⁵⁴ Talán éppen ennek a kérvénynek hatására „Finta Imre csendőr százados indítványozta, hogy az értekezlet írjon át a hadtesthez a katonai szolgálatot teljesítők leszerelése ügyében”.⁵⁵

Az V. honvéd kerületi parancsnokságtól Fülöp Lajos vezérkari őrnagy azonban mind Magyar-Kossa főispán szóbeli, mind Tóth h. polgármester írásos megkeresésére azt a választ adta, hogy a behívottakat „a katonai szolgálatból elbocsájtani nem áll módjában, de leszereltetésük esetén az ő valamint családtagjaik elszállításáról a honvédség fog gondoskodni”.⁵⁶ Fülöp őrnagy válaszát többféleképpen értelmezhetjük. Egyrészt Veessenmayer és a Honvédelmi Minisztérium között a Minisztertanács hozzájárulásával április közepén megállapodás

⁵¹ Uo., 9192/1944.

⁵² Uo., 9591/1944.

⁵³ Uo., 9193/1944.

⁵⁴ Uo., 10.112/1944.

⁵⁵ CsML, B. IV. 2559/1950.

⁵⁶ CsML, szegedi polgármesteri i. 9401/1944.

történt 100 000 zsidó munkaszolgálatos kiszállításáról.⁵⁷ Másrészt a kormány májusban, miközben hozzájárult a zsidónak minősített magyar állampolgárok deportálásához, a német hatóságok tudomására hozta, hogy 80 000 zsidót visszatartanak, „akik a magyar hadsereg felügyelete mellett a magyar hadüzemekbe kerülnek munkaszolgálatra”.⁵⁸ Henney Gusztáv altábornagy a június 24-i minisztertanácsi ülésen nyomatékosan hangsúlyozta, hogy „igen erősen jelentkezik ma már nálunk a munkaerő hiány”, s ezért a németekkel tisztázni kellene ezt a kérdést, hiszen „mi leadtunk már eddig is rengeteg munkaerőt a németeknek”. Majd hozzáfűzte: „Jelenleg még 80 000 munkaszolgálatos van és ebből az ország területén 40 000 munkaszolgálatos zsidó tartózkodik”.⁵⁹ Fülöp őrnagy tehát valószínűleg a Henney altábornagy által vázolt okból döntött úgy, hogy a munkaszolgálatra behívottakat nem szereli le.

⁵⁷ A minisztertanácsi ülés jegyzőkönyvét közli: *Vádirat* 1.136. old.

⁵⁸ *Wilhelmstrasse*, 854. old.

⁵⁹ OL, K 27, minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1944. június 24. Thadden birodalmi követségi tanácsos feljegyzése (lásd 58. jegyzet) és Henney altábornagy felszólalása alapján nem érthetünk egyet Stark Tamás azon állításával, hogy a német megszállás előtt 50–60 000 fős munkaszolgálatos létszámmal 1944. március 19-ét követően „150 ezerre tehető”. (Stark Tamás: *Magyarország második világháborús embervesztése*. Bp., 1989. MTA Történettudományi Intézet, 30. old.) Az általa forrásként jelzett Veessenmayer jelentésben terkvént szerepel, hogy „a munkaszolgálatos zászlóaljok létszámát 100–150 ezer főre emeljék”. (*Wilhelmstrasse*, 823. old.) A birodalmi megbízott jóval később, október 28-án, a nyilas hatalomátvétel után táviratozza a német külügyminisztériumba, hogy a munkaszolgálatosok száma „jelenleg kerekén 150 ezer”. (*Wilhelmstrasse*, 907. old.). Ekkor egyébként a behívási korhatárt kiterjesztették „minden 16–60 éves munkaképes férfira és 16–40 éves munkaképes nőre”. (Uo.) Sajnálatos módon levéltári forrásokkal ezt a számot alátámasztani nem lehet. Az eddig feltárt vidéki dokumentumokból bizonyíthatóan Hódmezővásárhelyen 94 főt, Kecskeméten 83 főt behívtak munkaszolgálatra. Stark 1995-ben már óvatosabban becsli meg a munkaszolgálatosok számát: „a korabeli dokumentumokban három szám szerepel: 80 ezer, 100 ezer, valamint 150 ezer”. (Stark Tamás: *Zsidóság a vészorszakban és a felszabadulás után (1939–1955)*. Bp., 1995. MTA Történettudományi Intézet, 25. old.)

A szegedi mentesítési bizottság tudomásul vette a bejelentést, és a családtagok „ideiglenes visszahagyását” rendelte el a június 26-i ülésen.⁶⁰ Ennek ellenére a hét katonai szolgálatot teljesítő kivételezettből háromnak a családtagját gyűjtőtáborba vitték, majd deportálták.⁶¹ Köztük Stein Sándor családját is, aki édesanyja mellett, egész családja mentesítését kérte. A detektívjelentés szerint a június 19-én téglagyári gyűjtőtáborba szállított Stein család keresztény származásának kivizsgálása nem volt lehetséges, mert „a tábor őrzésével megbízott csendőrség parancsnoka a nyomozást, illetve a Stein család kikérdezését nem engedélyezte”.⁶² Ezért a bizottság június 20-án Finta Imre csendőr századost bízta meg az ügy kivizsgálásával. Finta százados esetleges közbenjárásáról nem maradt fenn dokumentum, de három nappal később éppen ő javasolta a Stein-ügy kapcsán, hogy – a mentességet biztosító katonai szolgálatból – hívják vissza Steint és társait. Ezek után nehezen érthető, hogy mit vártak a bizottság tagjai a jelenlévő Liptay László csendőr ezredestől és Finta csendőr századostól. A június 23-i jegyzőkönyvi kivonat tanúsága szerint a bizottság felkérte a csendőrséget a Stein család ügyének „elintézésére”. Ez a határozat azonban már „nem volt kézbesíthető”.⁶³

Purjesz Béla és Rusznyák István világhírű professzorok érdekében orvos-kollégáik is szót emeltek. 1944 májusában Jaross belügyminiszterhez intézett levélben kérték mentesítésüket. Kérelmük támogatására kollégáik, a szegedi Horthy

⁶⁰ Lásd 56. jegyzet.

⁶¹ CsML, szegedi polgármesteri i. 9193/1944., szegedi főispáni i. 847/1944., CsML, B. IV. 2559/1950.; Az 1941–45 között elhurcolt és meghalt szegedi zsidók névsora. In: *A szegedi zsidó polgárság emlékezete*. Szerk. Zombori István. Szeged, 1990. Móra Ferenc Múzeum. 163–200. old.

⁶² CsML, szegedi polgármesteri i. 9193/1944.

⁶³ Uo. Stein Sándor Tóth Béla népbírói perében a következő tanúvallomást tette: „A Gestapo főnöke nekem megígérte, hogy a családomat nem viszik a gettóba. Másnap azonban azt mondta, hogy baj van, mert a hatóságok nem akarják engedélyezni, hogy a családom kint maradjon. [...] A családom így bement a gettóba, anyám megőrült, nővérem nyomorékán jött haza”. (CsML, B. IV. 2559/1950.)

Miklós Tudományegyetem orvosi karának tagjai szintén levélben fordultak a belügyminiszterhez. Mint soraikból kiderül: „A szegedi egyetem orvostudományi karának tagjai személyes barátságtól elvonatkoztatva is úgy érzik, hogy két ilyen kiváló egyetemi tanár és derék ember érdekében felszólalni, kérésüket támogatni, nemcsak kartársi kötelesség, hanem ezen túlmenően emberbaráti és méltányos cselekedet is, hogy a két tudós orvosnak felsorolt rendkívüli érdemeik alapján legalább az az elbánás biztosíttassék, ami azoknak jár, akik a megkülönböztető jel viselése alól mentesítve vannak”.⁶⁴ Meskó Zoltán, vezérőrnagy, Csongrád vármegye Vitézi Székének székkapitánya is szükségesnek tartotta, hogy mind a Vitézi Szék, mind a Szegedi Kerületi Orvosi Kamara nevében „pártoló véleményyt” terjesszen be Magyary-Kossa főispánhoz Purjesz professzor érdekében a gettó fölállításának megkezdésekor.⁶⁵

Miután a Belügyminisztériumban jóváhagyták a kérelmet, a professzorok „további intézkedésig” Tóth Béla h. polgármester május 31-i határozata értelmében lakásaikban maradhattak.⁶⁶ 1944. június 20-án a hármass bizottság újratárgyalta ügyüket. Mivel Molnár Zsigmond belügyminiszteri titkártól telefonrendeletet kaptak, Purjesz és Ruzsnyák professzort továbbra is meghagyták lakásaikban.⁶⁷ Az 1944. június 21-i Minisztertanácson Mester Miklós vallás- és közoktatásügyi minisztériumi államtitkár több más egyetem professzora mellett Purjesz tanár érdekében is felszólalt.⁶⁸ A bizottság június 23-i ülésén a végleges döntést további négy nappal elhalasztotta.⁶⁹ 1944. június 24-én hajnalban telefonrendelet érkezett a vidéki

⁶⁴ CsML, szegedi polgármesteri i. 9687/1944. A levél szövegét teljes terjedelemben közli Pál József: *Hamvas Endre a szegedi zsidóság deportálása ellen.* in: Szeged, 1986. Szegedi Könyvtári Műhely, 1-2., 44-45. old.

⁶⁵ CsML, szegedi főispáni i. 453/1944. Vitéz Meskó Zoltán, orvos tábornok az Országos Orvosi Kamara választottjaként 1939-től az országgyűlés felsőházának tagja (nem azonos Meskó Zoltán nyilas képviselővel).

⁶⁶ Uo., 857/1944.

⁶⁷ CsML, szegedi polgármesteri i. 10.933/1944.

⁶⁸ OL, K 27, minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1944. június 21.

⁶⁹ CsML, szegedi polgármesteri i. 9208/1944.

rendőrfőkapitányságtól a szegedi rendőrfőkapitányságra, mely szerint a professzorok kötelesek a sárga csillagot viselni, de lakásaikban maradhatnak egyelőre ideiglenesen.⁷⁰ 1944. június 27-én a belügyminiszter végleg mentesítette őket.⁷¹ A hármas bizottság június 28-i ülésén a rendőrség vezetője mégis azt jelentette, hogy Purjeszék már a gyűjtőtáborban vannak.⁷² A csendőrkapitányság közlése szerint pedig a németek még ugyanezen napon elszállították őket. A főispán ezért a belügyminiszterhez fordult táviratban.⁷³ Jaross nyilván közbenjárt az érdekükben, mert Strasshofból visszahozták őket Magyarországra.⁷⁴

A szegedi hatóságok május közepe óta tudták az illetékes belügyminisztériumi vezetőktől, hogy a professzorok mentesítési iratainak megérkezése csak idő kérdése, éppen ezért határidő módosításokkal engedélyezték lakásukban maradásukat. Mégis megtörténhetett, hogy a „német politikai rendőrség [...] gyűjtőtáborba szállította” őket. A bizottság valamennyi tagja tisztában volt azzal, mikor gördülnek ki az emberekkel zsúfolt marhavagonok a Rókusi-állomásról, az üléseken azonban halasztásról, kivizsgálásról, tárgyalásról, megkeresésről döntöttek nem egy esetben, így nem csodálkozhatunk, hogy kivételezettek, mentesítettek – mint például a két professzor –

⁷⁰ Lásd 67. jegyzet.

⁷¹ CsML, szegedi főispáni i. 887/1944. Főispáni megbízásból Tóth h.polgármester június 27-én személyesen járt a Belügyminisztériumban és tárgyalt dr. Szilágyi László miniszteri osztálytanácsossal. Ezen a megbeszélésen tisztázták, hogy a mentesítő okiratok kézbesítéséért felelős rendőrtanácsos már június 24-én megkapta az okmányokat.

⁷² CsML, szegedi polgármesteri i. 9666/1944.

⁷³ Lásd. 71. jegyzet.

⁷⁴ Raoul Wallenberg 1944. július 29-én emlékiratban tájékoztatta a svéd külügyminisztériumot a magyarországi zsidók helyzetéről. Ebben „egy megbízható szemtanú”-ra hivatkozik, aki elmondta, hogy „ismeretlen okból Bécsben őt a vagonból kiemelték és visszaküldték, a többieket továbbszállították”. Az emlékirat teljes szövegét közli: Lévai Jenő: *Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka*. Bp., 1948. Magyar Téka 57–59. old. Lévai szerint – bár nem bizonyítható – a beszámoló Rusznyák István professzortól származik.

szintén az elszállítottak közé kerültek.⁷⁵ Holott a belügyminiszter június 2-án kiadott 31.419/1944. XXI. res. sz. rendeletében a „legszigorúbban és felelősségnek terhe mellett” megtiltotta, hogy azon zsidóknak, akiknek mentesítési ügye felülvizsgálata alatt áll, akár kaptak ideiglenes tanúsítványt, akár nem, gettóba vagy gyűjtőtáborba költöztessék.⁷⁶ Sőt utasította a vidéki hatóságokat, hogy „szigorúan ellenőrizzék” e rendelet végrehajtását. Az is igaz azonban, hogy az április 7-i 6163/1944. BM VII. res. rendelet azt írta elő, hogy a „kétes zsidók szintén a gyűjtőtáborokba szállítandók, tisztázásuk ott történik”.⁷⁷ A bajai gyűjtőtáborba májusban valószínűleg ezért kerülhettek mentesítettek is. (Lásd e kötet 66. old.) Június második felében azonban már egyértelműen a 31.419/1944. XXI. res. rendelet volt érvényben, s a helyhatóságokon múlott annak betartása.

Dr. Riesz Frigyes professzornak, aki szintén 1944 május közepén kérte mentesítését a belügyminisztertől, a Svéd Követség közbenjárásának köszönhetően nem kellett a marhavagonok poklát átélnie. A világhírű matematikus érdekében a szegedi egyetem Matematikai és Természettudományi Karának oktatói, professzorai emeltek szót Jaross belügyminiszternél: nemzetközileg is elismert tudományos munkásságán túl a kollégák hangsúlyozták, hogy Riesz professzor „mint több ízben dékán és prodékán, és egy ízben mint rektor, maradandó alkotásokkal szerzett nagy érdemeket”, hozzájárult Szeged város „soha nem sejtett kulturális fejlődéséhez”.⁷⁸ A levél végén megjegyezték, hogy a nőtlen professzor „egyébként már 1906-ban áttért a református vallásra”. Tóth h. polgármester belügyminisztériumi jóváhagyással május 31-én engedélyezte, hogy Riesz Frigyes „további intézkedésig” lakásában marad-

⁷⁵ A tévedésből elszállítottakról szóló rendőrségi jelentést a belügyminiszterhez lásd CSML, szegedi főispáni i. 847/1944.

⁷⁶ Bács-Kiskun Megyei Levéltár, kalocsai járás főszolgabírójának i. 3294/1944., kecskeméti polgármesteri i. Zsidók 1944. Különkezelt iratok.

⁷⁷ Vádirat 1. 126. old.

⁷⁸ CsML, szegedi polgármesteri i. 9686/1944.

jon.⁷⁹ Június 19-én Molnár Andor, a kultuszminisztérium miniszteri tanácsosa telefonon továbbította Mester Miklós államtitkár azon kérését Magyary-Kossa főispánhoz, hogy „Riesz Frigyes professzor ugyanolyan elbánásban részesüljön, mint Purjesz és Rusznyák professzor” addig, „míg a Belügyminisztériumnál Endre államtitkár úrnál interveniálni tudnak”.⁸⁰ A mentesítési bizottság június 20-án a három professzor ügyét együtt tárgyalta ugyan, de míg az előbbi két egyetemi tanár belügyminisztériumi telefonrendeletre határidő nélkül lakásában maradhatott, Riesz professzor június 23. déli 12 óráig kapott haladékot, s „ha addig mentesítése nem érkezik meg, Ghattóba kell vonulnia”.⁸¹ A következő ülésen június 27-ig mindhárman további haladékot kaptak.⁸² A dokumentumok tanúsága szerint Purjesz és Rusznyák professzorokat a végleges mentesítés ellenére elszállították Szegedről. Riesz professzor életét valószínűleg annak köszönheti, hogy a belügyminisztériumi mentesítő okiratokkal egyidőben svéd állampolgárságú testvére közbenjárására a svéd követ levélben jelezte Magyary-Kossa főispánnak, hogy Riesz Frigyes svéd állampolgársága folyamatban van.⁸³

Figyelemre méltó, hogy az orvosi kamara követelése ellenére, a kormány 1944 tavaszán nem rendelte el a numerus nullust a zsidó orvosokra vonatkozóan.⁸⁴ Ennek lehetséges magyarázata, hogy a korábbi évek szelektív behívásának következtében az ország területén fokozódott az orvoshiány. Ennek ellenére Jaross belügyminiszter április 20-án azzal a szán-

⁷⁹ Lásd 66. jegyzet.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Lásd 67. jegyzet.

⁸² Lásd 69. jegyzet.

⁸³ CsML, szegedi főispáni i. 1208/1944.

⁸⁴ Lásd Kovács M. Mária: *Aesculapius militans. Érdekvédelem és politikai radikalizmus az orvosok körében, 1919–1945.* in: *Valóság*, 1985. 8. sz. 79. old. 1944. március 29-én Antal István igazságügy-miniszter előterjesztésére a minisztertanács elfogadta a zsidók ügyvédi működésének, sajtókamarai, színművészeti és filmművészeti kamarai tagságának megszüntetését, ugyanakkor az orvosok további korlátozásáról nem esett szó. (*Vádirat* 1. 63–74. old.)

dékkal küldte szét kollégáinak a „zsidó orvosok működését szabályozó kormányrendelet tervezetét”, hogy azt a következő minisztertanácsi ülésre beterjeszti.⁸⁵ E kamarai tagságot korlátozó rendelet beterjesztésére azonban nem került sor. Két hónappal később, június 21-én – azon a minisztertanácsi ülésen, amelyen először hangzott el, hogy „a külföldi sajtó egyes orgánumai a magyarországi zsidók kiirtásáról beszélnek”⁸⁶ – Jaross Andor úgy vélte, hogy „a magyarországi zsidóság helyzetének rendezésére irányuló alapvető intézkedések sorozatába okszerűen beletartozik a zsidóság orvosi gyakorlatának és orvosi kamarai tagságának szabályozása”.⁸⁷ A miniszterek által elfogadott 2250/1944. sz. kormányrendelet értelmében „zsidó orvos csak zsidó személyt gyógykezelhet”-ett.⁸⁸ Az 1. § (2) bekezdése ehhez hozzáfűzte, hogy e korlátozás „nem vonatkozik az elsősegélynyújtás esetére és a honvédelmi munkakötelezettség címén igénybe vett zsidó orvosi tevékenységére”. A kormány ellentmondásos lépéseit jelzi az orvosok ügyében, hogy e rendelet hatályba lépésének időpontjaként, a kihirdetés napját (június 23.) követő tizenötödik napot jelölte meg. Ilyen hosszú határidő egyetlen zsidókat korlátozó rendeletben sem szerepelt. Ugyanakkor május közepétől sorozatban érkeztek a vidéki közigazgatás vezetőitől a Belügyminisztériumba a jelentések, melyek szerint a körorvosi teendőket ellátó, valamint kórházakban munkaszolgálatot teljesítő zsidó orvosokat gettóba, gyűjtőtáborba szállították illetve deportálták, ami veszélyeztette „a közegészségügy zavartalan menetét”, sőt a járványos betegségek terjedésének megakadályozását.⁸⁹

⁸⁵ *Vádirat* 1. 198–199. old.

⁸⁶ OL, K 27, minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1944. június 21.

⁸⁷ *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez*. 2. Szerk. Benoschofsky Ilona–Karsai Elek, Bp., 1960. MIOK, 285. old.

⁸⁸ Uo. 287. old.

⁸⁹ „*Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...*” *Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon*. 2. kötet Szerk. Karsai Elek, Bp., 1962. MIOK, 509–510, 513–514, 516–517, 519–530. old.

Szegeden Tóth Béla h.polgármester május 17-i gettó-határozatában engedélyezte, hogy „azon zsidó orvosnak, akinek kintlakásához a magyar királyi tiszti főorvos az orvoskamara javaslatának meghallgatásával írásban engedélyt ad”, lakásában maradhat.⁹⁰ A szegedi orvosi kamara és a tiszti főorvos előterjesztése alapján június 6-án a h.polgármester úgy döntött, hogy nem kell a gettóba vonulnia Purjesz és Rusznyák professzorok mellett dr. Széll Pál nyugdíjas orvosvezredesnek – akinek érdekében Meskó Zoltán vitézi székkapitány is szót emelt, s később belügyminiszteri mentesítést kapott⁹¹ –, dr. Falta Marcell szakorvosnak, valamint őt, az OTI (Országos Társadalombiztosítási Intézet) szolgálatában álló, és hét légoltalmi szolgálatban lévő orvosnak.⁹² Magyary-Kossa főispán a június 10-i gyűjtőtábor értekezletet követően a tiszti főorvostól „sürgős és részletes jelentést” kért az „értekezleten hozott határozatoknak megfelelő végrehajtásáról”.⁹³ A főispán által határozatoknak nevezett szóbeli államtitkári utasítások a zsidó orvosokra vonatkozóan úgy hangoztak, hogy a nőtlen zsidó orvosokat, és a gyermektelen özvegyeket nem kell a gyűjtőtáborba szállítani. Az értekezleten készült feljegyzésekben egyéb – az orvosokra vonatkozó – információ nem szerepel.

Nem lehetetlen, hogy Endre László tett olyan kijelentést, miszerint ha a zsidó orvos sárga csillagot köteles viselni, akkor elszállítás tekintetében sem kivételezhető. Ezt a feltevést erősíti, hogy a „katasztrofális orvoshiányról” érkező jelentések hatására a Belügyminisztériumban készült előadói tervezet – mely úgy szólt, hogy „a közegészségügyi szempontból feltétlenül nélkülözhetetlen orvosok és gyógyszerészek családtagjaikkal együtt visszahagyandók” – Endre államtitkár áthúzta, és mellé írta: „Ellenkezőleg! Azonnal be a gettókba és a táborok-

⁹⁰ CsML, szegedi főispáni i. 847/1944.

⁹¹ CsML, szegedi főispáni i. 453/1944., 887/1944., CsML, szegedi polgármesteri i. 9063/1944., 9593/1944.

⁹² CsML, szegedi főispáni i. 697/1944.

⁹³ Uo.

ba!”⁹⁴ Másrészt a szegedi értekezleten miközben Baky államtitkár megtiltotta, hogy a „kivételezett zsidókhoz hozzányúljanak”, Endre utasítást adott, hogy „a kivételezett zsidókat az utolsó vonatba kell berakni”.⁹⁵ Mindenesetre a Magyary-Kossa főispánhoz érkező június 17-i tiszti főorvosi jelentés szerint hatálytalanították dr. Falta Marcell valamint az OTI és légoltalmi szolgálatban álló orvosok „ideiglenes meghagyását”.⁹⁶ Ugyanakkor hat nőtlen zsidó orvos nevét sorolta föl a jelentés, „akik ugyan meghagyásban nem részesültek, de a honvédség rendelkezésére bocsájtattak”. Dr. Falta Marcell ügyében a mentesítési bizottság június 23-án úgy döntött, hogy „nevezett zsidó származású 80 éven felüli orvos, orvosi szolgálatra már nem alkalmas, meghagyása nem indokolt”.⁹⁷ Dr. Kaufmann Imre sem bizonyult megbízhatónak „nemzethüség szempontból” „zsidó fajára tekintettel”.⁹⁸ Dr. Nagy Samunak „fajára” és korára (70 éven felüli) tekintettel rendelték el gettóba „költözését”.⁹⁹

Horváth József rendőrfőtanácsos július 1-jén a zsidók gyűjtőtáborba szállításáról szóló Jaross belügyminiszterhez intézett jelentése szerint a szegedi Zsidó Tanács által kimutatott zsidónak minősített 3827 főből 3095 személyt szállítottak a gyűjtőtáborba.¹⁰⁰ A két összesítés közötti eltérés 737 fő. Horváth jelentése értelmében ennyien „valamely címen vagy okból nem kerültek a gettóba”:

⁹⁴ Az *Endre-Baky-Jaross per.* Sajtó alá rendezte, szerk., jegyzeteket írta: Karsai László-Molnár Judit, (továbbiakban: *EBJ*) Bp., 1994. Cserépfalvi K., 49. old. Endre László népbírói vallomásaiban ezt a lépést úgy magyarázta, hogy véleménye szerint „minden községben és minden járásban megvolt a megfelelő orvos”, s a gettórendelet „vonatkozott a zsidó orvosokra és gyógyszereszekre” is.

⁹⁵ *EBJ*, 96. old. A két államtitkár közt a következő hasonló jellegű értekezleten (Siófok, 1944. június 22.) a kivételezés megítélésében még élesebb hangú szóváltás volt.

⁹⁶ Lásd 92. jegyzet.

⁹⁷ CsML, szegedi polgármesteri i. 9222/1944.

⁹⁸ Uo., 9194/1944.

⁹⁹ Uo., 9195/1944.

¹⁰⁰ CsML, szegedi főispáni i. 847/1944.

internáltak	127 fő
„utóbbi negyedévben elhaltak”	57 fő
„időközben külföldi (svéd) állampolgárságot nyertek”	4 fő
belügyminiszteri kivételezettek	22 fő
vegyes házások, hármas bizottság döntése alapján mentesültek	505 fő
<u>Összesen</u>	<u>715 fő</u>

„Az egyéb okból, mint katona és munkaszolgálat, elköltözés, bujkálás miatt gettóba nem került személyek száma az idő rövidsége miatt nem volt megállapítható.”

A négy alkalommal összeült hármas bizottság jegyzőkönyvi kivonataiból az eddigi kutatások eredményeként 120 db került elő. Ezek részben egy-egy személy, részben egész családok illetve hasonló elbírálás alá eső személyek, azaz több mint 160 szegedi lakos sorsát, mentesítését vagy gyűjtőtáborokba költözésének kötelezettségét tartalmazzák.

A jegyzőkönyvek tanúsága szerint 51 esetben döntött a bizottság tagjainak többsége a mentesítés mellett, 32 esetben ellene; 28 ügyben néhány napos haladékot engedélyeztek a mentesülést igazoló papírok megszerzésére, felmutatására, s 9 alkalommal döntöttek úgy, hogy megkeresik a rendőrséget, csendőrséget vagy honvédséget „illetékességéből”. A szegedi rendőrkapitányság vezetője 14 személyről tud, akiknek a mentesítési határozat ellenére a gyűjtőtáborból való „kibocsájtása nem volt elérhető”, vagy akinek mentesítési ügye folyamatban volt, „kibocsájtásuk iránt tett lépések nem vezettek eredményre, mert az említett személyek egyrészt már elszállítottak, másrészt azokat a gyűjtőtábor parancsnoka a kormányhatósági mentesítő okirat hiányában nem adta ki”. A helyi hatóságok június 10-én kapták az utasítást, hogy alakítsák meg a hármas bizottságot. Mégis az első mentesítési ülésre csak tíz nappal később került sor, így nem csodálkozhatunk azon, hogy – mint Horváth rendőrfőtanácsos is jelezte – a mentesítő iratok több esetben már nem voltak kézbesíthetők. Addig a szegedi közigazgatási és közbiztonsági szervek vezetői a gettó szigorú

rendjének betartásával, a motozó orvosokról és bábákról való gondoskodással, a közel 9000 ember elhelyezésére szolgáló gyűjtőtábor megszervezésével voltak elfoglalva. Shvoy Kálmán június 22-én elkeseredetten jegyezte föl naplójába: „látszik, hogy az egész zsidó deportálás mögött a németek állnak, de félték a háborús bűnözéstől és ezért magyarokkal hajtatták végre, és erre Baky, Endre vállalkoztak [...] csendőrlégénységgel. Szomorú! Ezzel a magyar történelem végére magunk teszünk a pontot, mert ezt a szégyent, hogy így jártunk el mi saját honfitársainkkal szemben, semmi nem fogja lemosni [...] És mindezt tűri a magyar nép, sőt vannak sokan, akik odaállnak gúnyosan nevetve nézni az elhurcolást, s várják, amíg a bútorokból kapnak”.¹⁰¹

A szegedi hatóságok tehát, a központi irányelveknek megfelelően – azt magukévá téve – faji alapon döntöttek el, ki minősül zsidónak, s köteles gettóba illetve gyűjtőtáborba „költözni”. A június 10-i értekezlet után, Endre államtitkár utasításának megfelelően, a hármás bizottság tagjai többségükben a mentesítési kérelmek szigorú elbírálását szorgalmazták, s csak elvéve akadt olyan eset, amikor méltányosságból – a mentesítő iratok hiányossága ellenére – a lakásban maradás mellett döntöttek. De még ilyen ügyekben is előfordulhatott és elő is fordult – mint azt láthattuk –, hogy a jegyzőkönyvi kivonat „nem volt kézbesíthető”, mert a címzett „ismeretlen helyre költözött”.

¹⁰¹ Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata. 1918–1945. Sajtó alá rendezte: Perneki Mihály. Bp., 1983. Kossuth K. 286. old.

A Magyar Zsidók Központi Tanácsának megalakulása, működése (1944. március 20–július 7.)

Az elmúlt években a magyarországi vidéki és fővárosi levéltárakban végzett kutatómunkám során számos dokumentumot találtam a Magyarországon megalakult zsidó tanácsokra vonatkozóan. Előadásomban eddigi kutatásaimnak csak töredékét tudom elmondani. Arról szeretnék beszélni, hogy 1944. március 19-e után Magyarországon hogyan alakult meg a Központi Zsidó Tanács, hogyan szervezték meg az országban a zsidó tanácsokat, és ezek a tanácsok hogyan vették fel a kapcsolatot a magyar hatóságokkal. Munkácsi Ernő, a pesti neológ hitközség főtitkára visszaemlékezésében négy korszakra osztja a Zsidó Tanács működését:¹

1.) 1944. március 20-tól kb. május 1-ig,

2.) május 1-től (a Magyarországi Zsidók Szövetségének megalakulásától) – kb. július 7-ig (a budapesti zsidók deportálásának első tervezett időpontjáig),

3.) július 7-től október 15-ig,

4.) október 15-től (a nyilas hatalomátvételtől) – Pest felszabadulásáig.

Előadásomban az első két szakasszal kívánok foglalkozni. Annak a szűk négy hónapnak a történetével, amikor kb.

Előadás, elhangzott 1999. április 28-án a The International Center for Holocaust Studies-ban a Yad Vashemben.

¹ Munkácsi Ernő: *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához.* (továbbiakban: *Munkácsi*) Renaissance K., Budapest, 1947. 59. old.

430 000 zsidónak minősített magyar állampolgárt, az akkori Magyarország zsidóságát a budapestiek és munkaszolgálatosok kivételével deportáltak. Kb. 15 000 fő kivételével valamennyiüket Auschwitzba vitték.²

A német véderő fegyveres alakulataival egy időben Budapestre érkezett az RHSA (Birodalmi Biztonsági Főhivatal) IV. B. 4. osztályának két képviselője: Krumej és Wisliceny, majd néhány nap múlva Eichmann azzal a határozott céllal, hogy az Endlősungot végrehajtsák Magyarországon is. A mindössze 200-300 emberből álló kommandónak³ feltétlen szüksége volt a „zsidótlanítási” akcióban a magyar közigazgatás, rendőrség, csendőrség aktív közreműködésére. Horthy kormányzó a helyén maradt, aláírása ott volt a miniszteri, államtitkári kinevezéseken. Így a helyi közigazgatás számára a kontinuitás láttszata fennmaradt. Ugyanakkor a zsidórendeletekre vonatkozólag a kormányzó szabad kezét adott az új kormányznak.⁴

Az Eichmann-kommandó tisztjei nem akarták, hogy a zsidók körében pánik törjön ki. Már az első napon, március 19-én megjelentek a pesti izraelita hitközség székházában (Síp. u. 12.). Másnap kiadták az utasítást: meg kell alakítani a Magyar Zsidók Központi Tanácsát.⁵ A következő napra a hit-

² 1944. június 25-28. között öt szerelvény (egy Szolnokról, kettő Debrecenből, kettő Szegedről) nem Kassán keresztül hagyta el az országot Auschwitz végcéllal, hanem nyugati irányban Strasshof felé irányították azokat. Ezen vagonok utasainak többsége túlélte a deportálást. Bővebben lásd jelen kötetben az „Embermentés vagy árulás?” című tanulmányt.

³ Freudiger Fülöp, a Budapesti Autonóm Ortodox Izraelita Hitközség elnöke, majd a Zsidó Tanács tagja visszaemlékezése szerint csak 150 tagú volt az Eichmann-kommandó: [Freudiger Fülöp]: *Beszámoló a Magyarországon 1944. március 19. és augusztus 10. között lejátszódott eseményekről.* [1944 október] A szöveget közli magyarul: Schmidt Mária: *Kollaboráció vagy kooperáció? A budapesti Zsidó Tanács.* (továbbiakban: *Kollaboráció*) Minerva K., Bp., 1990. 285. old.

⁴ Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: OL), K 27, minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1944. március 22.

⁵ A Gestapo első parancsait tartalmazó „jelenléti ív” szövegét közli: *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez.* 1. kötet (továbbiakban: *Vádirat 1.*) szerk.: Benoschofsky Ilona-Karsai Elek, MIOK, Bp., 1958. 25-28. old. Lásd még: *Munkácsi*, 14-17. old.; *Kolla-*

község vezetői készítsenek kimutatást a hitközség felépítéséről, szerveiről, vagyonáról, egyesületeiről stb. Ugyanakkor az istentiszteletek rendjében ne legyen semmi fennakadás, a rab-bik nyugtassák meg híveiket. Mivel a hitközség vezetői a magyar hatóságoktól – érdeklődésükre, hogy mit tegyenek – azt a választ kapták, hogy „Amit a németek kívánnak, teljesíteni kell”⁶, megalakították Stern Samu, a pesti neológ hitközség elnöke vezetésével a nyolc tagú Zsidó Tanácsot.⁷ A tanácsnak öt tagja a neológ hitközséghez tartozott, kettő az ortodox hitközséghez és egy a cionista szervezetet képviselte.

Az első Zsidó Tanács tagjai:

1. Stern Samu, elnök (a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája és a neológ Pesti Izraelita Hitközség elnöke)
2. Petó Ernő (a neológ Pesti Izraelita Hitközség elnökhelyettese)
3. Boda Ernő (a neológ Pesti Izraelita Hitközség elnökhelyettese)
4. Wilhelm Károly (a neológ Pesti Izraelita Hitközség előljárója)
5. Csobádi Samu (a neológ Budai Izraelita Hitközség elnöke)
6. Kahan-Frankl Samu (rabbi, az Ortodox Izraelita Központi Iroda elnöke)
7. óbudai Freudiger Fülöp (a Budapesti Autonóm Ortodox Izraelita Hitközség elnöke)
8. Kahan Nison (a Magyarországi Cionista Szövetség előljárója)

boráció, 255–256. old.; Stern Samu: *Versenyfutás az idővel! (A Zsidó Tanács működése a német megszállás és a nyilas uralom idején.)* [1945]. Közli: Kollaboráció, 57–60. old. További adalék található Kahan Nison visszaemlékezésében. Lásd jelen kötetben „A Zsidó Tanács megalakulása – cionista szemmel” című szövegközlést.

⁶ Munkácsi, 15. old. Munkácsi állítását Kahan Nison megerősíti. Lásd jelen kötetben: 179. old.

⁷ Lásd 5. jegyzet.

Fölmerül a kérdés: Miért vállalták el szerepüket ezek a köztiszteletben álló emberek? Miért alakították meg a Központi Zsidó Tanácsot? Miért szervezték meg az országos hálózatot? Miért hajtották illetve hajtatták végre a zsidókkal a német és/vagy magyar hatóságok utasításait?

Ők maguk sem tagadják, hogy tudták milyen sorsot szánt nekik az Eichmann-kommandó. Stern Samu 1945-ben azt írta, hogy „...tudtam viselt dolgaikat Közép-Európa valamennyi megszállt államában és tudtam, hogy működésük gyilkosságok és rablások hosszú-hosszú sorozata”.⁸ Pető Ernő, a helyettese 1945-ben szintén azt mondta, hogy „tudtuk már a külföldi, lengyel, szlovák zsidóság sorsát”.⁹ Mindkettejük válasza ugyanaz: önzés, gyávaság lett volna, ha éppen most, amikor a veszély fokozódik, magukat helyezték biztonságba, ahelyett, hogy a zsidóság, a közösség érdekeit képviseljék.¹⁰ Biztak abban, hogy a Vörös Hadsereg a közelben van, s a deportálást el tudják húzni a felszabadulásig.¹¹ Stern bízott összeköttetéseiben, elsősorban a kormányzóban, akit húsz éve ismert.¹² Munkácsi összegzése szerint „...a zsidóság vezetősége... abban a meg nem alapozott optimizmusban ringatta magát, hogy mi leszünk a kivétel, a talpalatnyi sziget az európai zsidóság pusztulásának tengerében”.¹³ Mindenesetre a Zsidó Tanács tagjai hiába bíztak összeköttetéseikben. Az új kormány, Sztójay Döme, volt berlini követ vezetésével sorozatban tárgyalta a minisztertanácsi üléseken a „zsidórendeleteket”.¹⁴ Hosszú időn keresztül még csak szóba sem álltak a Zsidó

⁸ *Kollaboráció*, 59. old.

⁹ *Pető Ernő feljegyzése az Ügyvédi Kamara Igazgatóságához*. [1945].
Közli: *Kollaboráció*, 324. old.

¹⁰ *Kollaboráció*, 60., 324–325. old.

¹¹ *Uo.*, 325. old.

¹² *Uo.*, 60–61. old.

¹³ *Munkácsi*, 11. old.

¹⁴ A rendeletek jelentős részét közli: *Vádirat I. Megjegyzendő*, hogy miközben folytak a tárgyalások az új kormány megalakulásáról, a Gestapo sorozatban tartóztatott le és hurcolt el magyar politikusokat, köztük azokat is, akik a Zsidó Tanács tagjaival kapcsolatban álltak.

Tanáccsal.¹⁵ Ellenben az Eichmann-kommandó részéről nap mint nap érkeztek a követelések. Ezek a követelések egyrészt anyagi jellegűek voltak, mint például gazdag zsidóktól elkobzott villák berendezésének kiegészítése, íróasztal, szék, papírkosár, sörös pohár, koktél séker, szőnyegek, jazz-lemezek(!), és kényszermunkások kirendelése stb. A naponta érkező újabb és újabb követelések pontosan nyomon követhetők a Magyar Zsidó Múzeum Levéltárában található „napi igénylések” iratcsomóban.¹⁶ A követelések másrészt a vidéki zsidóság megszervezését célozták. A Magyar Zsidók Központi Tanácsa nevében Stern Samu március 24-én sürgönyt és meghívót küldött ki az izraelita községkerületek elnökeinek.¹⁷ A tervezett tanácskozás célja az volt, hogy a Központi Tanács mellett megszervezzék az Országos Bizottságot. A német hatóságok által kiállított utazási engedélyekkel március 28-án megérkeztek a tanácskozásra a vidéki vezetők. A Magyar Zsidó Múzeum Levéltárában végzett kutatómunkám során számos, a szakirodalom által eddig nem ismert dokumentumot találtam. Így előkerült fenti tanácskozás jelenléti íve. Munkácsi hiányos, 12 nevet felsoroló névsorához képest, most már pontosan tudjuk a 27 megjelent zsidó vezető nevét.¹⁸ Az ülés kimondta, hogy a fővárosi Központi Zsidó Tanács vezetésével egységes országos szervezetet hoznak létre.¹⁹ Három nappal később, március 31-én Eichmann közölte Sternnel és helyetteseivel, hogy a Központi Tanács alá rendeli a kitérteket is.²⁰ Hosszú vita után a Zsidó Tanács április első napjaiban elfogadott egy szervezeti alapokmányt.²¹ Április 4-én adták át Wislicenynek.²² Az irat

¹⁵ Munkácsi, 54. old.; Kollaboráció, 63., 257., 328. old.

¹⁶ Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (továbbiakban: MZSML), H - 1944 - Zsidó Tanács iratai, napi igénylések. (Az iratcsomóra Karsai László hívta föl figyelmemet.)

¹⁷ Szövegét közli Munkácsi, 20-21. old., valamint Lévai Jenő: *Zsidósors Magyarországon*. (továbbiakban: *Lévai*) Magyar Téka, Bp., 1948., 75. old.

¹⁸ Munkácsi, 21. old., MZSML, H - 1944 - Zsidó Tanács iratai (J 5/3)

¹⁹ Munkácsi, 22. old., Lásd még jelen kötetben: 169-170. old.

²⁰ Munkácsi, 28-33. old.

²¹ Uo., 34. old.

német nyelvű változata szintén újabb levéltári kutatásaim eredménye. E tervzet szerint „a magyar zsidóság országos ügyeit a nyolc tagú Központi Tanács intézi”.²³ Fontosabb ügyekben a Központi Tanács meghallgatja a 25-27 tagú Budapesti Nagytanács véleményét. Amennyiben az egész ország zsidóságát érintő ügyről van szó, akkor az Országos Nagytanács véleményét is kikéri. De ezen tanácsok határozatai nem kötelező érvényűek a Központi Tanács számára. Az Országos Nagytanács száma úgy alakul, hogy a 25-27 tagú Budapesti Nagytanács létszáma kiegészül a 10 kerületi hitközség elnökével valamint 10 nagyobb ortodox hitközség és 2 statusquo ante hitközség elnökével.

A dokumentumban nincs utalás arra, hogy fenti tanácsok valamelyikének lenne cionista vagy kikeresztelkedett tagja. Más iratokból tudjuk, hogy a nyolc tagú Központi Tanácsnak az egyik tagja a cionista szervezetet képviselte. A kikeresztelkedettek képviseléről azonban egyáltalán nincs szó. Annak ellenére, hogy Eichmannék a magyar zsidók egyetlen képviselői szerveként a Zsidó Tanácsot ismerték el. Egyébként a tervzetben szereplő tanácsok pusztán elméletben léteztek. Kivéve a Központi Tanácsot. Legalábbis eddig nem került elő olyan dokumentum, amely a tanácsok működését igazolná. Mindössze a fent említett március 28-i Országos Tanácsról van adatunk. Tulajdonképpen a Központi Tanácsnak sem voltak szabályos ülései.²⁴ Ugyanakkor rengeteg tanácskozás volt az elnök szobájában, ahol sokszor nemcsak a fő tisztviselők voltak jelen.²⁵

A tervzet további része a Központi Tanács egyes ügyosztályait veszi sorra a feladatkörök meghatározásával.

²² MZSML, H – 1944 – Zsidó Tanács iratai (J 5/3); a tervzet szöveget részben közli magyar nyelven *Munkácsi*, 34–36. old.

²³ Kahan Nison szerint Stern Samu eredetileg hét tagú Zsidó Tanácsot jelölt ki, s Kahan azért került a Tanácsba nyolcadik tagként, mert a Gestapo ragaszkodott a cionisták részvételéhez is. Bővebben lásd jelen kötetben: 163–164. old.

²⁴ *Munkácsi*, 25. old.

²⁵ Lásd bővebben jelen kötetben: 165. old.

A Központi Tanács osztályai:

1. Elnöki Osztály
 - a) A német és magyar hatóságokkal való állandó kapcsolat fenntartására szolgáló csoport
 - b) Fordító Iroda
 - c) A hitközségi kerületekkel és a hitközségekkel való érintkezést fenntartó csoport,
 - d) A sajtó útján történő közlemények elhelyezéséről gondoskodó szerv
 - e) Statisztikai és demográfiai adatokat nyilvántartó csoport
 - f) Személyzeti ügyek
2. Pénzügyi Osztály
3. Szociális Osztály
4. Gazdasági és Műszaki Osztály
5. Oktatási és Kulturális Osztály
6. Külügyi (adott esetben statisztikai és demográfiai ügyek is) Osztály
7. Hitéleti Osztály
8. Lakás- és utazási ügyek
9. A kikeresztelkedettek ügyeit intéző Osztály, amely adott esetben nem önálló osztályként, hanem a Pénzügyi Osztály alosztályaként dolgozik.

*A magyar zsidóság szervezetének tervezete, 1944. április 4.
(MZSML, H - 1944 - Zsidó Tanács iratai, J 5/3)*

Ezek az osztályok ekkor (április elején) lényegében már működtek. Ebben a részben már történik utalás a cionisták tevékenységére valamint a kikeresztelkedettek ügyeinek intézésére. A 6. osztály a külügyekkel foglalkozott. Ide tartozna a tervezet szerint az a tevékenység, „amelyet a kivándorlással és a Palesztina Alapítvány támogatásával kapcsolatban eddig a Cionista Szervezet és a Pro Palesztina Szövetség végzett”. Az azonban nem derül ki az iratból, hogy a Központi Tanács fel-

ügyelete alatt továbbra is ezek a szervezetek foglalkoznának-e a külügyekkel.²⁶

A másik „homályos” rész a tervezetben a 9. osztály. Nevezetesen a kikeresztelkedettek ügyeit intéző osztály. Az irat elején egyértelmű a meghatározás: a magyar zsidóság egyetlen képviselője a Zsidó Tanács. A 9. osztály feladatának meghatározásánál feltételes módban azt mondják: „Amennyiben a kikeresztelkedetteket a Központi Tanács alá rendelik, úgy ez az osztály foglalkoznék a kikeresztelkedettekkel”. Ez mintegy jelzése annak, hogy a német megszállás után is létezett az elmentét az izraelita és a nem izraelita vallású zsidók között. Az iratok között nincs nyoma annak, hogy ez az első Zsidó Tanács ténylegesen foglalkozott volna a kikeresztelkedett zsidókkal. A 9. osztály megszervezésének fölvetése is feltehetően Eichmann-nak köszönhető. Eichmann március 31-én nem csak azt mondta Stern Samunak, hogy a kitérteket is a Központi Tanács alá rendeli.²⁷ Ehhez hozzátette, hogy „A kitértek a leggazdagabbak, tessék azoktól nagyobb összegeket beszélni”. A tervezet fogalmazói valószínűleg ezekre a szavakra emlékeztek, amikor a 9. osztály feladatát úgy határozták meg, hogy a kitértek ügyeinek intézése „abban a formában is elképzelhető, hogy nem külön osztály, hanem a Pénzügyi Osztály egy alcsoportja foglalkozik velük”.

Miután a német hatóságok elfogadták a tervezetet, a Központi Tanács április 6-án körlevelet intézett a magyarországi hitközségi vezetőkhez.²⁸ Ez volt az első alkalom, hogy a Magyar Zsidók Központi Tanácsa közvetlenül tájékoztatta a vidéki hitközségi elöljárókat a tanács megalakulásáról és hatásköré-

²⁶ Komoly Ottó, a Magyar Cionista Szövetség elnöke 1944. március 20-án még azt jegyezte naplójába a Zsidó Tanáccsal kapcsolatban, hogy „...hír Judenrat alakításról ... Judenratba nem megyünk” [ti. a cionisták – M. J.]. Április 10-i feljegyzése szerint Lea lánya önkéntes munkára jelentkezett a Központi Zsidó Tanács információs osztályára. Április 14-től már Komoly Ottó is rendszeresen ügyeletet tart a Zsidó Tanács Tájékoztató Hivatalában. A Napló őrzési helye: Yad Vashem Archives (továbbiakban: YVA), P 31/44.

²⁷ *Munkácsi*, 33. old.

²⁸ Uo., 36–37. old.

ről. Ugyanezen a napon a Magyar Zsidók Lapjában is tájékoztatták olvasóikat Sternék a tanács megalakulásáról a „magyar hatóságok utasítására és kinevezése alapján”.²⁹ Fentiekből látható, hogy ez nem igaz. A magyar hatóságoknak nem volt szerepe az első tanács megalakításában. A németek által cenzúrázott lap ekkor, és a további hónapokban folyamatosan nyugalomra, fegyelemre, a rendeletek feltétlen teljesítésére szólította fel a zsidó lakosságot. Akkor is, amikor a sárga csillag viselését rendelték el, akkor is, amikor gettóba kellett költözni, akkor is, amikor elkezdődött a deportálás és akkor is, amikor már csak a fővárosban voltak zsidók. Hiszen az „illetékes hatóságoktól” ígéretet kaptak, hogy a közösségnek nem esik bántódása.³⁰

Igaza van Brahamnek, amikor azt írja, hogy a zsidó vezetők a német megszállás előtt nem tájékoztatták a zsidó tömegeket arról, hogy mi történik a szomszéd országokban. A megszállást követően pedig hivatalos lapjukban folyamatosan a tömegek megnyugtatóására törekedtek, a rendeletek végrehajtására szólítottak fel. Braham véleménye szerint ezzel „hamis biztonságérzetet” keltek a zsidó tömegekben.³¹ Kérdés azonban, ha nem ezt teszik, akkor milyen módon tudtak volna fellépni a hatóságokkal, egy jól működő gépezettel szemben. Yehuda Bauer véleménye szerint – mellyel egyébként egyetértek – azt feltételezni, hogy a zsidóknak Magyarországon 1944-ben valamiféle „tájékoztatásra” lett volna szükségük, a helyzet teljes nem ismeretéről tanúskodik.³²

De föl lehet vetni ezzel kapcsolatban még két kérdést:

1. Hogyan lehetett volna 1944-ben „tájékoztatni” a zsidókat?
2. Milyen eredménnyel járhatott volna, ha a zsidók „elhiszik”, hogy a kitelepítés végső célja az auschwitzi haláltábor?

²⁹ *Vádirat* I., 114. old.

³⁰ Uo., 115–117. old.

³¹ Randolph L. Braham: *A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon*. 2. bővített és átdolgozott kiadás. Belvárosi K. Bp., 1997. 436, 442. old.

³² Yehuda Bauer: *The Holocaust in Historical Perspective*. Univ. of Washington Press, Seattle, 1978.

A vidéki hitközségi vezetőkhez intézett április 6-i körlevél – ellentétben a Magyar Zsidók Lapjával – nem említi, hogy magyar vagy német hatóságok utasításáról van szó. Mindössze az olvasható a levélben, hogy „felsőbb hatóságok” utasítására a Központi Tanács irányításával meg kell szervezni a magyar zsidóságot országosan.³³ A vidéki zsidó tanácsok megalakulására vonatkozóan a dokumentumok ellentmondásosak. Érzékelhető egyrészt a hitközségi vezetők zavarodottsága, másrészt a helyi közigazgatási vezetők bizonytalansága. Nem világos számukra, hogy kinek milyen hatásköre van. Hivatalosan a Központi Zsidó Tanács nem létezik. (Zárójelben jegyzem meg: cégjelzéses levélpapírjuk, pecsétjük már van ekkor, mint levelezésükből kiderül.³⁴) A magyar kormány sorozatban adta ki a zsidórendeleteket. Ezek azonban nem a zsidóság megszervezését célozták, hanem korlátozását. Április 5-től viselni kellett a sárga csillagot.³⁵ Április 7-től nem utazhattak zsidók.³⁶ A belügyminiszter április 7-i bizalmas rendelete, az úgynevezett gyűjtőtábor rendelet (egyes történészek szerint deportálási rendelet)³⁷ az első, amely utalt a „Budapesten székelő Zsidó Központi Tanács” létrejöttére.³⁸ A rendelet értelmében valamennyi zsidót „nemre és korra való tekintet nélkül, a kijelölt gyűjtőtáborokba kell szállítani”. A összeszedés az ország észak-keleti részén kezdődött (VIII. kassai, X. marosvásárhelyi, IX. kolozsvári csendőrkerületek). Ezt a rendeletet rövid időn belül valamennyi közigazgatási és közbiztonsági vezető megkapta. A kormány hivatalos, ún. gettó-rendelete három héttel később (április 28-án) jelent meg a Budapesti Közlönyben.³⁹ A Bel-

³³ Lásd 28. sz. jegyzet.

³⁴ Lásd pl. MZSML, Kecskeméti hitközség – 1944. K 8/2 – 175/1.

³⁵ *Vádirat* I., 78–79. old.

³⁶ Uo., 127–129. old.

³⁷ Lásd például *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez*. 3. kötet (továbbiakban: *Vádirat* 3.) Szerk. és bevezető tanulmányt írta: Karsai Elek, MIOK, Bp., 1967. VIII. old.

³⁸ A 6163/1944. BM VII. res. sz. rendelet szövegét közli: *Vádirat* I., 124–127. old.

³⁹ Uo. 244–250. old.

ügyminisztériumban feltehetően Eichmanntól tudtak a Zsidó Tanács létéről, aki rendszeresen tárgyalt a zsidó ügyekért felelős két belügyi államtitkárral.⁴⁰ Az április 7-i bizalmas rendelet a tanácsról a következőképpen szól: „A Budapesten székelő Központi Zsidó Tanácsot köteleztem arra, hogy Nyíregyházán, Ungváron, Munkácson és Máramarosszigeten saját orvosaival, saját felszereléssel azonnal állítson fel kiegészítő ideiglenes kórházakat. Ezek az orvosok fogják egyúttal ellátni a gyűjtőtáborok egészségügyi szolgálatait is”.⁴¹ Ha ez igaz, akkor a Központi Tanácsnak már ekkor tudnia kellett, hogy a magyar hatóságok a megkülönböztetésen, korlátozáson túl rendkívül gyorsan az összeterelést is megkezdik. Az eddig feltárt iratokban azonban nincs nyoma, hogy a tanács valóban kapott volna utasítást az ideiglenes kórházak felállítására.⁴² A Magyar Zsidó Múzeum Levéltárában ugyanakkor olyan iratok előkerültek, amelyekből kiderül, hogy a Zsidó Tanács már az első napokban értesült arról, hogy április közepén elkezdődött a kassai csendőrkerületben a gyűjtőtáborok felállítása.⁴³

⁴⁰ Baky László felügyelete alá tartozott – március 24-i kinevezését követően – a Belügyminisztérium VI. rendőri-, VIII. rendőri büntető-, XVIII. országmozgósítási és XX. csendőri osztálya. Endre Lászlót április 8-án nevezte ki belügyi államtitkárrá Jaross Andor belügyminiszter. Endre felügyelete alá a III. vármegyei és községi osztály, a IV. városi osztály, a XXI. lakásügyi osztály valamint a Közigazgatás-racionalizálási Bizottság tartozott. E mellett Jaross belügyminiszter május 13-án a XXI/b. alosztály keretében külön szolgálatot létesített a „zsidók kitelepítésével és táborokban elhelyezésével kapcsolatban felmerülő, és más osztály ügyköréhez nem tartozó ügyeknek dr. vitéz Endre László államtitkár úr közvetlen utasítása alapján történő intézése”-re. Vezetőjévé Molnár Zsigmond miniszteri segédtitkárt nevezték ki.

⁴¹ *Vádirat I.*, 126. old.

⁴² Ugyanakkor olyan kérvény fellelhető, melyben Stern Samu Jaross Andor belügyminiszterhez fordul április 27-én. Kéri, hogy az ország északi részén embertelen körülmények között összezsúfolt tízezrek számára az „egészségügyi szolgálat megszerveztessék”, továbbá, hogy a Zsidó Tanács megbízottai „a helyszínre kiszállhassanak, és ott a hatóságokkal és a zsidóság helyi vezetőivel egyetértésben a szükséges intézkedések megtételénél segídhessenek”. YVA, O 15 H/75.

⁴³ Karsai László: *Magyarország, 1944. április – új dokumentumok a Holocaustról.* (kézirat)

Munkaszolgálatos zsidók – akikre nem vonatkozott az utazási korlátozás – hivatalos engedéllyel időnként szabadságot kaptak. Közülük többen is Budapestre érkezve értesítették a Zsidó Tanácsot a kárpátaljai gettózásról. A Zsidó Tanács vezetői azonnal, április 19-én memorandumban fordultak Sztójay Döme miniszterelnökhöz.⁴⁴ A memorandum aláírói „alázatosan” kérik a miniszterelnököt, hogy sürgősen vizsgálja ki, mi történik az ország észak-keleti részén. Egyúttal személyes kihallgatást is kérnek. Április 19-e van. Két héttel korábban a Központi Tanács felszólította a vidéki hitközségeket, hogy vezetőségük alatt alakítsák meg helyi szinten a zsidó tanácsokat. Hivatalosan azonban a magyar hatóságok számára nem léteznek. A memorandum aláírói ezért nem is használják Tanácsbeli rangjukat. Stern Samu a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája nevében, Kahan-Frankl Samu pedig a Magyarországi Ortodox Izraelita Hitfelekezet Központi Irodája nevében írta alá az iratot.⁴⁵

Véletlen egybeesés, hogy Jaross Andor belügyminiszter ugyanezen a napon (április 19-én) terjeszti a minisztertanács elé tervezetét a „magyarországi zsidók önkormányzati szervezetének létesítéséről”.⁴⁶ A kormány által elfogadott rendelet április 22-én jelent meg a Budapesti Közlönyben.⁴⁷ A rendelet 1. paragrafusában értelmében minden sárga csillag viselésére kötelezett zsidó a Magyarországi Zsidók Szövetségéhez tartozott. A szövetség felett a főfelügyeletet a belügyminiszter gyakorolja. A megalakulásig kilenc tagú ideiglenes intézőbizottságot nevez ki a belügyminiszter. A fenti rendelet a gyakorlatilag már lé-

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Stern Samu fenti kérelemtől függetlenül már április 14-én kérvényt intézett Sztójay Döméhez. Ebben egyrészt tájékoztatja a miniszterelnököt, hogy a Gestapo szóbeli utasítására megalakult a Magyar Zsidók Központi Tanácsa, mivel a magyar hatóságoktól azt az utasítást kapták, hogy tegyenek eleget a német kivánságoknak. Másrészt kéri Sztójayt, „hogy kegyeskedjék kiküldötteinket kihallgatáson fogadni”, hogy beszámolhassanak az eddigi utasítások végrehajtásáról. Válasznak nincs nyoma. YVA, O 15 H/75.

⁴⁶ *Vádirat I.*, 190–191. old.

⁴⁷ Uo., 191–194. old. Munkácsi tévesen április 27-re teszi a rendelet megjelenését. *Munkácsi*, 70. old.

tező Zsidó Tanács működését kívánta „törvényes” formában szabályozni. Jaross belügyminiszter szerint a „magyarországi zsidókérdés okszerű és céltudatos rendezése” érdekében megfelelő érdekképviseleti szervre van szükség. Az érdekképviselet hiányát érezte a zsidóság is – érvel Jaross – és „igyekezett a hiányosságot önkéntes tömörüléssel áthidalni”.⁴⁸ Ez az okfejtés, finoman szólva, csak részben fedi a valóságot. A német megszállást követő napon, március 20-án a Gestapo tisztjei kötelezték a pesti izraelita hitközség vezetőit, hogy országos hálózattal alakítsák meg a Zsidó Tanácsot. Endre László, belügyminiszteri államtitkár május 8-án tájékoztatta a vidéki közigazgatási vezetőket, hogy kik a tagjai az ideiglenes intéző bizottságnak.⁴⁹

Magyarországi Zsidók Szövetsége
Ideiglenes Intéző Bizottsága
(második Zsidó Tanács)

1. Stern Samu
2. Wilhelm Károly
3. Petó Ernő
4. Kahan-Frankl Samu
5. Freudiger Fülöp
6. Gábor János (a neológ Pesti Izraelita Hitközség ügyésze)
7. Nagy József (főorvos)
8. Berend Béla (szigetvári főrabbi)
9. Török Sándor (író, újságíró)

A tanács tagjait váratlanul érte a kormányrendelet megjelenése.⁵⁰ Munkácsi véleménye szerint – aki a titkári teendő-

⁴⁸ *Vádirat* L, 190. old.

⁴⁹ Bács-Kiskun Megyei Levéltár-Kiskunfélegyháza (továbbiakban: BKML-KI), m. kir. Rendőség kiskunfélegyházai kap. i. 1506/1944. A Budapesti Közlönyben május 13-án jelent meg a rendelet. Közli: *Vádirat* L, 196–197. old.

⁵⁰ *Munkácsi*, 71. old.

ket a tanácsban is ellátta – az Eichmann-kommandó nem örült a rendeletnek, mert „úgy látta, hogy a magyar hatóságok be akarnak avatkozni hatáskörükbe”.⁵¹ Ehhez még hozzáteszi Munkácsi, hogy „A többi megszállott országokban, így Olaszországban, Franciaországban, Jugoszláviában, stb. nem volt ehhez hasonló intézkedés”.⁵² Munkácsi megjegyzése arról tanúskodik, hogy nem ismerte pontosan a holokauszt történetét. Olaszországban valóban nem alakítottak Zsidó Tanácsot, Franciaországban azonban volt Központi Zsidó Tanács, Jugoszlávia pedig nem létezett ekkor, csak megszállt Szerbia és „független” Horvátország.

Mindenesetre a rendelet ürügyül szolgált, hogy ismét megpróbálja fölvenni az érintkezést a Zsidó Tanács a magyar hatóságokkal. Argalás Lajos, a Belügyminisztérium törvény-előkészítő osztályának helyettes-vezetője április 23-án fogadta Munkácsit és a tanács két tagját, Pető Ernőt és Kahan Nisont.⁵³ Argalás szerint a rendelet célja egyrészt a törvényes forma megteremtése, másrészt a Zsidó Tanács illetve mostantól a Zsidó Szövetség magyar hatóságok alá rendelése. Ugyanakkor Munkácsi kérdésére, „hogy a rendelet hatálybalépésével a németek intézkedési joga megszűnt-e, Argalás arra nem adott határozott választ”.⁵⁴ Egy héttel később, május 1-jén Blaskovich Lajos, a Belügyminisztérium egyesületi osztályá-

⁵¹ Uo., 72. old.

⁵² Uo.

⁵³ Uo., 73. old. Mivel Munkácsi a rendelet megjelenését emlékezetből április 27-re teszi, így a találkozó is értelemszerűen nála későbbi időpont. Érdekes, hogy Kahan Nison miközben részletesen leírja visszaemlékezésében tárgyalásait a Gestapo tisztjeivel, egyetlen szóval sem említi, hogy járt volna Argalásnál. Pető Ernő feljegyzésében sincs utalás fenti találkozóra. A jeruzsalmi Yad Vashem levéltárában – sajnos dátum nélkül – fellelhető dokumentum szerint a „Magyarországi Zsidók Szövetségének Ideiglenes Vezetősége”-nek tagjai az első Zsidó Tanács tagjai lettek volna, kiegészítve Berend Bélával. Berend nevét Endre László belügyi államtitkár kézzel írta a listára, valamint a hátlapra ráírta, hogy „holnap 12-re Ezek [ti. a Zsidó Tanács tagjai], Bosnyák, Argalás, Blask[ovich] a Te szobádban”. YVA, O 15 H/75.

⁵⁴ Munkácsi, 73. old.

nak vezetője magához rendelte Munkácsit.⁵⁵ A tárgyaláson Blaskovich érdeklődött a németek által megalakított Zsidó Tanácsról. Ezt követően az Ideiglenes Intézőbizottságról beszéltek. Blaskovich ragaszkodott ahhoz, hogy az egyik tag megkeresztelkedett legyen. A tárgyaláson jelenlevő Bosnyák Zoltán (a Zsidókérdéskutató Magyar Intézet igazgatója, a *Harc* című szélsőségesen antiszemita lap szerkesztője) Török Sándor írot javasolta.⁵⁶ Blaskovich kötelezte az Intézőbizottságot, hogy minden tízezer főnél nagyobb létszámú községben egy-egy helyi ideiglenes bizottságot nevezzen ki.⁵⁷ Tehát a magyar hatóságok részéről is megfogalmazódott az a szóbeli kívánság, hogy országos hálózattal működjön az Ideiglenes Intézőbizottság. Eddig nem került elő olyan dokumentum, amely bizonyítaná, hogy a helyi közigazgatást értesítették volna a belügyminisztériumból erről a kívánságról. Munkácsi ennek a tárgyalásnak a napjától (május 1.) számítja a Zsidó Tanács működésének második szakaszát. Az első tanács tagjaiból öten maradtak továbbra is tagok. Figyelemre méltó, hogy a cionista Kahan Nisont Endre László államtitkár kihagyta a tagok közül. Ugyanakkor Berend Béla szigetvári főrabbit, aki magát cionistának tartotta,⁵⁸ kinevezte az Intézőbizottság tagjává. Berendben egyébként az első tanács tagjai egyöntetűen nem bíztak meg Bosnyákhhoz fűződő kapcsolata miatt.⁵⁹ Május 15-én tartották

⁵⁵ Uo. 74. old.

⁵⁶ Török ekkor a csepeli internáló táborban van. Lásd *Munkácsi*, 72. old. Török Sándor úgy tudja, hogy újságíró barátja, Thury Lajos Rajniss Ferenchez fordult érdekében, aki Imrédy Bélának, a Magyar Megújulás Pártja elnökének közreműködését kérte, hogy Törököt nevezzék ki a Magyarországi Zsidók Szövetsége vezetőségébe. E támogatásnak köszönhetően Jaross belügyminiszter kinevezte Törököt a vezetőségbe, aki hamarosan szabadult is az internálásból. Lásd: Szenes Sándor: *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok. Beszélgetések*. Bp., 1986. 190. old.

⁵⁷ *Munkácsi*, 75. old.

⁵⁸ Kahan Nison szerint Berend revizionistának vallotta magát, és a cionista intézőbizottság egyes tagjaival kapcsolatot tartott fenn. Lásd jelen kötetben: 165. old.

⁵⁹ *Kollaboráció*, 75., 326. old., MZSML, Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság, 3647. jegyzőkönyv, 9. lap: „Berend Béla megérkezése előtt Stern,

az alakuló ülést. Stern Samu betegsége miatt az ülést Kahan-Frankl Samu vezette.⁶⁰ Berend vidéken volt,⁶¹ Török pedig ekkor még internálva. Az ülésre az Intézőbizottság hat tagja mellett az előző tanács kimaradt tagjait is meghívták tanácskozási joggal.⁶² Május 22-re készítették el az alapszabályt, amelyet azonban a Belügyminisztériumban nem hagytak jóvá.⁶³ Így a Magyarországi Zsidók Szövetsége helyett mindvégig az Ideiglenes Intézőbizottság működött. A korabeli dokumentumokon az aláírás hol Magyar Zsidók Központi Tanácsa volt,

Pető és Wilhelm utasítására a bizalmas jellegű iratokat meg kellett semmisíteni, mert köztudomású volt, hogy Berend árulóként kerül a Zsidó Tanácsba." Berend működését a Zsidó Tanácsban, Népbíróság elé állításának, felelősségre vonásának majd fölmentésének történetét a második világháború után lásd: Munkácsi Krisztina: *Berend Béla főrabbi népbírósági pere*. In: *Századok*, 1996/6. sz. 1525–1552. old. Kahan Nison véleményét Berendről lásd jelen kötetben: 181. old.

⁶⁰ Pető 1945-ben úgy emlékszik, hogy Kahan-Frankl már be sem került az Intézőbizottságba, mert időközben eltűnt. *Kollaboráció*, 326. old. Tény azonban, hogy a kinevezettek listáján szerepel a neve, és Munkácsi szerint a május 15-i ülésen ő elnökölt. Azt követő tevékenységéről eddig valóban nem került elő irat.

⁶¹ Berend maga azt írja, hogy május 18-án került fel Budapestre. Lásd: *Az antiszemitizmus cionizálása: eredmények és következmények*. Közli: *Kollaboráció*, 349. old. Komoly Ottó május 20-án találkozott vele először. Lásd: YVA: P 31/44. Ferenczy László csendőr alezredes, a csendőrség összekötő tisztje a német biztonsági rendőrségnél 1946-ban Berend ügyében a népügyészségen azt mondja, hogy május 30-án ismerte meg Berendet Munkácson a rendőrségi fogdában. Lásd: *Kollaboráció*, 357. old. Nem tudta bizonyítani okmányhamisítását és Zsidó Tanácsi igazolványt mutatott fel, ezért szabadlábra helyezte. Ugyanakkor eredeti jelentésében, június 8-án azt írja, hogy Berendet és feleségét a sátoraljaújhelyi gyűjtőtáborból áthozatta Munkácsra, hogy kikérdezze őket. Berendék rokonaikat akarták kiszabadítani, akik akkor még Sátoraljaújhelyen voltak. A kikérdezés után Eichmann-nak adta ki őket. Lásd: *Az Endre-Baky-Jaross per*. Sajtó alá rendezte, szerk., és jegyzeteket írta: Karsai László-Molnár Judit. Cserépfalvi, Bp., 1994., 514. old. Kahan Nison szerint a Zsidó Tanács járt el Berendék érdekében a németeknél. Lásd jelen kötetben: 181. old. Komoly Ottó június 8-án találkozott másodszer Berenddel Pesten. Lásd: YVA, P 31/44.

⁶² Munkácsi, 75. old.

⁶³ Uo. Endre tájékoztató jelentése június 16-án ezt megerősíti. Közli: *Vádirat* 3. 38–39. old.

hol a Magyarországi Zsidók Szövetsége Ideiglenes Intézőbizottsága. A vidéki hitközségi vezetők a Központi Zsidó Tanácshoz intézték leveleiket. A helyi közigazgatási vezetők is zsidó tanácsok megalakulásáról szólnak.

Mint előadásom első felében említettem, a vidéki zsidó tanácsok megalakulására vonatkozó dokumentumok ellentmondásosak. A Központi Tanácstól április 6-án kapták a felszólítást a tanácsok megszervezésére. Az eddig feltárt iratokból az derül ki, hogy egyes helyeken maga a Központi Zsidó Tanács állította fel helyi szervezetét. Máshol – és ez a gyakoribb eset – a közigazgatási vezetők nevezték ki a zsidók érdekeit képviselő vezetőket. Volt, ahol egyáltalán nem alakult meg a zsidó tanács.

A kecskeméti hitközség elöljárósága nemcsak a Központi Tanácstól kapta meg az utasítást, hanem a XXII. Községkerület elnökétől, Pap Róberttől is.⁶⁴ Pap Róbert március 28-án jelen volt az országos tanácskozáson.⁶⁵ Pap arra kéri az elöljáróságot, hogy a legsürgősebben [Pap Róbert kiemelése] hajtsa végre a Központi Tanács utasításait. A kecskeméti hitközség főtitkárához, Virányi Gyulához feltehetően április 8-án még nem érkezett meg egyik utasítás sem. Ugyanis ezen a napon kétségbeesett levélben értesíti a Magyarországi Izraeliták Országos Irodáját – tehát még nem a Központi Tanácsot –, hogy a hitközség elnökét, Vajda Lajost elvitték Kecskemétről. Az nem derül ki az iratból, hogy német vagy magyar hatóságról van-e szó.⁶⁶ Április 12-én már a Központi Tanácshoz intézett levél-

⁶⁴ MZSML, K 8/2 – 149/12.

⁶⁵ Lásd 22. sz. jegyzet.

⁶⁶ MZSML, K 8/2 – 149/13. Feltehetően magyar hatóságok részéről történt a letartóztatás. Baky László ugyanis március 31-én az 5999/1944. VII. res. BM rendeletével utasította a vidéki közbiztonsági szerveket, hogy a kommunista gyanús illetve az állambiztonsági és közbiztonsági szempontból veszélyes baloldali személyeket vegyék őrizetbe. E rendelet alapján tömegesen tartóztattak le zsidókat. Lásd például a szegedi letartóztatásokat Molnár Judit: *Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkerületben* (továbbiakban: *Molnár*). Cserépfalvi, Bp., 1995. 56–57. old. Vajda Lajos egyébként a XXII. Izraelita Községkerület alelnöke is volt, tehát ebben a minőségében Pap Róbert helyettese.

ben ismétli meg Virányi főtitkár kérését a hitközség jegyzője: tegyenek meg mindent az elnök szabadon bocsátása érdekében. Nincs nyoma, hogy az elnök érdekében a Központi Tanács tett-e lépéseket.⁶⁷ Viszont április 17-én a 71 éves főtitkárt is letartóztatták és internálták.⁶⁸ Ezek után április 21-én Boda Ernő, a Központi Tanács tagja Schönberger Dezsőt, a Kecskeméti Hitközség elnökhelyettesét értesítette, hogy kinevezték a kecskeméti Zsidó Tanács vezetőjévé.⁶⁹ Boda a német hatóságok utasítására hivatkozva közli Schönbergerrel, hogy köteles „felelőség terhe mellett gondoskodni” a Központi Tanácstól érkező utasítások végrehajtásáról. Egyúttal Schönberger feladata a hatóságok előtt való érdekképviselet is. Végül Boda felhívta Schönberger figyelmét arra, „hogyan ezen kinevezési iratot a helyi hatóságoknál mutassa be, és ennek alapján a személyére szóló mentességi igazolványt kérjen”. Egy héttel később, április 28-án a Központi Tanács táviratban kért felvilágosítást a kecskeméti helyzetről.⁷⁰ Május 1-jén azt a választ kapták, hogy már három héttel korábban – tehát a Központi Tanács első utasítását megkapva azonnal – felajánlották közreműködésüket az összeköltöztetés és egyéb problémák megoldására a helyi zsidó vezetők a polgármesternél.⁷¹ Az április 21-i megbízólevél vétele után ismét jelentkezett Schönberger a

⁶⁷ Június 10-én bizonyos, hogy még mindig „ismeretlen helyen van” Vajda Lajos elnök. Vajda felesége csak akkor kaphat férje után nyugdíjat, ha igazolása van arról, hogy férje – aki a Magyar Általános Hitelbank nyugalmazott igazgatója – életben van. A Kecskeméti Zsidó Tanács ebben kért segítséget június 10-én a Magyarországi Zsidók Szövetsége Ideiglenes Intéző Bizottságától. MZSML, K 8/2 – 183.

⁶⁸ MZSL, K 8/2 – 181. A Kecskeméti Zsidók Központi Tanácsa május 21-én fordult Stern Samuhoz azzal a kéréssel, hogy a megromlott egészségi állapotban lévő Virányi Gyula érdekében tegyen lépéseket. Virányi „előbb Topolyán, majd Szabadkán volt, most pedig Baján van a Vaskúti úti internálól táborban.”

⁶⁹ BKML, IV. 1928. Zsidók 1944. külön kezelt iratok. A kecskeméti polgármester 1944-es irataiból kiemelt és külön kezelt iratcsomó. Az irat megtalálható még: MZSML, K 8/2 – 47.

⁷⁰ MZSML, K 8/2 – 25.

⁷¹ Uo.

polgármesternél. A kecskeméti polgármester az első alkalommal nem tartotta aktuálisnak a tárgyalást a helyi zsidó vezetőkkel. A második alkalommal már azt a választ adta, hogy május elején hívatni fogja a hitközség elöljáróit. Ezekben a dokumentumokban és a továbbiakban is folyamatosan érzékelhető a bizonytalanság. A hitközség vezetői a Központi Tanácstól és/vagy a XXII. Izraelita Községkerület elnökétől, Pap Róberttől kérnek folyamatosan felvilágosítást. A helyi közigazgatás vezetői számára nem kétséges, hogy a magyar kormány rendeleteit végre kell hajtani. Ugyanakkor a helyi zsidó vezetőket inkább utasítják, minthogy tárgyaljanak velük. Amennyiben mentesítésről vagy kedvezményekről van szó, akkor a Belügyminisztériumból várják a felsőbb utasítást. Május 10-én a kecskeméti hitközség elöljárói levélben kérnek részletes tájékoztatást a Szegeden székelő Pap Róberttől, a községkerület elnökétől az ott megalakult „Központi Tanács működéséről, megalakulásának körülményeiről, ki nevezte ki a tanácsot, miben áll a mentesítése a tagoknak s az iroda személyzetnek, van-e mentesítése a Chevra [Temetkezési Egylet] halottkörűli személyzetének, a mentesítést a magyar vagy német hatóság adta...”⁷² Ugyanezen a napon a Központi Tanács által megbízott elnök, Schönberger Dezső kéri a polgármestert, hogy nevezze ki a kb. hat tagú Zsidó Tanácsot.⁷³ 13 fős listát küld Schönberger, hogy a polgármester az alapján kijelölhesse a tanács tagjait. Egyúttal személyes meghallgatást is kér. A polgármester tudomásul vette Schönberger elnökké való kinevezését. Egyúttal kijelölte mellé a tanács további öt tagját.⁷⁴ A Kecskeméti Zsidó Tanács által elkészített mentességi igazolványokat azonban nem írta alá. A helyi hatóságok aláírás előtt a Belügyminisztériumból kértek utasítást illetve felvilágosítást a mentesítésről.⁷⁵ Pap Róbertnek, az immáron Szegedi Zsidók

⁷² MZSML, K 8/2 - 16.

⁷³ Uo. K 8/2 - 27.

⁷⁴ Uo. K 8/2 - 29. A Kecskeméti Zsidó Központi Tanács tagjai: Adorján Károly, Gerő Miksa, Gratzer Lajos, Kecskeméti Mihály, Maskó István.

⁷⁵ Uo. Minderről május 17-én tájékoztatta a Kecskeméti Zsidó Tanács a Központi Tanácsot.

Központi Tanácsa elnökének május 12-i leveléből kiderül, hogy Szegeden a Tanácsot nem a polgármester nevezte ki, hanem a rendőrség főkapitányhelyettese.⁷⁶ A tanács tagjai semiféle mentesítést nem kaptak.

A Magyar Zsidók Központi Tanácsa feltehetően nemcsak Kecskemétre küldött április folyamán kinevező levelet. További kutatások szükségesek e feltételezés megerősítésére. A vidéki zsidó tanácsok megalakítását a helyi közigazgatási vezetők többsége gettó-határozatában rögzítette. Ugyanakkor volt, ahol már korábban kijelölték a Zsidó Tanácsot. Csongrádon április 27-én jelenti Kalmár György, a főrabbi és egyben „hatósági kijelölés alapján” a Zsidó Tanács elnöke a polgármesternek és a rendőrkapitányság vezetőjének, hogy hívei köréből tanácsot alakított.⁷⁷ Volt, ahol hivatalosan meg sem alakították a Zsidó Tanácsot. Ugyanakkor a gettó felállítására vonatkozó tárgyalásokra a helyi közigazgatási vezetők magukhoz rendelték a hitközségek vezetőit. Makón például a polgármester május 17-től kinevezi az ortodox és neológ hitközségek elnökét ugyanezen hitközségek közigazgatási előljárójává.⁷⁸ Tehát nem Zsidó Tanácsot hoz létre. Egyben utasítja a két előljárót, hogy a kitelepítéssel kapcsolatos valamennyi rendeletet, „akár szóbeli, akár írásban kiadott” rendeletet azonnal hajtsák végre. Kiskunfélegyházán viszont a hitközségi vezetők javaslatára május 17-én a polgármester különhatározatban rögzítette, hogy a „zsidók elrendelt elkülönítése folytán a zsidóság ügyeinek intézésére” létrehozott zsidó tanácsnak kik a tagjai.⁷⁹

A kiskunfélegyházi Zsidó Tanács egyik tagja június elején megbetegedett, ezért elköltözött a városból, így újabb tag kine-

⁷⁶ MZSML, K 8/2 - 46.

⁷⁷ Uo. Csongrádi Hitközség 1940–44, 289 (26/1944), 290 (27/1944). A csongrádi Zsidó Tanács tagjai: Faragó István hitközségi elnök, Fehér István hitközségi alelnök, Reichlinger Jenő, szentegyleti elnök, dr. Vida Sándor volt hitközségi elnök, dr. Ság Lajos, Strasser Jenő, Váradi Artur.

⁷⁸ Csongrád Megyei Levéltár (továbbiakban:CSML) – Makó, makói polgármester i. 11.474/1944, 11.475/1944.

⁷⁹ BKML-Kf, kiskunfélegyházi polgármesteri i. 13.000/1944., m. kir. rendőrség kiskunfélegyházai kap. i. 1535/1944.

vezését kérte a tanács elnöke a polgármestertől.⁸⁰ Ez az irat jelzi, hogy bár április 7-től érvényben volt a zsidók utazását korlátozó rendelet, a helyi hatóságok mégis – ha szűk keretek között is – adtak ki utazási engedélyt. Erre lehetőséget biztosított az április 19-én kiadott 96.900/1944. V. BM sz. rendelet, mely kimondta, hogy „Utazási engedélyt méltánylást érdemlő komoly indokok esetén meghatározott időtartamra többszöri utazás céljára is ki lehet adni”.⁸¹ A rendőrség által kiadott utazási engedélyk ideiglenesek voltak, azaz visszatérve az állandó tartózkodási helyre az engedélyt le kellett adni a rendőrkapitányságon.⁸² Ennek ellenére a helyi hatóságokhoz számtalan olyan kérelem érkezett, melyben nem ideiglenes utazási lehetőséget, hanem véglegesen Budapestre vagy más városba, rokonokhoz való költözés engedélyezését kérték.⁸³ E kérelmekhez nem egy esetben a helyi zsidó tanácsok támogató sorain túl a Magyar Zsidók Központi Tanácsának levelét is mellékeltek, melyben a Síp utcai vezetőség igazolta, hogy hatósági költözési engedély esetén a Budapestre való utazás elé a „maga részéről nem gördít akadályt”.⁸⁴

A Központi Zsidó Tanács tagjai nyilván tisztában voltak azzal, hogy egy jól működő gépezettel állnak szemben. Cselekvési lehetőségeik a közigazgatási hatóságokkal, csendőrökkel, rendőrökkel és az Eichmann-kommandó tagjaival szemben korlátozottak, a kérvényezők teljes mértékben kiszolgáltatottak, és sokszor a helyi vezetők jóindulatán múlik, kapnak-e költözési engedélyt vagy sem. Sajnos az általunk talált iratokból nem derül ki, hogyan döntöttek az illetékes hatóságok. Pest vármegye alispánja, Sági József úgy döntött, hogy a helyi előljárók és csendőrörsök nem adhatnak ki Budapestre költözési engedélyt.⁸⁵ A rendőrség vidéki főkapitányságától pedig május 31-én arról értesítették a vidéki kapitányságokat, hogy

⁸⁰ BKML-Kf, kiskunfélegyházi polgármesteri i. 13.000/1944.

⁸¹ BKML, kalocsai járás főszolgabírójának i. 2686/1944.

⁸² BKML-Kf, m. kir. rendőrség kiskunfélegyházai kap. i. 1420/1944.

⁸³ Uo.

⁸⁴ OL, Mikrofilmtár, I. sorozat 66. doboz, 149. cím, 321. sorszám.

⁸⁵ BKML, kalocsai járás főszolgabírójának i. 3191/1944.

„a Belügyminiszter úr a gyűjtőtáborokban elhelyezett zsidóknak utazási igazolvánnyal ellátását a további intézkedésig azonnali hatállyal megtiltotta”.⁸⁶ A tilalom ellenére a zsidó tanácsokhoz továbbra is érkeztek utazási illetve Budápestre költözési kérelmek. A tanácsok ezen kérelmeket támogatták, a helyi közigazgatási vezetők hozzájárulását kérték.⁸⁷

Az ideiglenes utazási engedélyek révén mindenesetre a fővárosban a Központi Zsidó Tanács csaknem mindent tudott arról, hogy mi történik vidéki hitsorsosokkal. Az azonban kevésbé követhető a dokumentumok alapján, hogy a vidéki gettók és gyűjtőtáborok vezetői között volt-e egyáltalán információáramlás. Mivel utazási engedélyt nem csak Budápestre kértek illetve kaptak a kérvényezők, a vidéki zsidó tanácsok feltehetően tudhattak egymás tevékenységéről. A Központi Zsidó Tanács tagjainak visszaemlékezései nem egységesek a vidéki zsidókkal való kapcsolattartás tekintetében. Pető szerint menekülő zsidóktól érkeztek hírek de a „vidéki zsidókkal érintkezni nem tudtunk”.⁸⁸ Stern is megemlíti, hogy érkeztek hírek vidékről, de azt nem mondja, hogy kiktől, hogyan jöttek a hírek.⁸⁹ Ugyanő később azt írja, hogy sokaknak sikerült utazási engedéllyel Budápestre jutniuk.⁹⁰ Munkácsitól jóval többet megtudhatunk. Ő azt írja, hogy már áprilisban „vidékről szinte óránként érkeztek a fenyegető eseményekről szóló jelentések”.⁹¹ Voltak, akik utazási engedéllyel jöttek, voltak, akik a fővárosba szöktek vidékről. Akik jelentkeztek a Központi Tanácsnál, azokkal jegyzőkönyvet vettek föl. A Magyar Zsidó Múzeum Levéltárában számos ilyen jegyzőkönyv illetve a jegyzőkönyvek alapján készített helyzetjelentés fennmaradt.⁹² A Központi Tanács vidéki osztálya ezen jelentések alapján kartonlapokon folyamatosan regisztrálta a vidéki eseménye-

⁸⁶ BKML-Kf, m. kir. rendőrség kiskunfélegyházi kap. i. 1251/1944.

⁸⁷ MZSML, K 8/2 - 62., 63., 64.

⁸⁸ *Kollaboráció*, 329. old.

⁸⁹ Uo., 69. old.

⁹⁰ Uo., 74. old.

⁹¹ *Munkácsi*, 65., 82. old.

⁹² MZSML, Magyar Izraeliták Országos Irodájának iratai, 1944.

ket.⁹³ Az iratokból az is kiderül – mint azt néhány példával illusztráltam – hogy egyes vidéki tanácsokkal levelezett a Központi Tanács. Munkácsi arról is említést tesz, hogy cionista fiatalok hamis papírokkal járták a vidéket és hozták a híreket.⁹⁴ A Központi Tanács a vidéki események ismeretében memorandumokat intézett a belügyminiszterhez, a miniszterelnökhöz, a kormányzóhoz. Kérvényeik azonban süket fülekre találtak. A vidéki tanácsok tagjai ezekről a memorandumokról, egyáltalán a Központi Tanács tárgyalásairól a hatóságokkal mit sem tudtak. A Magyarországi Zsidók Lapjában csak azt olvashatták, hogy a Központi Tanács mindent megtesz a zsidóság érdekében, a legjobb amit vidéken tehetnek, hogy végrehajtják a hatósági utasításokat. Talán cinikusan hangzik, de a zsidók a szélsőjobboldali napilapokból többet megtudhattak várható sorsukról, mint saját hivatalos lapjukból. A Makói Újság pl. már május 9-én arról tájékoztatta olvasóit, hogy „majd a gettó megszűnik és a zsidókérdés végleges megoldást nyer a kitelepítéssel”.

Ilyen körülmények között mit tettek a vidéki tanácsok? Egyrészt végrehajtották a folyamatosan érkező utasításokat, másrészt kérvényekkel, beadványokkal ostromolták a helyi hatóságokat. Próbálták meggyőzni a közigazgatási vezetőket, hogy a zsidók nem ellenségei a magyaroknak, hiszen már maguk is rég magyarokká váltak. Tulajdonképpen helyi szinten ugyanazt tették, mint a Központi Tanács a fővárosban. A Szegedi Zsidók Központi Tanácsa a helyi sajtóban nyomatékosan figyelmeztette a zsidókat, hogy „haladéktalanul költözzenek be a kijelölt lakásokba”.⁹⁵ A Kecskeméti Zsidók Központi Tanácsa is szigorúan felhívta a zsidó lakosság figyelmét, hogy „sem betegség, sem a szombati nap nem mentesít senkit sem a

⁹³ MZSML, H - 1944 - Zsidó Tanács iratai, 6/1.

⁹⁴ Munkácsi, 82. old. Az általam tárgyalt korszak utáni időszakból, az augusztusi események időszakáról fennmaradt a vidéki osztály jelentése. Ez Munkácsi állítását alátámasztja. Augusztus folyamán „helyszínre küldött megbízottak útján” 40 helyen 52 esetben gyűjtöttek információkat az elszállítottak hollétére vonatkozóan. MZSML, H - 1944 - Zsidó Tanács iratai.

⁹⁵ Szegedi Új Nemzedék. 1944. május 27. 7. old.

költözködés alól”.⁹⁶ Ugyanakkor Szegeden Pap Róbert a főispánhoz intézett kérelmében több oldalon keresztül bizonyítja, hogy a nemzedékek óta Szegeden élő zsidóság mennyire magáénak érzi a várost.⁹⁷ A makói hitközségek vezetői is azt hangsúlyozzák az alispánhoz intézett kérelmükben, hogy a makói zsidóság mindig hűséges volt „szeretett Hazájához”.⁹⁸ Egyik levélben sincs konkrét kérés. Mindössze méltányosságot, emberiességet kérnek a hatóságoktól. A kecskeméti Zsidó Tanács elnöke a „24. óra utolsó percében” nem azt kívánta hangsúlyozni, hogy mennyire hazafias a kecskeméti zsidóság.⁹⁹ Inkább arra kívánt rámutatni, hogy a tervezett gyűjtőtáborban, a Rézgálicgyár raktáraiban tömegek elhelyezése katasztrofális. Schönberger sem az összeköltöztetés ténye ellen szólt, hanem módját és tempóját kifogásolta. Tehát ő is tudomásul vette a Magyar Zsidók Központi Tanácsához hasonlóan, hogy a rendeletek ellen nem tehet, de a végrehajtás körülményeit esetleg befolyásolhatja. Kérvénye azonban nem talált meghallgatásra.

A holokauszt szakirodalomban mindmáig az egyik legnagyobb vita a zsidó tanácsok megalakulása, tevékenysége, a német és a magyar hatóságokkal való együttműködése körül forog.

Tény, hogy a Zsidó Tanács vállalta az együttműködést a hatóságokkal. Ez azonban nem jelenti azt, hogy csak saját rokonaikon, barátaikon kívántak segíteni. Hiszen – ha szűk korlátok között is – de a hatóságokhoz intézett kérvényekkel próbáltak javítani a zsidóság helyzetén.

A vidéki zsidó tanácsok elnökei megpróbálták fölírni a vidéki hatóságokat. Eredménytelenül. Hivatalnokok, mérnökök, vasutasok, csendőrök, rendőrök tízezrei hajtották végre a Sztójay-kormány utasításait. Ahol egy-egy helyi vezető emberiségről tett tanúbizonyságot, ott nem a Zsidó Tanács kérvényei-

⁹⁶ BKML, IV. 1928. Zsidók 1944, külön kezelt iratok.

⁹⁷ CSML, szegedi főispáni i. 847/1944. Bővebben lásd: *Molnár*, 124-125. old.

⁹⁸ CSML, csanádi alispán i. 7979/1944

⁹⁹ Lásd 96. sz. jegyzet.

re reagáltak, hanem saját lelkiismeretükre hallgattak. A többség azonban a hivatalos és bizalmas rendeleteket pontosan, gyorsan, összehangoltan hajtotta végre.

A magyar zsidók sorsa tehát nem a zsidó tanácsokon múltott – bár időnként lett volna lehetőségük lassítani a rendeletek végrehajtását –, hanem a Horthy kormányzó által ki-nevezett kormányon, s annak helyi végrehajtó szervein, melyek mellett tanácsadóként – de nem fölé rendelt szervként – ott voltak az Eichmann-kommandó tagjai.

A Központi Zsidó Tanács Magyarországon 1944. március 20-tól 1945. január 21-ig működött. A vidéki városokban megszervezett tanácsok csak néhány hétig, egy-két hónapig. Általában ezek a tanácsok engedelmes, együttműködő magatartást tanúsítottak. Természetesen további levéltári kutatások szükségesek ezen a téren is. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy európai viszonylatban nem a varsói vagy lódzi Zsidó Tanács lehet az összehasonlítás alapja, hanem – talán – a baltikumi, belorussziai tanácsok. Vágó Béla a romániai Zsidó Tanácsot pozitívan értékeli, a magyart viszont élesen bírálja.¹⁰⁰ Véleménye nehezen fogadható el: Antonescu nem a Zsidó Tanács akciójának hatására változtatta meg zsidó-politikáját. Azt biztosan tudjuk, hogy a magyar Központi Zsidó Tanács, hasonlóan a szlovákiai vagy hollandiai tanácshoz, igen népszerűtlen volt.¹⁰¹ Tagjait a háború után üldözték, kísérletek történtek bírósági felelősségre vonásukra is. Az árnyaltabb értékelés, de nem ítékezés ideje talán lassan eljön.

¹⁰⁰ Vágó Béla: Jewish Leadership Groups in Hungary and Romania during the Holocaust. International Scholars Conference on the Holocaust – A Generation After, New York, 1975. 35. old. (YIVO, 9/74.358 – kézirat)

¹⁰¹ Lásd: Raul Hilberg: The Destruction of the European Jews. I-III. kötet, Holmes and Meier, London – New York, 1985. 574–583., 726–730. old.; Joseph Michmann: The Controversial Stand of the Joodse Road in Holland – Lodewijk E. Visser's Struggle. in: Yad Vashem Studies. 1974. X. kötet, 9–68. old.

A Zsidó Tanács megalakulása – cionista szemmel (Dr. Kahan Nison visszaemlékezése)

Sokan – túlélők, történészek – sokféleképpen írtak már a Magyarországi Zsidók Központi Tanácsának megalakulásáról, működéséről 1944. március 19-ét követően. Ismerjük Stern Samu, a Zsidó Tanács elnöke, Freudiger Fülöp, Pető Ernő Zsidó Tanács tagok visszaemlékezéseit¹, Munkácsi Ernő, a Pesti Izraelita Hitközség, majd a Zsidó Tanács főtitkára történelmi visszatekintését². A Zsidó Tanács tevékenységének kritikai elemzése elsőként Lévai Jenő nevéhez fűződik. Véleménye szerint a Tanács tagjai „a német szemfényvesztés hatása alatt állanak”, „hisznek abban ..., hogy a németek kívánságainak teljesítésével ... elkerülhetik a nagyobb bajokat”.³ Randolph L. Braham véleménye szerint is a Zsidó Tanács „hamis biztonságérzetet” keltett a zsidó tömegekben azáltal, hogy hivatalos lapjában folyamatosan a tömegek megnyugtatóra törekedett, a rendeletek végrehajtására szólított fel.⁴

Kutatómunkám támogatta a Yad Vashemben az International Center for Holocaust Studies.

¹ Stern Samu: Versenyfutás az idővel! (A Zsidó Tanács működése a német megszállás és a nyilas uralom idején) [1945], [Freudiger Fülöp]: Beszámoló a Magyarországon 1944. március 19. és augusztus 10. között lejátszódott eseményekről [1944 október], Pető Ernő feljegyzése az Ügyvédi Kamara Igazgatóságához [1945]. A szövegeket közli: Schmidt Mária: Kollaboráció vagy kooperáció? A budapesti Zsidó Tanács (Minerva K., Budapest, 1990. 56–100., 248–318., 324–336. o.)

² Munkácsi Ernő: Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához (Renaissance K., Budapest, 1947.)

³ Lévai Jenő: Zsidósors Magyarországon (Magyar Téka K., Budapest, 1948. 80. o.)

⁴ Randolph L. Braham: A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon. 1–2. köt. (Belvárosi K., 2. bővített és átdolgozott kiadás, Budapest, 1997. 442. o.)

Fenti munkák a mai napig nem adtak teljes választ a központi és vidéki zsidó tanácsok megalakulásának pontos körülményeire, működésére, mozgásterére valamint arra, hogy az egyes prominens vezetőket mi vezérelte, amikor vállalták német utasításra valamennyi zsidónak minősített magyar állampolgár megszervezését.

Az elmúlt hónapokban végzett kutatómunkám során a jeruzsálemi Yad Vashem Levéltárban és a Central Zionist Archives-ban (Központi Cionista Levéltár – továbbiakban: CZA) számos olyan dokumentumot találtam, melyet a magyarországi holokauszttal foglalkozó szakirodalom nem ismer. Ezek közül különös figyelmet érdemel Kahan Nison hagyatéka, aki a Magyarországi Cionista Szövetség egyik vezetője volt valamint 1944. március 20. – május eleje között a Zsidó Tanács tagja. Kahan családjával együtt az ún. Kasztner-vonat utasaként 1944. június 30-án hagyta el Magyarországot, s több hetes bergeni-belseni fogva tartás után augusztus 21-én érkezett Svájcba. Kapcsolatait felhasználva Svájcban minden tőle telhetőt elkövetett egyrészt a vele együtt érkező további 317 fő valamint a Bergen-Belsenből decemberben szabadultak érdekében. Hivatalos levelezése mellett komoly értéket képviselnek magánlevelei, cionista elbarátaihoz intézett írásai. Talán Szilágyi Ernő, a Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetségének elnöke volt egyike azoknak, akivel legintenzívebb levelezést folytatott.

Szilágyi 1944. december 13-án tájékoztatja Kahant Engelbergből, hogy megírja mindazt, ami a magyar zsidókkal március 19. óta történt: „megkísérlem a dolgokat – hibákat, mulasztásokat s a pozitív alkotásokat is, politikai, etikai és szellemtörténeti szempontból értékelni”.⁵ Kahan december 18-i válaszában irigykedve kérdi: Szilágyi hogyan képes komoly történelmi munkára koncentrálni?⁶ Szilágyi folyamatosan tájékoztatja Kahant, hol tart a kb. 350-400 oldalasra tervezett művel. Úgy érzi, hogy kritikus állásfoglalásának köszönhetően – mely vonatkozik a cionista mozgalomra is – az asztalfióknak

⁵ CZA, A 128/ 27

⁶ Uo.

ír: „nem hiszem, hogy néhány éven belül Te hozzájárulsz a publikáláshoz. Én pedig szidni foglak megint, de engedelmessékedni is egyben.”⁷ Kahan viszont éppen a munka minél hamarabb publikálására biztatja: „A munkád azt hiszem – hacsak nem lesz túlságosan belső cionista szemszögből megírva – könnyen el lesz helyezhető, de itt is az idő siettet, mert ha más munkák megjelennek a piacon, újabb munkákra nem lesz többé kereslet.”⁸ Szilágyi 1945. április 22-én elkeseredetten írja, hogy a „feladat egyharmadánál sem tartok”. Ugyanakkor kéri Kahan segítségét a következő, a „Judenrat [Zsidó Tanács – M. J.] és munkája” című fejezethez.⁹

Kahan előbb úgy gondolja, hogy mindössze egy „levélnyi információ többet árthat az események objektív vázolásánál, mint használhat”, s időhiány miatt nem ír a Zsidó Tanácsról Szilágyinak. Többszöri kérésre azonban május 27-én és június 17-én mégis papírra veti az alábbiakban teljes terjedelemben közlésre kerülő két levélben, ahogyan ő látta a Zsidó Tanács megalakulásának és működésének körülményeit. Kahan egy év távlatából emlékezik a Gestapo tiszték és zsidó vezetők közötti tárgyalásokra. Nem önmagát vagy a Zsidó Tanács többi tagját mentegetni kívánó írásról van szó. Szilágyi kifejezett kérésére írja meg röviden a Zsidó Tanács megalakulásának körülményeit.

Megjegyezzük, hogy Kahan nem olvasta, nem olvashatta Freudiger Romániában készült beszámolóját, Stern Samu, Pető Ernő, Munkácsi Ernő írásai pedig később keletkeztek. A visszaemlékezések alapvetően nem térnek el egymástól. Ugyanakkor Kahan levele alapján számos ponton kiegészülnek ismereteink a Zsidó Tanácsról. Ő az egyetlen, aki megemlíti, hogy Dieter Wisliceny SS-Hauptsturmführer hét tagú Zsidó Tanács megszervezését rendelte el, és ragaszkodott ahhoz, hogy cionista képviselő is legyen. Stern nem ellenezte ugyan a cionisták jelenlétét, de a hét tagból mégis kihagyta őket, ezért

⁷ CZA, A 128/ 29

⁸ Uo.

⁹ CZA, A 128/ 28

utólag Wisliceny hozzájárulásával nyolc tagra emelték a létszámot és így került a tanácsba Kahan.

A többi visszaemlékezéssel ellentétben Kahan szerint a Zsidó Tanács minden nap, sőt volt, hogy éjjel és ülésezett. Ez a helyzet csak a tanács átalakítását követően változott. Senki nem említette eddig, hogy a szlovák zsidó vezetőktől érkezett levelet Wisliceny Kahannal is elolvastatta, amiről ő tájékoztatta a cionista vezetőket és úgy döntöttek, hogy a cionisták részéről helyette Kasztner Rezső tárgyaljon a Gestapo tiszttel, hiszen ő a német hírszerzőkkel már eddig is kapcsolatban állt. Eddig egyetlen olyan forrás sem került elő, amely említést tett volna arról, hogy Csatay Lajos honvédelmi miniszter teherautókat bocsátott rendelkezésre élelmiszer szállításra a vidéki zsidótáborokba. A Berend Béla rabbival szembeni bizalmatlanság körülményeiről is újabb részletekkel egészülnek ki ismereteink.

Kahan Nison nem tért vissza Magyarországra a második világháborút követően. Családjával együtt Palesztinában telepedett le. Így a Zsidó Tanács otthon maradt tagjainak meghurcoltatásáról baráti levelezésből értesült.

Kahan mindkét levele géppel írott másodlat aláírás nélkül. A szöveget a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közlöm, az elütéseket javítottam. A kiegészítéseket []-zárójelbe tettem. Az iratok őrzési helye: CZA, A 128/26, A 128/28. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Miron Eszternek, a CZA nyugalmazott levéltárosának. Fölvívta figyelmemet Kahan Nison hagyatékára, s kutatómunkám az elmúlt hónapokban Jeruzsálemben mindvégig segítette.

Geneve, [Genf]1945. május 27.

Nagyságos

Szilágyi Ernő Úrnak

Engelberg.

Kedves Barátom!

Sok elfoglaltságom miatt még csak most jutok hozzá, hogy f. hó 18-i soraidra visszatérjek. Fogadd szerencsekívánataimat történelmi munkád befejezéséhez. Szívesen szolgálok Neked az egyik vagy másik kérdésben felvilágosítással, de talán helyesebb volna, ha írásodat beküldenéd nekem, és úgy tenném meg észrevételeimet, és közölném esetleges megjegyzéseimet.

Ezúttal csak /néhány visszaemlékezést közlök a német Gestapóval való érintkezéseinkről:

Március 19-én délelőtt egy vasárnapi napon a hitközségben közgyűlésen voltunk együtt, előterjesztettük az 1945. évi költségvetést, amidőn híre érkezett, hogy a németek betörték Magyarországra, a német csapatok közelednek Pesthez és a repülők már meg is szállták a repülőteret. Stern kérte a közgyűlést, hogy vita nélkül fogadják el a javaslatokat és széledjünk mielőbb szét, nehogy mindnyájunkat egyszerre foglyul ejtsenek. Komoly Ottó,¹⁰ előző napi határozatunk értelmében még elmondta ellenzéki beszédjét, a közgyűlés a költségvetést elfogadta és rövid félóra alatt Stern a közgyűlést be is fejezte.

Alig néhány órára a közgyűlés befejezte után még vásár-

¹⁰ Komoly Ottó (1892 – Budapest, 1945. január 1./?/), mérnök, 1941-től a Magyarországi Cionista Szövetség elnöke, 1943-tól a Budapesti Mentőbizottság elnöke, 1944 nyaratól a Nemzetközi Vöröskereszt „A” osztályának ügyvezetőjeként gyermekek védelmét, étellemezését szervezte elsősorban. A nyilas hatalomátvételt követően a Zsidó Tanács tagja. 1945. január 1-jén nyilasok elhurcolták a Ritz szállóból – ahova néhány nappal korábban költöztette irodáját – s máig tisztázatlan körülmények között megölték. Komoly 1944. március 19-én a közgyűlésről mindössze ennyit jegyzett naplójába: „PIH közgyűlésen nagy idegesség, felszólalásom rövid”. A Napló őrzési helye: Yad Vashem Archives, P 31/44.

nap délután a hitközségben már jelentkezett egy pár Gestapo tiszt és kereste a hitközség elöljáróságát, – nyilvánvalóan egyik legfontosabb feladatának tekintette a Gestapo közvetlenül a város elfoglalása után, a zsidó kérdés „rendezését”. A hitközségben véletlenül ott tartózkodott ez időben Dr. Bánóczy¹¹ a zsidó színház főrendezője, és a Gestapo neki hagyta meg, hogy másnap reggelre hívassa egybe a hitközség elöljáróságát valamint az ortodoxok vezetését a hitközségi épületbe.

Hétfőn reggel 9-kor együtt volt az egész elöljáróság és ortodox részről Kahan-Frankl Samu és Freudiger Fülöp. Bevont a Gestapo, öt tiszt és mögöttük egy őrség, SS-emberek gépfegyverrel. A gépfegyvert Stern mellének szegezték és az egész tárgyalás a gépfegyver árnyékában folyt le. A Gestapo szövivője egy köpcös, kövér Gestapo tiszt volt, akiről utóbb megtudtuk, hogy Baron von Wisliceny, Himmler sógora, a szlovák Gestapo vezére.¹² Wisliceny felolvasott egy parancsot és meghagyta, hogy azt szóról szóra lesztenografáljuk. Beszédének lényege az volt, hogy a német megszálló csapatok nem mint ellenségek, hanem mint Magyarország barátai jöttek az országba, hogy itt a rendet biztosítsák. A zsidókkal szemben is korrekt módon kívánnak eljárni, egy zsidónak sem fog a haja szála meggörbülni, ha a kibocsátandó utasításokat be fogják tartani. Biztosította a zsidó intézmények működési szabadságát, az istentisztelet szabadságát, megtiltotta, hogy a zsidók lakóhelyeiket elhagyhassák, és ezért a zsidó vezetését tette felelőssé, meghagyta, hogy a zsidók válasszanak az eddigi vezetésükből egy héttagú zsidó tanácsot, és hívják egybe másnapra egy megbeszélésre az összes zsidó szervezetek vezetését. Külön kiemelte, hogy meghívandók a cionisták is és kérdést intézett, hogy a jelenlevők közt van-e cionista, amire én jelentkeztem.

¹¹ Bánóczy László (1884–1945), színházi rendező, műfordító, az OMIKE (Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület) igazgatója.

¹² Dieter von Wisliceny (1911–1948), SS Hauptsturmführer, Szlovákiában, Görögországban és Magyarországon a zsidók deportálásának szervezője 1942–1944 között. Pozsonyban bíróság elé állították, halálra ítélték, kivégezték.

Másnap megtelt a hitközség nagyterme az összes szervezetek és egyesületek képviselőivel. Wisliceny újból kérdezte, hogy a cionisták képviselve vannak-e.

Még 1943-ban megalakult volt a kultuszminiszter által jóváhagyott szabályok alapján a Magyar Zsidók Országos Tanácsa,¹³ mint a neológ zsidóság legfőbb országos szerve. Stern ezen tanács tagjaiból kívánta a zsidó tanácsot összeállítani az ortodox országos iroda két képviselőjének bekapcsolásával. Kérdést intézett hozzám, hogy részt kívánok-e venni mint az Országos Tanács tagja a cionisták képviseletében a Zsidó Tanácsban? Kijelentettem, hogy a magam részéről nem kívánok részt venni, amennyiben azonban a Cionista Szövetség a képviseletet szükségesnek találná, úgy az előreláthatólag Komoly Ottót, a szövetség elnökét fogja delegálni. Stern kijelentette, hogy ő engem szeretne bent látni a tanácsban, ha azonban a cionisták ragaszkodnának Komolyhoz, úgy ez ellen sem fog kifogást emelni.

En ezt közöltem a cionista intézőbizottsággal, amely szükségesnek találta, hogy a cionista szövetség a zsidó tanácsban képviselve legyen, és mivel Komoly nem akarta elvállalni a tanácsban való közreműködést, és én a magam személyére vonatkozóan sem tartottam kívánatosnak a tanács munkájában való részvételemet, az intézőbizottság úgy döntött, hogy Komolynak más vonalon kell a működését kifejtenie és ennél fogva engem a tanácsban való részvételre utasított.¹⁴ Ezt én március 20-án Sternnel közöltem, aki azonban ekkor kijelentette, hogy a tanács 7 tagja már ki van jelölve, és csak az esetben, ha a Gestapo hozzájárul a tanács létszámának felemeléséhez, biztosíthat ő a cionistáknak a tanácsban való képviseletét. Miután azonban a délutáni ülésen megállapíthatta, hogy a Gestapo súlyt helyez arra, hogy a cionisták a tanácsban képviselve legyenek, önként felemelte a tanács lét-

¹³ A szervezet neve helyesen: Magyar Izraeliták Országos Tanácsa.

¹⁴ Komoly Ottó az alábbiakat jegyezte naplójába március 20-án a Zsidó Tanáccsal kapcsolatban: „...Hír Judenrat alakításról ... Judenratba nem megyünk ...”

számát nyolcra, és engem is bevett a tanács tagjai közül. A Gestapo a tanács összeállítását tudomásul vette, és a tanács 21-én megkezdhette működését. A tanács tagjai voltak egészen május elejéig Stern, Wilhelm [Károly], Pető, Boda [Ernő] mint a Pesti hitközség vezetői, Csobádi [Samu], mint a budai hitközség vezetője, Kahan-Frankl mint az ortodox országos iroda vezetője, Freudiger Fülöp mint a pesti ort. hitközség vezetője és én a cionisták képviselője. Május elején a belügyminiszter új zsidó tanácsot nevezett ki.¹⁵ A régi tanács tagok közül nem lettek kinevezve Boda, Csobádi és én, helyettünk a belügyminiszter által meg lettek bízva Dr. Berend [Béla] rabbi, Bosnyák [Zoltán] bizalmasa,¹⁶ Dr. Gábor János a pesti hitközség ügyésze, aki Krumey¹⁷ Gestapo tiszt bizalmát bírta, Dr. Nagy [József] főorvos, akit a belügyminisztérium részéről ajánlottak és Dr. Török [Sándor] újságíró a kitért zsidók

¹⁵ Jaross Andor (1896–1946) belügyminiszter április 19-én terjesztette a minisztertanács elé tervezetét a „magyarországi zsidók önkormányzati szervezetének létesítéséről”. A hivatalos kormányrendelet, melynek értelmében minden sárga csillag viselésére kötelezett zsidó a Magyarországi Zsidók Szövetségéhez tartozott április 22-én jelent meg a Budapesti Közlönyben. Endre László, belügyminiszteri államtitkár május 8-án tájékoztatta a vidéki közigazgatási vezetőket, hogy kik a Magyarországi Zsidók Szövetsége Ideiglenes Intéző Bizottságának, más szóval a második Zsidó Tanácsnak a tagjai. E második tanács alakuló ülése május 15-én volt.

¹⁶ Berend Béla (1911–1987) szigetvári főrabbi Bosnyák Zoltán (a Zsidókérdéskutató Magyar Intézet igazgatója, a *Harc* című szélsőségesen antiszemita lap szerkesztője) javaslatára lett ugyan a második Zsidó Tanács tagja, de semmi sem bizonyítja, hogy bizalmasa lett volna Bosnyáknak. Ennek ellenére az első Zsidó Tanács tagjai nem bíztak Berendben: „Berend Béla megérkezése előtt Stern, Pető és Wilhelm utasítására a bizalmas jellegű iratokat meg kellett semmisíteni, mert köztudomású volt, hogy Berend árulóként kerül a Zsidó Tanácsba”. (Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, *Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság, 3647. jegyzőkönyv*) Berend működését a Zsidó Tanácsban, Népbírószág elé állításának, felelősségre vonásának majd felmentésének történetét a második világháború után lásd: Munkácsi Krisztina: Berend Béla főrabbi népbírószági pere. in. *Századok*, 1996/6 sz. 1525–1552. o.

¹⁷ Hermann Krumey (1905 – ?) SS Obersturmbannführer, 1940 május – 1944 március között a Sicherheitspolizei tagja Lódzban. 1944. március 19-én Adolf Eichmann helyetteseként érkezett Magyarországra.

képviselőtében. A cionista szövetség az új Zsidó Tanácsban képviselve nem volt, Dr. Berend azonban, aki revizionistának vallotta magát, és a cionista intézőbizottság egyes tagjaival kapcsolatot tartott fent, vállalta, hogy szükség esetén ő fogja a zsidó népi érdekeket képviselni.

Az első „ideiglenes” Zsidó Tanács mindennap délben szokott volt megbeszélésre egybegyűlni. A megbeszéléseken részt vettek a Pesti Izr. Hitközség részéről Dr. Munkácsi, Dr. Kohn [Zoltán] és Dr. Csergő [Hugó] főtisztviselők is, az ortodox országos iroda részéről Dr. Reiner [Imre] főtitkár és a Pártfogó Iroda részéről Dr. Polgár [György]. Fontos, diszkrét természetű ügyeket azonban Stern nem tárgyalatott a tanács ülésében, hanem Wilhelmmel és Petővel, – néha énvelem is – szokta volt megbeszélni, ortodox részről Freudigert vonta be a tárgyalásokba, a tanács ismételt tiltakozása ellenére. A tanács reorganizálása után a tanács már csak egyszer-kétszer lett formális ülésre egybehíva, mivel Stern attól tartott, hogy a tanács egyes új tagjainak megbízhatósága kétséges.

A délutáni órákban késő estig a tanács egy-egy tagja teljesített szolgálatot mint ügyvivő, és az ő feladatát képezte a tanács egybehívása sürgős esetekben. Többször történt, hogy a tanács éjjeli ülésre lett egybehíva és bombatámadások közepette a hitközség óvóhelyén tartotta tanácskozásait.

1-2 napra a tanács megalakulása után a tanácshoz a Gestapótól parancs érkezett, hogy Freudiger Fülöp, Dr. Kahan Nison és báró Weiss Edith jelenjenek meg Wislicenynél, aki a rabbiszemináriumban, ahová akkor már tömegével vitték azon zsidókat, akiket a Gestapo évekkel ezelőtt elkészített proscipcios listák alapján fogatott össze, ütötte fel a főhadiszállását. B[áró] Weiss Edithet nem lehetett értesíteni, mivel ismeretlen helyen rejtőzött, és így csak ketten jelentünk meg Wislicenynél, aki külön-külön fogadott bennünket. Bemutatott nekünk egy levelet, melyet a pozsonyi zsidó tanács intézett hozzánk hármunkhoz, és amely Dr. Neumann, Gisi Fleischmann és [Michael Dov] Weissmandel rabbi tanácsstagok aláírását tartalmazta. A levélben közölték velünk, hogy b.Wisliceny

a szlovák zsidók megmentője, aki jóindulattal viseltetik a zsidóság iránt. Legyünk vele szemben teljes bizalommal, és teljesítsük kívánságait. Wisliceny szerepéről nekünk Budapesten már a németek bevonulása előtt tudomásunk volt. Tudtuk különösen Fleischmann Gisi információi alapján, hogy Wisliceny nagy pénzüsszegek fejében, melyekhez a magyar zsidóság és a JOINT is hozzájárultak, biztosította az életbenmaradt 16 000 szlovák zsidó Szlovákiában való megmaradását, ugyancsak tudtuk, hogy bizonyos szimpátiával viseltetik a cionizmus és a cionisták iránt.¹⁸ A nekünk bemutatott levélből tehát, – a levelet Wisliceny nekünk nyitva mutatta be, és elolvasás után magához visszavette – megtudtuk, hogy Wisliceny hajlandó Budapesten hasonló szerepet játszani, mint Pozsonyban. A velem való beszélgetés során azonban Wisliceny nem tett erről semmi említést. Én azonban Wislicenyvel közöltem, hogy tudomásom van róla, hogy ő Pozsonyban jó viszonyt tartott fenn a cionistákkal, és azon reményemnek adtam kifejezést, hogy Budapesten is számíthatunk az ő támogatására. Wisliceny válaszul azt mondta, hogy ő valóban szimpatizál a cionizmussal, azonban ne képzeljem, hogy ez a Gestapónak hivatalos álláspontja, a többi Gestapo tiszt ellenkezőleg, nem rokonszenvez velünk. Freudigertől megtudtam, hogy neki Wisliceny egyenesen megmondta, hogy nagyobb összegre lesz szüksége, az összecszerűséget azonban ez alkalommal nem közölte vele, hanem néhány napra rá egy újabb megbeszélésre hivatott bennünket magához.

Erről a megbeszélésről jelentést tettünk a Zsidó Tanácsnak és én Szilágyi Ernő útján, kit az intézőbizottság azzal bízott meg, hogy velem az állandó érintkezést fenntartsa, infor-

¹⁸ 1942 folyamán 90 000 szlovák zsidóból kb. 70 000-et deportáltak. Az erőteljes külföldi és belföldi tiltakozások valamint a szlovák politikai vezetésen belüli hatalmi harcok következtében a többi zsidó deportálását időlegesen felfüggesztették. 1944 őszén, a Szlovák Nemzeti Felkelés kitörése után őket is deportálták. Wislicenynek sem a deportálások leállításához, sem felújításához nem volt köze. Mindenesetre 1942 nyarán Weissmandelékkel tárgyalta és elhitette velük, hogy pénzzel leállítható a deportálás. A kifizetett összeg kb 40–50 000 \$ közötti volt.

máltattam a dologról az intézőbizottságot is. Az intézőbizottság keretében ez időben a hacalah-ügyeket Brand Joel és Dr. Kasztner Rezső intézték,¹⁹ és ezen ügyekkel kapcsolatban állandó érintkezésben állottak a német és a magyar vezérkar hírszerző osztályával. Az intézőbizottság erre való tekintettel célszerűbbnek találta, hogy Wislicenyvel cionista részről helyettem Dr. Kasztner folytassa a tárgyalásokat, amihez én készséggel hozzájárultam, és ezt a Zsidó Tanáccsal is közöltem, aki[sic!] ez ellen nem tett észrevételt. Néhány nappal később Freudiger egyedül jelent meg Wisliceny-nél, és akkor közölte Wisliceny, hogy sürgősen szüksége van 200 000 dollárra, ezt az összeget a Zsidó Tanács néhány napon belül kell, hogy rendelkezésére bocsássa, hajlandónak nyilatkozott, hogy a pénzt magyar valutában 40 P-s feketepiaci átszámítási árfolyamon is elfogadja. Freudiger kijelentette, hogy jelentést tesz a Zsidó Tanácsnak, és egyben kérte Wisliceny hozzájárulását, hogy a cionisták részéről helyettem Dr. Kasztner tárgyalhasson velem, amihez Wisliceny beleegyezését adta. Így jött létre a kapcsolat Dr. Kasztner és Wisliceny közt, mely kapcsolatnak a zsidók ezrei köszönhették megmentésüket.

Freudiger informálta tárgyalásáról Sternt, és Stern meghagyta, hogy a Wisliceny-féle tárgyalások titokban tartandók, és a tanács részéről csupán Wilhelmet és Petőt valamint engem vont bele az ügy további megbeszélésébe. A dolgot fölötte veszedelmesnek tartottuk, abban a hiszemben voltunk, hogy Wisliceny saját maga számára követeli a pénzt a Gestapo többi tagjának tudta nélkül, és tisztában voltunk vele, hogy ha valami módon a titok kitudódik, nemcsak a tanács tagjai játszották el életüket, hanem az egész zsidóságra is nagy veszély

¹⁹ A Hacalah vagy Vaada (Vaadat ha' Ezra ve'ha'Hatzalah), más szóval a Budapesti Mentőbizottság 1943 januárjában alakult a szomszédos országok üldözött zsidóinak segítése céljából. A német megszállást követően fő feladatuknak a magyar zsidók mentését tekintették. Tagjai voltak: Komoly Ottó (elnök), Kasztner Rezső (elnök-helyettes), Brand Joel, Szilágyi Ernő, Springmann Sámuel, Rosenberg Moshe, Schweiger Moshe, stb. Az ún. „magyar vonal” Komolyhoz tartozott, míg a „német vonal”-at Kasztner és Brand tartotta kezében.

zúdulhat. Viszont az adott helyzetben vállalni kellett a rizikót még életveszedelem árán is, különösen miután a Wisliceny-féle kapcsolat Szlovákiában jól bevált. Kasztner és Brand kívánságára kieszközöltem Sternnél, hogy őket szűkebb bizottságunk jelenlétében fogadja. Megbeszélésünk során Kasztner előadta, hogy ő kapcsolatban áll a német vezérkar Nachrichtenabteilungjával [Hírszerző Osztály], melynek tudomása van a köztünk, és Wisliceny közt folyó tárgyalásokról. A Nachrichtenabteilung súlyt helyez arra, hogy a pénzt ők kapják kézhez. Mi viszont ragaszkodtunk hozzá, hogy Wislicenyvel létesítsünk kapcsolatot, hozzájárultunk azonban ahhoz, hogy szükség esetén bizonyos összeget a Nachrichtenabteilungnak is juttassunk, amire azonban tudomásom szerint utóbb sor nem került.

Stern és Wilhelm meglehetősen bizalmatlansággal fogadták Kasztner és Brandot, és nagy rábeszéléssel sikerült csak őket meggyőzőm, hogy Kasztner és Brand hitelt érdemelnek, és eddigi működésükkel bebizonyították, hogy eredményesen tudnak a zsidóság ügyében eljárni. Bizottságunk megadta Kasztnernek a megbízást, hogy Wislicenyvel tárgyaljon, a 200 000 dollárt vállalja, azonban kikötötte, hogy viszont Wislicenynek a fizetés ellenében vállalnia kell a magyar zsidóság megmentését és védelmét.

Az első tárgyaláson úgy tudom Kasztner még együtt tárgyalt Freudigerrel együtt (sic!), a későbbi tárgyalásokat már csak Kasztner és Brand folytatták Wislicenyvel, és a Wehrmacht Nachrichtenabteilungja teljesen kikapcsolódott az ügyből.

A megállapodás Wislicenyvel az volt, hogy 6 000 000 /vagy 8 000 000 ?/ pengő ellenében, amiből az egyik felét néhány napon belül, a másik felét egy-két héttel később kellett lefizetni, Wisliceny elvállalja, hogy a magyar zsidóságnak három hónapig semmi bántódása nem lesz, különösen nem lesz elrendelve annak gettókba való zárása és deportálása. Stern erre elrendelte a jómódú zsidók összehívását, és megbízta Büchler Bertalan pénzügyi elöljárót, hogy csoportonként hívja egybe a nagy adózókat, és mindegyiktől nagyobb összeget követeljen fontos zsidó célokra közelebbi megjelölés nélkül. Büchler a

megbízásnak megfelelt, és sikerült a pénzösszeget összehozni, és határidőre lefizetni. Kasztner és Brand vették át a pénzeket a hitközségben, és nagy kofferekben szállították azt el onnan. Ők adták át a pénzt Wislicenynek.

Wisliceny azonban ígéretét nem váltotta be, vagy talán nem válthatta be, mivel már április közepén Wisliceny Budapestről el lett helyezve vidékre, mint utóbb kiderült a vidéki zsidóság deportálásának előkészítésére, és a magyarországi zsidó ügyek vezetését Obersturmbannführer Eichmann, a külföldön zsidóüldözései révén hírhedtté vált véreb vette kézbe, akit munkájában Obersturmbannführer Krumej helyettesített. Wisliceny Kasztnert és Brandot bemutatta távozása előtt Krumejnek, és így jött létre köztük a további kapcsolat.

Április közepéig, eltekintve a zsidók vidéki megsarcolásától és több ezer budapesti és vidéki zsidó elfogatásától, súlyosabb bajok nem történtek.²⁰ Wisliceny a Zsidó Tanácsot egybehívta megbeszélésre /a rabbiszemináriumba/ és meghagyta nekik, hogy a magyar zsidóság szervezetét dolgozzák ki. Tervbe vétetett, hogy az egész magyar zsidóság a budapesti tanács alá rendeltessék. Minden megyei székhelyen egy megyei tanács szerveztessék, amelynek az egyes községi tanácsok lettek volna alárendelve. Budapestre a Gestapo engedélyével összehívtak megbeszélésre a községkerületi elnökök, és a nagyobb

²⁰ A 6163/1944. BM VII. res. rendeletet Bakj László belügyminisztériumi államtitkár április 7-én írta alá, mely „szigorúan bizalmasan” közölte: „A m. kir. kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól. A tisztogatást területrészenként rendelem el, melynek eredményeként a zsidóságot nemre és korra való tekintet nélkül a kijelölt gyűjtőtáborokba kell szállítani”. E rendelet értelmében kezdődött meg Kárpátalján április közepén a gyűjtőtáborok fölllítása. Ezen túl a Minisztertanács sorozatban fogadta el a zsidókat korlátozó rendeleteket: zsidó távbeszélő-előfizetők adatszolgáltatási kötelezettsége (március 29.), zsidók háztartásában nemzsidók alkalmazásának tilalma (március 31.), zsidók közszolgálatának és közmegbízásainak, továbbá ügyvédi működésük megszüntetése (március 31.), zsidók megkülönböztetése (március 31.), zsidók utazásának korlátozása (április 7.), zsidók gyógyszerári jogositványainak rendezése (április 14.), zsidók vagyonának bejelentése és zár alá vétele (április 16.) stb.

községek vezetői.²¹ Ezen az ülésen részt vett Krumey is, aki meghallgatta a vidékiek panaszait, és megígérte hogy minden visszaélést a vidéki Gestapo tisztek részéről azonnal be fog szüntetni, és megígérte az országos szervezet támogatását. Ennek az országos zsidó szervezetnek kellett volna a magyar zsidóság egész szociális és kulturális életét megszerveznie, az összes zsidó intézmények (kórházak, árvaházak stb.) az ő vezetése alá kerültek volna, a felosztatott zsidó intézmények vagyona is a Zsidó Tanács rendelkezése alá került volna.²² Továbbá feladatául tűzetett ki az összes zsidók (kikeresztelkedetteké is) községenkénti összeírása. Ezen utóbbi meghagyás nyilvánvalóvá tette, hogy a zsidóság likvidálása a cél minálunk is, mivel külföldön is a likvidálás az összeírással kezdődött. Elhatároztuk ennél fogva, hogy a meghagyásnak nem teszünk eleget és igyekezni fogunk mindenféle kifogással az időt kihúzni.²³

Ez a Gestapónak valahogy tudomására juthatott, mivel a tanács a Gestapo által újból össze lett hívva, és Wisliceny most már erélyes és durva hangon figyelmeztette a tanács tagjait, hogy az ő joviális kinézése ne tévessze meg a tanácsot, ha szabotálni fogjuk az utasításait, ez a legsúlyosabb konzekvenciát fogja maga után vonni.

A tanács erre nagy irodákat rendezett be, számos munka-

²¹ Az értekezletre március 28-án került sor.

²² A Zsidó Tanács április első napjaiban elfogadott egy alapokmányt, amelyet április 4-én adtak át Wislicenynek. Ebben a dokumentumban – melynek német nyelvű változata megtalálható a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárban (J 5/3) – a tanács leírja a tervezett szervezeti felépítést valamint az egyes osztályok működési körét.

²³ Kahan rosszul emlékszik. A német hatóságok utasítására a Magyar Zsidók Központi Tanácsa nevében Petó Ernő körlevélben szőlitotta fel a vidéki hitközségi vezetőket április 6-án, hogy készítsenek kimutatást az adott hitközségekről. A Zsidó Tanácshoz beérkezett kartonokat közli: Magyarországi Zsidó Hitközségek 1944 április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán. Sajtó alá rendezte: Frojimovics Kinga. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1994. Baky László, BM államtitkár április 4-én utasította bizalmas rendeletben a helyi hatóságokat, hogy készítsenek pontos kimutatást a zsidókról. Ezeket a listákat a helyi zsidó tanácsok készítették el.

erő beállításával, hogy külsőleg a nagy szervezési munka lát-
szatát keltse, azonban a Gestapo utasításainak továbbra sem
tett eleget.

Április második felében a Gestapo vezetősége Berlinbe
utazott, ahol Himmlernek tett személyes jelentést a magyar
zsidó ügyről. Hazajövetelük után Wisliceny révén megtudtuk,
hogy a magyar zsidók sorsa megpecsételtetett, Himmler kiadta
utasítását Magyarországra vonatkozóan is: „Die grosse Linie
des Führer muss auch in Ungarn eingehalten werden.”
[A Führer általános irányvonalait Magyarországon is be kell
tartani – M. J.] Kasztner tárgyalt Wislicenyvel és Krumeyvel,
és szerinte mindketten megígérték, hogy más Magyarországon
nem fog történni, minthogy a zsidókat a vidéken és esetleg
Budapesten is gettókba fogják zárni, ellenben deportáció nin-
csen tervbe véve, Kasztner szerint kijelentették „die jüdische
Substanz wird gerettet werden” [a zsidóság esszenciája meg
lesz kímélve – M. J.], ami annyit jelentett volna, hogy életük-
ben a zsidókat károsodás érni nem fogja.

Április végén megkezdődött először Kárpátalján majd az
ország keleti részeiben és Erdélyben a zsidóknak megyei szék-
városokban való összeterelése téglagyárakba, pajtákba, és
egyres helyeken néhány e célra kijelölt utcákba ún. gettókba.
A zsidó tanácshoz az egész országból segítségért könyörögtek.
Mindenünnen jelentették, hogy az emberek tízezreinek élelme-
zéséről gondoskodás nem történt, a csendőrség brutálisan bá-
nik az emberekkel, vagyonukat elkobozzák, a táborokban a
legelemibb egészségi berendezés hiányzik, tartani kell epidé-
miák kitörésétől. A tanács panaszt tett ismételten a Gestapo
vezetőségénél, de hiába. Próbált egyes táborok élelmezéséről
Budapestről gondoskodni, – aminthogy a kistarcsai és csepeli
valamint a budapesti táborokat is a tanács élelmezte – és a
honvédelmi miniszter által rendelkezésre bocsátott teherautó-
kon élelmet szállított a vidéki táborokba, de az élelmi szállít-
mányokat a csendőrség legtöbb helyen elkobozta, aminthogy a
szomszéd községek parasztlakosságát is megakadályozta ab-
ban, hogy élelmet szállítsanak a táborokba. Elhatároztuk,

hogy magához a vérebhez, Eichmannhoz fordulunk segítségért. Minthogy más erre nem vállalkozott, Dr. Reiner és én kerestük fel Eichmann-t. Eichmann-tól mindenki félt. Midőn első ízben Sternt fogadta, kedélyesen elbeszélgetett vele, elmondta, hogy Palesztinában született,²⁴ kezdett héberül beszélni, és midőn Stern nem tudott héberül válaszolni, szemrehányást tett neki, hogy micsoda zsidó ő, ha héberül sem tud. Elbeszélte, hogy ő valamikor cionista érzelmű is volt, de a cionizmusból kiábrándult „denn die Zionisten haben sich sehr dumm benommen” [mert hiszen a cionisták nagyon bután viselkedtek – M. J.].²⁵ Úgy látszik elvárta volna, hogy a cionisták a német ügyet támogassák. Utóbb azonban Eichmann mindig erélyes és durva hangot használt a tanács tagjaival szemben, és az egyetlen embert, akit megtűrt Dr. Gábor volt, akit ezért a tanács állandó képviselőjével bízott meg Eichmann-nál és a Gestapo többi tagjainál, akik a Svábhegyen székelték, ahová Gábornak minden reggel fel kellett mennie jelentéstételre. Eichmann a zsidóknak táborokba való szorítását azzal indokolta „Ich muss vorerst den Judendreck zusammenscharren”. [Elsősorban az a feladatomban, hogy a szaros zsidókat összefogjam – M. J.] A zsidókat össze kell gyűjteni, hogy könnyebben elbánhasson velük.

Tehát Reinerrel jelentkeztünk Eichmann-nál. Előadtam összes panaszainkat. Eichmann előbb nyugodtan meghallgatott, majd éktelen dühben tört ki, orditozott, hogy falhoz fog állítani bennünket és agyonlövet, mert „Gräuelmärcheneket” [rémtörténeteket – M. J.] terjesztünk, „Ich werd Euch schon Schlitten fahren lehren” [Majd megtanítalak Titeket kesztyűbe dudálni. (szó szerint: számkóznai) – M. J.], ez volt a kedvenc

²⁴ Adolf Eichmann (1906–1962) szívesen terjesztette azt a hazugságot, hogy Palesztinában született. Valódi születési helye: Solingen, Németország. Héber tudásáról Munkácsi megjegyzi, hogy Eichmann „héber tudását fitogtatva nem élő héber nyelven mondott néhány mondatot, hanem a Szentírás első szavait idézte, amit minden kezdő nemzsidó teológus is kívülről tud”. (Munkácsi: I. mű. 19. o.)

²⁵ Eichmann valóban a cionista mozgalomra specializálta magát, de soha sem volt cionista.

szójárása, amivel a Zsidó Tanács tagjait illette, és ezt nekünk is megmondta. Én mindazonáltal Reinerrel együtt fenntartottuk panaszainkat (sic!). Amire Eichmann behívatta magához Zöldi csendőr ezredest,²⁶ aki Gestapo tiszt uniformisban jelent meg előttünk. Zöldiről tudtuk, hogy ő volt az újvidéki vérfürdő hőhéra, aki a büntető eljárás elől Németországba szökött, ahol a német Gestapóba felvétette magát, és most a vidéki zsidóságot kínoztatta csendőreivel. Eichmann közölte Zöldivel panaszainkat, és felszólította, hogy mondja meg szemünkbe, hogy vádjaink nem igazak. Zöldi magyarul kezdett velünk beszélni, és erélyes hangon védekezett a vádakkal szemben, kijelentvén, hogy a zsidók az összes táborokban bővelkednek az eleségben, sőt annyi lisztjük van, hogy azt a földre szétszórják. Eichmann ezután elbocsátotta Zöldit és kijelentette, hogy jól lehet, hogy meg van győződve, hogy Zöldi igazat jelentett neki, sőt jelentése alapján több orvost már agyon is lövett, akik hazudták, hogy tifuszcsepp van a táborokban,²⁷ mindazonáltal ő maga meg fogja vizsgálni a táborokat, és ha azt fogja látni, hogy a zsidókat éheztetik, maga fog azonnal gondoskodni az élelmeztetésükről. Midőn jóindulatát megköszöntem, az volt a válasza: „Von Wohlwollen gegenüber Juden kann keine

²⁶ Zöldi Márton (1913–1946) csendőr százados. 1942. január 20-tól a szekszárdi csendőriskolából Újvidékre vezényelt csendőrszakasz parancsnokaként az újvidéki vérengzés egyik fő végrehajtója. A felelősségre vonás elől 1944 januárjában Németországba szökött, ahol belépett az SS-be. 1944. március 19. után mint SS százados az Eichmann-kommandó tagjaként vizsdatért Magyarországra, részt vett több vidéki gyűjtőtábor felszámolásában.

²⁷ Ferenczy László (1898–1946) csendőr alezredes, a csendőrség ösze-kötő tisztje a német biztonsági rendőrségnél belügyminisztériumba címzett eseményjelentéseiben több alkalommal is jelezte, hogy tifusz-megbetegedés történt egyes táborokban, úgymint: Munkács, Dombó, Élesd, Alsólugas, Beszterce. (A jelentések szövegét teljes terjedelemben közli: Az Endre-Baky-Jaross per. Sajtó alá rendezte, szerkesztette és a jegyzeteket írta: Karsai László és Molnár Judit. Budapest, Cserépfalvi, 1994. 497–522. o.) Az ungvári polgármester belügyminiszterhez intézett jelentésében hasonló veszélyről számol be: „Megjegyezni kívánom, hogy a téglagyárban elhelyezett nagyszámú tömegnek a legegyszerűbb egészségügyi berendezések sem állanak rendelkezésre ... Legsúlyosabb probléma, hogy a tábor nincs kanalizálva és 20 000 embernek napi ürülékét nem lehet eltávolítani.” (Közli: EBJ, 534–535. o.)

Rede sein” [Zsidókkal kapcsolatban szó sem lehet jóindulatról. – M. J.], és ezzel váltunk el egymástól. Tény azonban, hogy ezután Eichmann valóban meglátogatta a tábort, és gondoskodás történt az élelmezésről.²⁸ Ugyanez az Eichmann egy alkalommal parancsba adta Gábornak, hogy a Zsidó Tanács állítson össze listákat, hogy kiket internáltasson Budapesten a Gestapo, mivel a budapesti zsidóság sem kerülheti el az internálását, amire Gábor útján azt válaszoltuk Eichmann-nak, hogy csak 8 nevet nevezhetünk meg neki: a Zsidó Tanács tagjait, másokat nem. Eichmann ezután elállott szándékától.²⁹

Eichmann-nal ellentétben az ő helyettese Krumey igyekezett a tanács tagjaival való érintkezésében korrekt lenni, és amennyiben csak tehetette, segítségére is volt nehéz feladatainak elvégzésében:

A megszállás elején napról napra sőt óráról órára betörték a hitközség épületeibe és intézményeibe a Gestapo különféle alakulatai és SS csapatok, és erőszakkal elcipeltek mindent, amire szükségük volt, még a népkonyhák élelmiszerkészleteit is elrabolták. Napirenden volt, hogy az ily különítmények fegyveresen, sőt gépfegyverekkel felszerelten betörték az elnök szobájába, hogy mindennemű teljesítményeket követeljenek. Tanúja voltam pl. egy jelenetnek, amikor egy fiatal SS tiszt gépfegyveres kísérettel behatolt Sternhez, és e szavakkal „Sind Sie der Jude Stern!” [Maga a zsidó Stern! – M. J.] neki támadt

²⁸ A tábortok élelmezésére nem Eichmann utasítására került sor, hanem Jaross belügyminiszter bizalmas rendelete alapján (38.222/1944. III. res.). E szerint a legszigorúbb takarékoság érvényesítése mellett a helyi közigazgatási vezetőknek kellett megszervezni a tábortok élelmezését az államkincstár terhére, ami egyben azt jelentette, hogy a zsidó vagyon terhére, hisz ekkor már a zsidók vagyona az állam tulajdonát képezte.

²⁹ A második világháborút követően a Zsidó Tanács ellen felhozott egyik fő vád az volt, hogy közreműködött budapesti zsidók internálásában. Stern Samuék visszaemlékezéseikben maguk sem tagadják, hogy a magyar politikai rendőrség utasítására ők szervezték meg az internálandók kiértesítését: „Nem kétséges tehát, hogy inkább túrnünk kellett a postásszerepből folyó esetleges kritikát hittestvéreink részéről, de vállalnunk kellett, éppen hittestvéreink érdekében, hogy kiküldjük a jelentkezésekre való felhívásokat. ... Így hát mindenki tudta, miről van szó. Választhatott: elbujdosik-e, jelentkezik-e?” (Stern: I. mű 67. o.)

Sternnek, hogy egy óra alatt szállítson neki 50 sűrű asszonyt teljes sűrű felszereléssel, mert ha nem, úgy leszámol az egész tanáccsal. Stern nyugodtan válaszolta neki, hogy ő e helyen nem der Jude Stern, hanem „Hofrat Stern. Präsident des Judenrates” [nem zsidó Stern, hanem Stern udvari tanácsos, a Zsidó Tanács elnöke – M. J.], hogy továbbá nem tartozik az ő munkakörébe, hogy sűrű asszonyokat szedjen össze, egy óra alatt semmiképpen sem még ha fenyegetését valóra is váltja. Stern kirendelt erre néhány kórházbeli sűrű asszonyt /nem zsidókat/ és az affér ezzel elintéződött. Nehogy azonban a zsarolás rendszeré váljon, Krumeyhez panasszal járultunk, és Krumey sajátkezű aláírásával ellátott parancsot bocsátott ki, mely parancs az összes hitközségi épületek kapuin ki lett függesztve, mely szerint sem az SS alakulatainak, sem más katonai alakulatnak az ő írásbeli engedélye nélkül az épületbe lépnie nem szabad.³⁰ Ettől kezdve a hitközségi épületek exteritoriálitást élveztek, ahol biztonságban végezhattük munkánkat. Sőt a hitközségi épület udvarán (a Dohány templom mellett) nagy barakkokban állítottuk fel nagy élelmiszerraktárainkat is, ahonnan a különféle koncentrációs táborok élelmészését intéztük. A raktárkészletek is védelemben részesültek.

Többször érintkezésbe jutottunk a Wehrmacht képviselőivel is, akik általában igyekeztek a formát illetően korrektül viselkedni. Egy ízben el kellett járnóm a Chevra Kadisa elnökségével a Wehrmacht parancsnokságánál, hogy az általuk igénybe vett aggok házáat bocsássák vissza az aggok rendelkezésére. Könyörgésünk eredménnyel járt. Azonban a Szeretetházat, amelyet ugyancsak a Wehrmacht vett igénybe, nem sikerült felszabadítanunk, sőt annak takarítási és féregmentesítési költségével kb. 100 000 P-vel is utólag bennünket terheltek meg.

³⁰ Krumey parancsának szövege szó szerinti fordításban a következő: „E VII., Síp u. 12. sz. házba német kötelékek ill. szervezetek szerveinek lépnie a legszigorúbban tilos. A rendelkezés megszegése büntetéssel jár.” (Közli: Vádirat a náciizmus ellen. 1. kötet, szerk.: Benoschofsky Ilona-Karsai Elek, Budapest, MIOK, 1958. 32-33. o.)

A magyar hatóságokkal szembeni helyzetünk eleinte teljesen tisztázatlan volt. A németek bevonulása után fordultunk a rendőrséghez, a kultuszminisztériumhoz mint felettes hatóságunkhoz, az igazságügy-miniszterhez, panaszt tettünk, hogy a német hatóságok diszponálnak felettünk és kértünk védelmet. A válasz mindenünnen az volt, hogy ők maguk is tehetetlenek, mi zsidók a németek hatáskörébe lettünk utalva, és teljesítsük a parancsaikat.

A Sztójay-kormány megalakulása után Hain [Péter] detektív-főfelügyelő lett detektívfőnökké kinevezve, aki szoros kapcsolatba lépett a Gestapóval /Sicherheitspolizei/ és Dr. Koltay [László] nevű detektívfelügyelőt³¹ bízta meg összekötőtisztnek a Gestapo svábhegyi főhadiszállásán. Dr. Koltayt maga Eichmann mutatta be az egybehívott Zsidó Tanácsnak, közölvén velünk, hogy ezentúl a Zsidó Tanács a magyar hatóságnak van elrendelve, mely egyetértésben fog működni a Staatspolizeival [államrendőrség]. Többször volt alkalmunk Koltayval érintkezni, mindig durván és modortalanul tárgyalt velünk, ellentétben a Gestapo egyes tisztjeivel.

A Sztójay-kormányánál ismételten jelentkeztünk kihallgatásra, nem volt hajlandó bennünket fogadni. Jaross belügyminiszterhez utasított, aki ismételten megígérte fogadtatásunkat, de végre ő is Endre Lászlóhoz utasított, Endre László viszont Bosnyákhhoz, és egy szolgabíró titkárához [Takáts Albert]³² utasított, aki ugyanabban a modorban tárgyalt velünk mint Dr. Koltay.

³¹ Koltay László (1902–1946) 1943-tól detektív-csoportvezető, a német megszállás után Hain beosztottjaként vezetője az ún. értékbiztosító detektív-csoportnak, a vegyes ügyekben működő detektív csoportnak valamint a zsidó csillag viselése után razzizáció csoport szervezője. Június végétől október 20-ig a lakásügyi kormánybiztosság és a nyilvántartási osztály vezetője, ezt követően a politikai rendőrség detektív-csoport vezetőjévé nevezik ki. Népbíróság elé állították, halálra ítélték, kivégezték.

³² Takáts Albert, dr., járási főszolgabíró, Endre László titkára, 1944. június 24-től BM XXI. lakásügyi osztály vezetője, december 12-től BM miniszteri tanácsos, 1945. január 8-tól BM elnöki osztály vezetője.

Midőn felpanaszoltuk a vidéki atrocitásokat, a gettókba való koncentrációt majd a deportációk kezdetét, kerekén letagadták állításaink valóságát és tettették magukat, mintha semmiről sem volna tudomásuk.

Dr. Petőnek sikerült végre régi barátjánál, Reményi-Schneller [Lajos] pénzügyminiszternél kieszközölnie, hogy őt fogadja. Elpanaszolta neki az összes tragédiánkat. Reményi-Schneller bevallotta, hogy tudomása van a dologról, azonban a kormány tehetetlen a németekkel szemben.³³ Megígérte, hogy minisztertanács elé viszi a dolgot, ami meg is történt, de a minisztertanácsban Jaross és Endre államtitkár álláspontja érvényesült, akik gonoszságban még a németeken is túltettek.³⁴

Megpróbáltuk, hogy a keresztény egyházakkal kapcsolatot létesítsünk, és őket bírjuk rá a közbenjárásra. A katolikus püspökök megígérték, hogy pásztorlevélben fognak híveikhez fordulni, és őket a zsidók megsegítésére felszólítani, a református püspökök megígérték, hogy a szószékről fogják híveiket felvilágosítani a történelekről, de az ígéretek nem lettek beváltva, a püspökök nem mertek a németekkel szembehelyezkedni és megelégedtek azzal, hogy részvétükről biztosítsanak.³⁵

A Nemzetközi Vöröskereszt magyarországi megbízottja [Friedrich Born] útján felhívtuk a külföld figyelmét a magyar

³³ Pető a találkozóról a következőket írta: „...szerény személyemet fogadta Reményi-Schneller pénzügyminiszter, akinél rámutattam a hírekre, megismertettem vele Auschwitzról már ismeretes rémségeket. Olyan választ kaptam, hogy a minisztertanács deportálásról nem tárgyalt, s ha ilyen készülné, akkor neki tudnia kellene. ...” (Pető: I. mű 328. o.)

³⁴ Az 1944. június 21-i minisztertanácsi ülésen Sztójay Döme miniszterelnök kívánságára tartottak beszámolót a gettósításról és deportálásról Endre László, Baky László államtitkárok és Faragho Gábor, a csendőrség felügyelője. Ezen az ülésen Jungerth-Arnóthy Mihály a külügyminiszter helyettese beszámolt arról, hogy egyes hírek szerint a deportált zsidókat kiirtják, Lengyelországban elgázosítják. Valamennyi miniszter a jelentéseket tudomásul vette. (Országos Levéltár, minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1944. június 21.)

³⁵ Serédi Jusztinián hercegprímás pásztorlevelét 1944. június 29-én adta ki a magyar püspöki kar nevében, de a Sztójayval történt tárgyalás eredményeként felolvasására nem került sor. A Ravasz László református püspök által megfogalmazott pásztorlevél felolvasását 1944. július 2-ára tervezték.

zsidóság deportációjára, érintkezést találtunk a svájci és svéd követségekkel (utóbbihoz én juttattam el az auschwitzi jegyzőkönyveket), és kértük a neutrális külföld intervencióját. Ezen kérelmeinknek tudandó be, hogy utóbb a külföld és különösen a svéd király [V. Gusztáv] közbelépett és Horthynál kieszközölték, hogy legalább a budapesti zsidóság deportációja, amely ugyancsak tervbe volt véve, abbamaradt.

A magyar közvélemény számottevő része annak dacára, hogy a hatóságok igyekeztek mindent elhallgatni, és a sajtóban mindent eltitkolni, mégis informálva lett általunk a szörnyűségekről, azonban szimpátia-nyilatkozatokon kívül senki részéről semmi segítségünk nem volt, a munkásság részéről sem. Cavallier [József] a Szentkereszt Egyesület elnöke volt az egyedüli, aki nyíltan kiállott mellettünk, de az ő befolyása ebben az időben minimális volt.

Azt hiszem az előadottakban találsz több olyan dolgot, amit írásodban felhasználhatsz. Szívesen állok egyéb felvilágosításokkal is rendelkezésedre.

Szívélyes üdvözlettel

Dr. Kahan Nison, Geneve
26. Beau Sejour

Geneve, 1945. jún. 17.

Nagys. Szilágyi Ernő úrnak
Engelberg.

Kedves Barátom!

Sok egyéb elfoglaltságom miatt még csak most jutok hozzá, hogy május 29-i lapodra, és az abban feltett kérdésekre válaszoljak.³⁶

ad.1/ Dr. Munkácsi a tanács megbízásából mindjárt az első napokban eljár a Kultuszminisztériumban és ott közölte, hogy a németek mindenféle parancsokat adtak, és meghagyta a zsidóságnak a Zsidó Tanács megalakítását. Mivel a zsidóság csak a magyar hatóságok illetékességét ismerheti el, védelmet kér a zsidók számára a magyar hatóságok részéről, és egyben utasítást a további magatartásra vonatkozóan. A válasz az volt, hogy a magyar kormány tehetetlen, nem ura akaratának, nem áll módjában a zsidókérdésben bármi irányban is intézkedni, és azért csak azt a tanácsot adhatja, hogy teljesítsük a németek parancsait, akiknek a hatáskörébe tartozik a zsidó ügyek intézése. Jóval később, a Sztójay-kormány megalakítása után, mint ezt már Veled közöltem, egybe lettünk hívva, és akkor Eichmann Koltay detektívfelügyelő jelenlétében közölte a Zsidó Tanáccsal, hogy ezentúl a magyar hatóságok a németekkel egyetemben intézik a zsidók ügyeit, és hogy mi mindenben Koltaynak engedelmeskedni tartozunk, aki a magyar hatóságok részéről ki lett rendelve a Geheime Staatspolizei mellé. Koltay azután a Gestapo székhelyén, a Svábhegyen ütötte fel

³⁶ Szilágyi Ernő kérdései a következők voltak: „1.) Úgy emlékszem, hogy az első napokban kérdést intézett Dr. Munkácsi Ernő a kultuszminisztériumhoz (?) Kinek tartozunk engedelmeskedni? – Hogyan hangzott a kapott válasz? 2.) Mi volt a szerepe a)Knapp Miksának? b)Domonkos századosnak? 3.) Milyen tervei (esetleges sikerei) voltak Sternnek a zárolt zsidó vagyonok részleges igénybevétele, közösségi célokra való részbeni felszabadítása körül? 4.) Hogyan láttad Te Berend szerepét, magatartását? 5.) Hogyan láttad Te Török és Dr. Nagy magatartását?” (CZA, A 128/28)

táborát, azonban semmi önálló hatásköre neki nyilván nem volt, és csak végrehajtó szerve volt a Gestapo parancsainak ill. összekötő a magyar rendőrség és a Gestapo között.

ad.2/ Knapp Miksa szerepéről közelebbit nem tudok. Azt tudom, hogy Stern őt ismételten fogadta zárt ajtók mögött, és hogy miről tárgyalt vele, ezt csak Wilhelmmel és Petóval közölte. Azt hiszem, hogy Knapp közvetítette a kapcsolatot Stern és Hain detektívfőnök közt és Hain igénybevételével sikerült Koltayt sok esetben leszerelni, és a Gestapo egyik másik intézkedését különösen a letartóztatásokkal kapcsolatban megghiúsítani.

Domonkos [Miksá]-t Boda ajánlatára alkalmazták mint Székely Dezső műépítész helyettesét a gazdasági ügyosztályban. Erre azért volt szükség, mert a hitközség gazdasági ügyosztálya teljesen képtelennek bizonyult a reánk szakadó ügyek intézésére. Egy ízben pl. nem volt képes egy pár üres benzinhordó megszerzésére, ami miatt Eichmann saját személyében lejött a hitközségbe, óriási lármát csapván, megfenyegetvén az egész tanácsot kivégzéssel. Domonkos személye ellen én kifogást emeltem ugyan, mivel az ismert munkaszolgálati raktárlopások ügyében ő ellene is tettem annak idején feljelentést, azonban a többiek erélyénél fogva őt alkalmasnak tartották, hogy Székely Dezső szigorú ellenőrzése alatt a gazdasági ügyeket vezesse, és tényleg be is vált munkakörében.

Ad.3/ Mivel mint ezt már közöltem Veled, szükségünk volt nagy pénzösszegekre és a behívott gazdagjaink azzal védekeztek, hogy pénzeik zárolva vannak, Sternnek sikerült a Nemzeti Banknál kijárnia, hogy egyes esetekben a zárolásokat feloldották, aminthogy a Nemzeti Bank vezetősége a német uralom alatt is a legelőzékenyebben teljesítette kívánságainkat. A bankoknak megadta az utasítást, hogy hitközség több milliós letéteit is felszabadítsák, és egyebek közt sikerült p.o-a KKL³⁷ és KH³⁸ pénzeit Goldschmidt útján is felszabadíttatni a táborok élelmezése céljaira.

A Nemzeti Bankon kívül ugyancsak mindig a legelőzékeny-

³⁷ Keren Kajemet le-Jiszráel Alapítvány (Zsidó Nemzeti Alap)

³⁸ Keren Hajeszod Alapítvány (Palesztinai Építő Alap)

nyebb elbánást tapasztaltuk úgy a munkaszolgálatosok ügyében, mint minden más ügyben is a Honvédelmi Minisztérium részéről is. Szegény Csatayt azután a németek és magyar csatlósai meg is ölték.³⁹

Ad.4/ Berend előttünk nagyban dicsekedett, hogy Bosnyákkal kitűnő viszonyban van. Hozzám úgy vélt közeledni, hogy közölte velem, hogy módjában állna az egész Zsidó Tanácsot eltávolíttatni, s oly tanácsot összeállíttatni, melyben a cionistáké volna a döntő szó és úgy tudom, hogy ily értelemben ő tárgyalta is egyes cionista embereinkkel. Én teljes bizalmatlansággal viseltem Berenddel szemben, és igyekeztem magamat tőle távol tartani. Jellemző az ő viszonyára Bosnyákhhoz, és az ő hóhértársaihoz az, hogy midőn a rendőrség Berendet letartóztatta, mert állítólag hamis okmányokkal kísérelte meg családját a kassai táborból kihozni, és őt Kassára szállíttatta, Bosnyákék zsidó osztálya egyenesen a Zsidó Tanácsot okolta azzal, hogy az ő emberüket el akartuk távolítani, és a Zsidó Tanácsnak mindent el kellett követni, hogy Bosnyákékat meggyőzze, hogy semmi köze nem volt Berend letartóztatásában. Egyébként a tanács járt el azután felszabadítása érdekében is a németeknél, hogy ezzel Bosnyákékat kibékítse. Berendnek a Zsidó Tanácsba történt kinevezése után lehetetlenné vált minden közös tanácskozás, mivel tartani kellett attól, hogy mindent lead a Bosnyák-Endre csoportnak. Stern Berendnek a IV. emeleten egy szép irodát rendeztetett be (senki másnak ezt meg nem tette), hogy ezzel lehetőleg távol tartsa őt magától.

ad.5/ és 6/ Jóllehet Török és Nagy is a belügyminiszter által lettek kinevezve, az ő működésük ellen semmiféle kifogás nem merült fel, ellenkezőleg ők mindig igyekeztek teljes harmóniában együtt működni a tanács többi tagjával.

Kíváncsian várom munkád befejezését és addig maradok

szívélyes üdvözléssel

³⁹ Csataj Lajos (1886–1944), 1942-ben ideiglenesen a 2. magyar hadsereg parancsnoka. 1943. június 12-től 1944. október 16-ig honvédelmi miniszter. A Gestapo 1944. október 16-án letartóztatta, a fogságban november 16-án öngyilkos lett.

Embermentés vagy árulás?

A Kasztner-akció szegedi vonatkozásai

Kasztner Rezső 1944-es tevékenysége mind a mai napig nagy vitát kavart túlélők és történészek körében egyaránt. 1953–1956-ban Izraelben azzal vádolták, hogy „eladta a lelkét az ördögnek”, mert Eichmann-nal tárgyalt. 1957-ben a nyílt utcán agyonlőtték, így nem élhette már meg az Izraeli Legfelsőbb Bíróság 1958-ban hozott jogerős ítéletét, miszerint fölmentették ezen vád alól. Ugyanakkor 1997 tavaszán Izraelben Kasztner Rezső emlékparkot avattak föl.¹

Úgy gondolom nem vitathatjuk el Kasztnertől, hogy az

E tanulmány rövidített, szerkesztett változata elhangzott Szegeden 1998. november 7-én. Közölte lábjegyzetek nélkül: *Új Kelet* (Tel Aviv), 1998. november 22. 6. old., november 23. 6. old.

¹ 1953-ban Kasztner indított becsületsértési pert Grünwald Malkiel ellen. Grünwald stencilen sokszorosított, héber nyelvű lapjában felelőssé tette Kasztnert „szeretett testvéreink legyilkolásáért”, mondván: Kasztner „Hitler fosztogatásai és mézszárlásai árán szedte meg magát ... a nációkkal való együttműködése” során. Shmuel Tamir, Grünwald védője azonban Kasztner bíróság elé állítását követelte. Kasztner Rezsőről bővebben lásd például: Yehuda Bauer: *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933–1945*. Yale University Press, New Haven and London, 1994., Nagy Sz. Péter: *A Kasztner akció 1944*. Rejtjel K., Budapest, 1995., Randolph L. Braham: *A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon*. Belvárosi K., Budapest, 1997. (továbbiakban: *Braham, 1997.*) Mentés és ellenállás című fejezet, 1012–1121. old. Dán Ofry: *Egy évszázad tanúja. A dr. Hermann Dezső-dosszié*. Aranymetszés K., Budapest, 2000. Kasztner Rezső jelentését 1942–1945 közötti tevékenységéről átdolgozott formában lásd: *Der Kastner-Bericht Über Eichmanns Menschenhandel in Ungarn*. Kindler Verlag, München, 1961. (továbbiakban: *Der Kastner-Bericht*)

ügynevezett bergen-belseni vonat utasai, másrészt a Strasshofba irányított vagonokban utazók többsége az életét köszönheti neki és társainak. Persze számos kérdés is fölmerül: Miért pont azok az emberek és nem mások kerültek a vonatra? Miért nem figyelmeztette a zsidókat, holott tudta, hogy Auschwitzba, megsemmisítő táborba viszik a többieket?

Előadásomban nem ezekre a kérdésekre keresem elsősorban a választ, hanem az 1944-ben történt eseményeket szeretném fölidézni.

„Leszálltunk Budapesten a Ferencvárosi pályaudvaron hajnali öt-hat óra körül és akkor egy, két teherautóra kapaszkodtunk föl és elvittek minket egy budapesti zsinagóga udvarára, akkor azt az Aréna útnak hívták, ...és a templom udvar kapujában egy SS őrködött, s mi oda bemegyünk, és a kapu mellett mindjárt ott látja apám legjobb barátját, dr. Weiss Pált, az akkori debreceni főrabbit. És apám kérdezi tőle, hogy Pali mi van itt, s Weiss Pál azt mondja, hogy utazunk Palesztinába. Apám nagyon megijedt, mert értette, hogy a legjobb barátja meghibbant a sok bajtól elveszítette a józanságát...”² – így emlékezett vissza 50 évvel később Zvi Frenkel, Frenkel Jenő szegedi főrabbi fia a marhavagonban megtett útjuk első állomására 1944 június végén. A debreceni főrabbi azonban nem tévedett. 1944. június 30-án késő éjszaka 1684 többségében palesztinai bevándorlási engedéllyel rendelkező zsidó valóban útnak indult Magyarországról marhavagonokban. Több hónapos bergen-belseni kényszertartózkodás után decemberben kerültek a semleges Svájcba.³

Kik kerülhettek erre a vonatra? Minek köszönhették, hogy éppen ők kapták meg a bevándorlási engedélyeket? Hogyan, kik és még inkább milyen elvek alapján szervezték meg ezen zsidó fajúnak minősített emberek megmentését az auschwitzi

² 1994 júniusában a holokauszt 50. évfordulója alkalmából interjú sorozat készült szegedi túlélőkkel. Fenti idézet részlet Pikó András Zvi Frenkellel készített interjújából. Zvi Frenkel 1999-ben jelen írás szerzőjének is megerősítette e sorok tartalmát. Ez utóbbi beszélgetés magnóra rögzítve megtalálható a jeruzsálemi Yad Vashem levéltárában.

³ 318 fő már augusztus 21-én átléphette a svájci határt.

gázkamráktól? Megannyi kérdést sorolhatnánk még az akcióval kapcsolatban. Számos túlélő, újságíró, történész tett kísérletet – több-kevesebb sikerrel – a helyes válaszadásra. Azonban a korabeli dokumentumok gyér voltából adódóan mind a mai napig nem sikerült senkinek egyértelmű választ adni a fenti kérdésekre. Magam is apró mozaikokból – egy-egy korabeli dokumentum, napló, népbírósi iratok, 1945-ös DEGOB (Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság) jegyzőkönyvek, visszaemlékezések, cikkek – alapján próbálom felidézni az úgynevezett Kasztner-akció eseményeit.

A megkülönböztetéstől a deportálásig

1944. március 19-én a Magyarországot megszálló német véderő fegyveres alakulataival egy időben Budapestre érkezett az RSHA (Reichssicherheitshauptamt – Birodalmi Biztonsági Főhivatal) IV. B/4 osztályának két képviselője Hermann Krümeý és Dieter Wisliceny, majd néhány nap múlva Adolf Eichmann Obersturmbannführer, az osztály vezetője is, hogy az Endlösung (végső megoldást) Magyarországon is végrehajtsák.⁴ Horthy Miklós, Magyarország kormányzója a helyén maradt, s a megszállást követő harmadik napon kinevezte a Sztójay-kormányt, mely azonnal hozzálátott a zsidó-rendeletek gyártásához. Szinte naponta jelentek meg a sajtóban a zsidónak minősített magyar állampolgárokat korlátozó rendeletek az utazás korlátozásától, a sárgacsillag viselésen és vagyonszerzésen illetve zároláson keresztül a gettóba költöztetésig. Ugyanakkor a Belügyminisztériumban április 7-én megszületett – a szlovák példát ebben is másolva, német tanácsadók segítségével – az úgynevezett gyűjtőtábor rendelet, mely szigorúan bizalmasan közölte a vidéki közigazgatási vezetőkkel, rendőr és csendőrtisztekkel, hogy a „kormány az országot

⁴ Magyarország német megszállását, és azt követően a magyar zsidók sorsát részletesen lásd: *Braham, 1997*.

rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól”.⁵ A rendelet értelmében „a zsidóságot nemre és korra való tekintet nélkül a kijelölt gyűjtőtáborokba kell szállítani”. A „tisztogatás” egy héttel később megkezdődött Magyarország tíz csendőrkerületében: először az ország keleti és déli határain, majd fokozatosan – Budapest kivételével – valamennyi vidéki területen. Május közepén – szintén előzetes tárgyalások eredményeként – megkezdődött a deportálás Auschwitzba. Naponta kb. 10-12 ezer embert, főleg nőket, gyerekeket, időseket, betegeket, szállítottak marhavagonokba zsúfolva a „halálgárba”. A zsidó férfiakat most a munkaszolgálat „mentette”. Bár június 21-én a minisztertanácsi ülésen Jungerth-Arnóthy Mihály, a külügyminiszter állandó helyettese jelentette, hogy egyes hírek szerint „Lengyelországban a zsidókat elgázosítják, majd elégetik”,⁶ a kormány nem állította le a deportálást. Mint Jaross Andor, belügyminiszter mondta: „Hogy a zsidók hová mennek, minket végeredményben nem érdekel. Az ország érdeke, hogy a zsidók gyorsan legyenek eltávolíthatók”.⁷ Horthy Miklós kormányzó, már június második felében értesült ugyan az auschwitzi borzalmakról, csak július 6-án állította le a deportálást, elsősorban a nemzetközi tiltakozás hatására, ezzel időlegesen megmentve a budapesti zsidóság életét. Mégis július 9-ig 434 351 főt 147 vonattal kiszállítottak az országból, mint az Ferenczy László csendőr alezredes, a csendőrség összekötő tisztje a német biztonsági rendőrségnél, jelentette feletteseinek.⁸

Mindössze szűk négy hónap telt el. Edmund Veessenmayer, a német birodalom teljhatalmú megbízottja is meglepve írta Ribbentrop külügyminiszternek a magyar kormány zsidó-

⁵ A rendeletet közli: *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez*. 1. kötet, Szerk.: Benoschofsky Ilona-Karsai Elek, MIOK, Budapest, 1958. 124–127. old.

⁶ Magyar Országos Levéltár, K 27, minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1944. június 21.

⁷ Uo., 1944. június 24.

⁸ Ferenczy László valamennyi jelentését teljes terjedelemben közli: *Az Endre-Baký-Jaross per*. Sajtó alá rendezte, szerk., jegyzeteket írta: Karsai László-Molnár Judit, Cserépfalvi K., Budapest, 1994. 497–522. old.

kérdésben tett intézkedéseire, hogy „ez a fejlemény szokatlanul gyorsnak mondható”.⁹

Mit tettek, mit tehettek ilyen körülmények között a magyar zsidó vezetők: a hitközségek vezetői és a cionisták?

Zsidó önmentés

Magyarország második világháború alatti történetén belül a zsidóság mentése, és azon belül a zsidó önmentés az egyik legkevésbé feldolgozott terület. Mindenesetre az megállapítható, hogy két fő irányban történtek kísérletek a zsidó vezetők részéről. Egyrészt a megszállást követő napokban az SS által létrehozott Magyar Zsidók Központi Tanácsa jelentős központja volt a mentésnek és segélyezésnek. Kétségbeesett tárgyalási kísérleteik a magyar hatóságokkal azonban kevés eredménnyel jártak.¹⁰

Másrészt 1943 januárjában létrejött a Budapesti Mentőbizottság.¹¹ Vezetője, Komoly Ottó, a Magyar Cionista Szövetség elnöke volt, helyettese Kasztner Rezső. Megalapításában részt vett még Brand Joel, Springmann Sámuel, Szilágyi Ernő. A német megszállásig három céljuk volt: zsidók mentése a környező országokból, menekültek segítése, valamint a magyarországi zsidóság önvédelmének előkészítése. A megszállást követően egyfajta munkamegosztást kialakítva Komoly a „magyar vonal” kézbentartásával a magyar politikai és egyházi vezetőkkel igyekezett kapcsolatot felvenni, tárgyalásokat folytatni, Kasztner és Brand pedig a „német vonal”-on haladva a megszállókkal vették fel a kapcsolatot.¹² Ehhez a vonal-

⁹ *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944.* Összeállították: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Kossuth K., Budapest, 1968., 807. old.

¹⁰ Lásd jelen kötetben: A Magyar Zsidók Központi Tanácsának megalakulása, működése (1944. március 20.–július 7.)

¹¹ *Braham*, 1997. 103., 1023. old.

¹² Szita Szabolcs: *Az 1944–1945. évi polgári, diplomáciai és katonai embermentés történetéhez.* In: *Magyarország 1944. Üldöztetés – embermentés.*

hoz csatlakozott Brand Hansi, Biss Andor majd Offenbach Sándor.¹³

A Pesti Izraelita Hitközség és egyben a Központi Zsidó Tanács épületében, a Síp utca 12-ben hivatalos helyiséget kapott a Mentőbizottság is, így az egyes zsidó önmentési szervezetek vezetői rendszeresen tájékoztatták egymást, nem egyszer indulatos szóváltások kíséretében, tárgyalásaik eredményeiről vagy eredménytelenségéről.¹⁴ Kasztnerék már 1944. március 26-án fölvetették a tárgyalás lehetőségét Vilivel, ahogy maguk között emlegették a megvesztegethetőségéről Szlovákia, Görögország, Franciaország szerte híres Wislicenyt.¹⁵ Az első megbeszélésre április 5-én került sor.¹⁶ A Sonderkommando vezetői miközben a magyar hatóságokkal már megtették az első lépéseket a zsidók elkülönítésére, felvették a kapcsolatot a cionistákkal is, remélve, hogy utóbbiak nemzetközi kapcsolataik révén komoly anyagi forrásokat jelenthetnek. Az alku során Wisliceny az ún. Európa-terv részeként (azaz tízezer teherautóért és más árukért hajlandók egymillió zsidót semleges területre kiengedni) – melyről már a szlovákiai zsidó vezetőkkel is tárgyalt¹⁷ – 2 millió dollárt kért, ebből 200 ezer dollárt rövid

Szerk.: Szita Szabolcs, Nemzeti Tankönyvkiadó – Pro Homine – 1944 Emlékbizottság, Budapest, 1994. 28–29. old.; Komoly Ottó – mint az naplójából kiderül – már a megszállás előtt rendszeresen tárgyalt a Külügyminisztériumban elsősorban Szegedy-Maszák Aladárral a Magyar Cionista Szövetség által szervezett aliják (palesztinai kivándorlások) ügyében. A Napló őrzési helye: Yad Vashem Archives (továbbiakban:YVA), P 31/44. Lásd még jelen kötetben: 167. old.

¹³ YVA 03/7915 Hansi Branddal készült interjú 1995-ben; Történeti Hivatal, V-129.355

¹⁴ Hivatalosan a cionisták a Zsidó Tanács Tájékoztató Hivatalában működtek.

¹⁵ YVA, P 31/44. Komoly Ottó március 26-án jegyezte naplójába, hogy „hitközségben szűkebb körű fontos megbeszélés Vili ügyben”. Lásd még jelen kötetben: 167–168. old.

¹⁶ YVA, P 31/44.

¹⁷ Wisliceny 1942-ben tárgyalt a pozsonyi Zsidó Tanács tagjaival, és elhitette velük, hogy pénzzel leállítható a deportálás. Valójában Wislicenynek sem a deportálások leállításához, sem 1944-es felújításához nem volt köze. Lásd jelen kötetben: 165–166. old. Lásd még Yehuda Bauer: I. mű. 62–101. old.

időn belül pengőben (akkori feketepiaci átváltással 6,5 millió pengő) követelt biztosítékul előlegként.¹⁸ A tárgyalások alapjául szolgált, hogy a megszállás előtt néhány nappal 600 palesztinai bevándorlási engedély (certifikát) érkezett a budapesti Palesztina Hivatalba.¹⁹ Mivel Wisliceny a vidéki zsidóság deportálását szervezendő Munkácsra utazott, a továbbiakban Krumej és Eichmann folytatták a tárgyalásokat a cionista vezetőkkel. Április második felében Komoly Ottó és Szilágyi Ernő a Zsidó Tanács tagjaival is egyeztetve megkezdték a 600 fős alija-lista összeállítását.²⁰ Az engedélyek felét a vidéki zsidóknak szánták. A listára vallási és cionista vezetők, tudósok, művészek és hozzátartozóik kerültek fel, nem feledkezve meg a lengyel és szlovák menekültekről sem. A bizottságot zsidók százai-ezrei ostromolták, hogy felkerülhessenek a menekülést jelentő listára. Komolynak „irtóztató erkölcsi csömöre van” látva, hogy a kiválasztás csakis „igazságtalanul” történhet, ráadásul az „út veszélyessége” is aggasztja.²¹ (Több útirány változat is fölmerült, a végleges változat szerint a vonat a Német Birodalmon keresztül halad a semleges Svájcba. Éppen ezért többen az utolsó pillanatban lemondtak az útról.) Ezalatt Kasztner és Brand folyamatosan tárgyalt a németekkel. Kasztner Rezső május 2-án közölte Komolyékkal, hogy megvan a német engedély a 600 fős transzportra.²²

Nehezítette a tárgyalásokat, hogy a Mentőbizottság néhány tagját, Kasztnerrel az élen május 27-én letartóztatta a

¹⁸ Lásd jelen kötetben: 168–169. old., valamint Freudiger Fülöp: *Beszámoló a Magyarországon 1944. március 19. és augusztus 10. között lejátszódott eseményekről* [1944. október]. In: Schmidt Mária: *Kollaboráció vagy kooperáció? A budapesti Zsidó Tanács.* (továbbiakban: *Kollaboráció*) Minerva K., Budapest, 1990. 266–268. old.

¹⁹ Komoly Ottó naplójába március 16-án jegyzi be, hogy a Palesztina Hivatalban megbeszélést folytattak „új nagy alija-lehetőségről”. YVA, P 31/44.

²⁰ Uo. Komoly Ottó április 22-én írta le először naplójába, hogy megkezdték az alija névsor összeállítását.

²¹ Uo. április 25., május 3.

²² Uo. május 2.: „Du. dr. Kasztner közli, hogy a 600-as transzport részére az engedélyt a németek megadták, listát, stb. követelnek, esetleg jövő hét végén mehet.”

magyar államrendőrség, s napokig fogva tartotta.²³ Érdekükben az SS járt közben.

Eichmann beleegyezett, hogy a vidéki gyűjtőtáborokból a palesztinai bevándorlási engedéllyel rendelkező prominens zsidókat Budapestre szállítsák. Kolozsvárról, Kasztner szülővárosából – bár az eredeti megállapodás kb. kétszáz kolozsvári zsidó elszállításáról szólt – 388 főt szállítottak június 10-én a fővárosba, és helyeztek el a Columbus utcában, a Siketnémák Intézetének udvarán felépített barakkokban.²⁴ Ezt a táborot néhány SS katona őrizte. A következő hetekben a transzportba bevenni kívánt személyek számára, további két tábort állítottak fel az Aréna utcai és a Bocskai úti zsinagógában. Ezen táborokba kisebb csoportok érkeztek Debrecen, Szeged, Pápa, Szombathely, Sopron, Kaposvár, Székesfehérvár, Sárvár, Kiskunfélegyháza, Csaba, Bácsalmás, Nagyvárad gettóiból, gyűjtőtáborjaiból.²⁵ „Ha a kolozsváriak nagy csoportjától eltekintünk, megállapítható, hogy a táborokban egy vidéki városból sem voltak annyian, mint Szegedről.”²⁶ – mondja 1945 novemberében dr. Löw Lipót. Az alija-listát az utolsó pillanatig többször átírták. A németekkel történt alkuban vállalt összeg kifizetése érdekében a Mentőbizottság kb. 150 helyet gazdag zsidóknak adott el. Egyébként a szállítmány létszáma, szintén a tárgyalásoknak köszönhetően, fokozatosan emelkedett. Az elindítás napján hivatalosan kb. 1300 fővel számoltak. A transzportba olyan személyiségek kerültek a Mentőbizottság és Zsidó Tanács családtagjain, fizető utasokon, külföldi menekülteken túl, mint pl. Szondi Lipót, már akkor világhírű pszichológus, Zsolt Béla író, újságíró, Frenkel Jenő szegedi főrabbi,

²³ Uo. május 27.: „...Utána tudjuk meg, hogy Kasztneréket a Semsey utcában a m[agyar] államrendőrség elfogta.”, május 28.: „Eljárások K[asztner] ügyben. Sz[ilágyi] Eichm[ann]-hoz (Freudigerrel). Br[and] Hanna a Svábhegyen megtudja, hogy ott főtt vannak.”, május 31.: „Értesülés Kasztn[er] szabadlábra helyezéséről.”

²⁴ Uo. június 10.: „Columbus u. 46. alá, érkező kolozsváriak előnyös táborába. Nem tudom bevárni érkezésüket.”

²⁵ Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, (továbbiakban: MZSML), DEGOB 3618. jegyzőkönyv:

²⁶ Uo.

Silberstein Adolf hódmezővásárhelyi főrabbi. A szállítmány indításakor június 30-án késő éjszaka „potyautasokkal”, akik az induló vonatra felugrottak, együtt mindösszesen 1684 zsidó indult útnak.²⁷ A vonat indulását megelőző hetekben Kurt Becher SS-Obersturmbannführer, Himmler Magyarországra küldött gazdasági szakértője is személyesen bekapcsolódott a tárgyalásokba. A különvonat utasainak sorsa sokban függött a Kasztner–Becher egyezkedés alakulásától.²⁸ Végül is a szerelvény az eredeti útvonalat követve Bécsen és Linzen keresztül július 8-án érkezett a bergen-belseni koncentrációs táborba. Becherékkel el kellett hitetni, hogy a nehézségek ellenére, komolyan gondolják az életet áruért akciót, s még inkább kapcsolataik révén van remény a tárgyalásra a Szövetséges angolszászok és nácik között. Az első bergen-belseni transzport, mely – állítólag Eicmann-nak köszönhetően – csak 318 főből állt, augusztus 21-én érkezett Svájcba.²⁹ A németek december 7-én engedélyezték a maradék 1368 fős csoportnak, hogy Krumej parancsnoksága alatt átlépje a svájci határt.³⁰

A strasshofi akció

Mint előadásom elején jeleztem Kasztnerék a prominens zsidókon kívül is igyekeztek minél több embert megmenteni Auschwitz gázkamráitól.

Az, hogy az V. (szegedi) és VI. (debreceni) csendőrkerületből, a szegedi, debreceni és szolnoki gyűjtőtáborokból induló

²⁷ *Der Kastner-Bericht*, 130–133. old.

²⁸ The American Jewish Joint Distribution Committee, New York (továbbiakban: JDC), SM-13; SM-14; *Der Kastner-Bericht*.

²⁹ Central Zionist Archives, Jeruzsálem (továbbiakban: CZA), A 128/27; JDC, SM-13; Kasztner Rezső apósához, Fischer Józsefhez – aki a bergen-belseni csoport vezetője volt – 1944. augusztus 2-án írott levelében azt kérte, hogy a németek engedélye alapján 500 fős „transzport-listát” állítsanak össze. A levelet közli: Livia Rotkirchen: *The „Final Solution” in Its Last Stages*. In: *Yad Vashem Studies*, 1970. VIII. 17. old. Lásd még: *Der Kastner-Bericht*, 172–173. old.

³⁰ CZA, A 128/27; A 128/31; *Der Kastner-Bericht*, 250–253. old.

vonatok közül néhányat nem Auschwitz felé irányítottak, hanem Strasshofba, egyrészt Blaschke, Bécs város polgármesterének sürgős munkaerő kiutalása iránti kérvényének, másrészt a Magyar Cionista Szövetség Budapesti Mentőbizottságának, elsősorban Kasztner Rezső Eichmann-nal folytatott tárgyalásainak köszönhető.

Blaschke SS-Brigadeführer 1944. június 7-én kért az RSHA vezetőjétől, Kaltenbrunnertől Bécs város „hadi fontosságú” munkáihoz embereket.³¹ Valószínűleg e levélnek köszönhető, hogy Eichmann június 14-én hajlandó volt tárgyalni Kasztner Rezsővel 30 000 zsidó osztrák területre szállításáról. A megállapodás 15 000 vidéki és 15 000 budapesti emberről szólt, akikért cserébe, hosszas alkudozás után Kasztner fejeként minimum 100 dollárt ígért.³² Mivel az ütemterv szerint a következő vonatok a IV. zónából indultak június 25-étől, így az V. és VI. csendőrkerületek területén felállított gyűjtőtáborok „lakóinak” egy része került abba a szerencsésnek mondható helyzetbe, hogy nem az auschwitzi megsemmisítő táborba, hanem Bécs környéki munkatáborokba szállították őket.

Szegeden, június 20-án Argermayer SS százados³³ magához hívatta dr. Frenkel Jenőt, Kertész Ernőt és dr. Löw Lipótot Szegedről, dr. Silberstein Adolfot és dr. Radó Józsefet Hódmezővásárhelyről, majd átadott nekik egy német nyelvű levelet, amit Szilágyi Ernő, Kasztner közvetlen munkatársa küldött.³⁴ Szilágyi közölte a címzettekkel, hogy a „hazai zsidók sorsán akart barátaival egyetemben könnyíteni”. Megbizta őket, hogy a tábor lakói közül válasszanak ki 3000 zsidót a következő szempontok alapján:

³¹ Randolph. L. Braham: *The Destruction of Hungarian Jewry. A Documentary Account*. Vol. I-II. World Federation of Hungarian Jews, New York, 1963., II. kötet, 184. dok.

³² *Der Kastner-Bericht*, 113–115. old. Mivel 1944. július 6-án Horthy Miklós a deportálásokat leállította, a budapesti akcióra nem került sor.

³³ Mivel az SS százados neve a dokumentumokban hallás alapján szerepel, elképzelhető, hogy elírás történt, ugyanis korabeli német és magyar iratokban ilyen nevű SS tiszt neve – aki Szegeden tartózkodott volna – nem található.

³⁴ MZSML, XXXIII-5-c-1. doboz; DEGOB, 3618. jegyzőkönyv.

1. sokgyermekes családok
2. munkaszolgálatosok családjai
3. olyanok hozzátartozói, akik az egyes hitközségek életében szerepet játszottak (prominensek).

Szilágyi a 3. ponthoz „egy Budapesten készült összeállítást mellékelte ... Az ebben felsoroltak neveiből megállapítottuk – mondja Löw Lipót 1945-ben –, hogy ezt az Országos Iroda, az Orthodox Központi Iroda és a Magyar Cionista Szövetség egymással egyetértően állíthatták össze”.³⁵ A Szilágyi Ernő által kijelölt 5 fős bizottság tagjai a téglagyárban úgy döntöttek, hogy a szegediek 1500 szegedi, a hódmezővásárhelyiek 1500 vidéki lakos listáját készítik el. Két napjuk volt feladatuk elvégzéséhez, másnap azonban új parancsot kaptak: a névsorban csak 2400 fő szerepelhet, „a prominenseken kívül csak gyermekek 12 éves korig, felnőttek pedig csak 50 évesektől felfelé vehetők fel”. Június 22-én délután, az immár új szempontok alapján elkészített listát felolvasták a téglagyárba tereltek előtt. Az emberek értetlenül hallgatták a családok szétválasztását jelentő listát, s óriási pánik tört ki. Nem tudhatták, hogy Argermayer éppen jóindulatot tanúsított parancsával, melynek értelmében „hadd menjenek a fiatalok és az öregek Auschwitz helyett Ausztriába, csak maradjanak életben”. A szörnyű pánik láttán a kapitány visszakozott, s visszavonta a vonatlista érvényességét. Viszont június 24-én újabb parancsot adott ki, „hogy azok közül, akik ezen 2400-as, immár érvénytelen vonatlistán nem szerepelnek, 3000-en jelentkezni tartoznak az első bevagonírozásnál”. Sokan akartak ebbe az első csoportba tartozni, mert elterjedt a híre, hogy ez a „szállítmány néhány órás útra indul, belföldön marad”.³⁶ A hír természetesen nem volt igaz. Az előzetes terveknek megfelelően június 25-én indították az első vonatot Szegedről, mely másnap 3199 fővel haladt át a kassai állomáson Auschwitz irányába.³⁷

³⁵ Uo.

³⁶ Uo.

³⁷ Vadász Ferenc: *Nappalok és éjjelek egybe folytak ...* In: *Kritika*. 1988/1. szám 5. old. Vrancsik István, aki a kassai vasútállomás parancs-

Az ötös bizottság tagjai megpróbálták rávenni Argermayer századost, hogy engedélyezze az eredeti 3000 fős lista összeállítását, de nem jártak eredménnyel. Sőt, a Szilágy Ernőtől Budapestről kapott kb. 160 nevet tartalmazó „prominens-listát” is módosította a német tiszt oly módon, hogy 12 nevet lediktált, s csak azt engedélyezte, hogy e 12 személy és családtagjaik, összesen 66 fő kerülhet külön vagonba az utolsó vonaton. Löw Lipót 1945 novemberében tett visszaemlékezése szerint: „fogalmunk sem volt, hogy a kiválogatás életet vagy halált jelent”, csupán arra tudtak következtetni a „németek elejtett szavaiból”, hogy a listán szereplők valamivel jobb körülmények közé kerülnek a többiek-nél. Nem voltak tisztában azzal sem, hogy a „prominens-listán” szereplők „megmenekülnek-e vagy tűszok lesznek-e”.³⁸

Június 26-án délután felolvasták a 2400 fős névsort a „táborlakók” előtt, akik nem szerepeltek rajta, azokat másnap csendőr kíséret mellett a Rökusi pályaudvarra kísérték és brutális körülmények között bevagonírozták.³⁹ Ehhez a vonat-hoz hozzákapcsolták a Bácsalmásról 26-án indított „szállít-mányt”, s a majd 6000 embert szállító szerelvényt a szokásos útvonalon Auschwitz felé irányították. Azonban ennek a vonatnak jelentős részét (a szegedit teljesen, a bácsalmásiból néhány vagon), máig tisztázatlan okokból és körülmények között Felsőzsolcánál lekapcsolták és Strasshof felé irányították, míg a többi vagon 2737 fővel Kassára, majd Auschwitzba szállították.⁴⁰ Sajnos az eddig feltárt elsődleges források nem

nokságán katonai szolgálatot teljesített, 1944. május 14-től folyamatosan följegyezte, hogy a Kassán áthaladó „zsidóvonatok” mikor, honnan és hány embert szállítottak. A jegyzetek dr. Gaskó Miklós kassai ügyvéd hagyatékában maradtak fön. Vadász Ferenc ezt a listát tette közzé a *Kritikában*.

³⁸ Lásd 34. jegyzet.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Rosenfeld József: *Emlékezés a bajai gettóra*. In: MIOK Évkönyv 1973/74. 149. old.; MZSML, DEGOB 3618., 3555., 3575., 3576. jegyző-könyv; Vadász Ferenc: I. mű. Pál József – forrás megjelölése nélkül – úgy tudja, hogy „az első két szerelvény Auschwitzba ment”, s a harmadik „külön-féle okok miatt, Ausztria felé vette az irányt”. (Pál József: *Harvas Endre a szegedi zsidóság deportálása ellen*. In: *Szegedi Könyvtári Műhely*, 1986. 1-2. szám, 26. old.) Braham professzor a második vonat útirány-változtatására

adnak magyarázatot az útirány módosítására. Az bizonyos, hogy Bécsben, Kaltenbrunner június 30-án Blaschkéhez intézett levele alapján, 4 szállítmánnyal és kb. 12 000 zsidóval számoltak, akiknek becslés szerint 30%-a volt munkaképes.⁴¹ Ez a négy szállítmány egy szolnoki, egy szegedi (a június 28-án induló listás vonat) és két debreceni vonatot takar.

A június 28-án 2400 emberrel Strasshofba indított vonat Budapesten rövid időre megállt, ahol lekapcsolták azt az egy vagon, amelyben a fentebb jelzett körülmények között kiválasztott 66 fő volt. Közülük „12 került Bergen-Belsenen át Svájcba, a megmaradt 54 közül elhunyt illetve eltűnt 13”.⁴² Ezzel a csoporttal érkezett Budapestre dr. Löw Immánuel főrabbi, „a magyar rabbi kar világhírű nesztora”,⁴³ akinek érdekében hiába intézett levelet Hamvas Endre püspök a Belügyminisztériumba.⁴⁴ A 91 éves főrabbi néhány héttel később, 1944. július 19-én a budapesti zsidókórházban meghalt.⁴⁵

A Strasshofba érkezettek számára vonatkozóan a szakirodalomban máig tartó egyet nem értés uralkodik. Elindítója Lévai Jenő volt, aki 1946-ban írta le először „külföldi adatok”-ra hivatkozva, hogy „június 27-én Szolnokról érkezett oda [ti. Strasshofba – M. J.] 2567 ember, június 29-én Debrecenből 6841, június 30-án Szegedről 5739 és Bajáról 5640”, összesen 20 787 fő.⁴⁶ Ránki György közel 10 000 emberről tud, „akiket

egyrészt azt a magyarázatot adja, hogy az egyik kecskeméti transzportot tévedésből Auschwitzba irányították, s ezért cserébe a június 27-én indított szegedi vonat útvonalát Ausztria felé módosították. Másrészt néhány oldallal később ő maga is bizonytalanul jegyzi meg, hogy nem világos a módosítás oka: „ez egy későbbi budapesti utasításnak vagy a helyi tisztviselők megvesztegetésének volt-e köszönhető”. (Lásd: *Braham, 1997. 695., 699. old.*)

⁴¹ Lásd 31. jegyzet.

⁴² Lásd 34. jegyzet.

⁴³ *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez.* 3. kötet, szerk.: Karsai Elek, MIOK, Budapest, 1967. 266. old.

⁴⁴ Csanádi Püspöki Levéltár, 2360/1945.

⁴⁵ Lásd 43. jegyzet.

⁴⁶ Lévai Jenő: *Fekete.könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről.* Officina, Budapest, 1946. 194. old.

Debrecenből illetve Szegedről nem Auschwitzba, hanem Bécs környékére szállítottak”.⁴⁷ R. L. Braham átveszi ugyan Lévai adatait, de lábjegyzetben jelzi, hogy azok forrásértéke megkérdőjelezhető.⁴⁸ Annál is inkább, mivel maga Kasztner Rezső, bár pontos kimutatással ő sem rendelkezett, 17–18 000-re becsülte a „szerencsésebbek” számát.⁴⁹ Schmidt Mária anélkül, hogy megjelölné forrását, egyik tanulmányában biztos tényként sorolja fel a Lévai-féle „szállítmányokat”.⁵⁰ Egy másik helyen ugyanő, forrását ismét titokban tartva, már csak 10 787 személyről tud, akiket Bécs környéki táborokba vittek.⁵¹ Sajnos Stark Tamás következő mondata sem kapott lábjegyzetet: „Meg kell még jegyezni azt is, hogy a gettóba zárt zsidó lakosok egy húszezres csoportja műszaki okok miatt Strasshofba került”.⁵² Szita Szabolcs adatai több ponton is eltérnek a korábbiaktól: szerinte 1944. június 27-én Szolnokról 2567, június 29-én Debrecenből 6641, június 30-án Szegedről 5239 és Bajáról 564, összesen 15 011 fogoly érkezett Strasshofba.⁵³ Szita szerint a szakirodalomban található téves adatok egyik fő oka, hogy a szerzők Lévai valószínűleg elírásból

⁴⁷ Ránki György: *1944. március 19. Magyarország német megszállása*. Kossuth, Budapest, 1978. 264. old.

⁴⁸ Braham, 1997. 699. old.

⁴⁹ *Der Kastner-Bericht*, 115, 147. old.

⁵⁰ Schmidt Mária: *Mentés vagy árulás? Magyar zsidó önmentési akciók a második világháború alatt*. In: *Medvetánc*, 1985. 2–3. szám, 118. old.

⁵¹ *Kollaboráció*, 239. old.

⁵² Stark Tamás: *Magyarország második világháborús embervesztesége*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1989. 36. old. Stark 1995-ben Szita Szabolcsra rosszul hivatkozva továbbra is 20 ezer körüli adatot használ. Stark Tamás: *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után (1939–1945)*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1995. 22. old.

⁵³ Szita Szabolcs: *Halálerőd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez, 1944–1945*. Kossuth, Budapest, 1989. 53. old. Forrásait e munkájában ő sem jelölte meg. Két évvel később, csak következő tanulmánykötetéből tudhatta meg az olvasó, milyen másodlagos források alapján nem ért egyet az előző szerzőkkel. A levéltári forrás megjelöléséből nem derül ki egyértelműen, használt-e elsődleges forrásokat is. Lásd Szita Szabolcs: *Utak a pokolból: Magyar deportáltak az annektált Ausztriában 1944–1945*. Metalon, Sopron, 1991. 30–43. old.

származó hibás közlését vették át. Azonban Szita is nem egy esetben félreinformálja az olvasót. Szerinte Békéscsabáról, Csongrádról és Orosházáról a szegedi gyűjtőtáborba szállították a zsidókat.⁵⁴ Ez az állítás azért meglepő, mert – többek közt az általa is ismert Ferenczy-jelentésekből, s más korabeli dokumentumokból is tudjuk – Békéscsaba gyűjtőtáborközpont volt. A másik két város zsidónak minősített lakóit pedig a kecskeméti, illetve békéscsabai táborba vitték át.

Meggyőző és a valóságot leginkább megközelítő adatokhoz csakis további kutatómunkával juthatunk. Mindenesetre az tény, hogy az ún. Kasztner-akciónak köszönhetően több ezer embert nem Auschwitzba vittek, többségük túl is élte a deportálást. A strasshofi elosztó táborból a környező városokba, falvakba osztották szét fertőtlenítés után az embereket, főleg mezőgazdasági munkára, de emellett légoltalmi pincék építésére, romeltakarításra, asztalos munkára is. Sokakat az utolsó hetekben Theresienstadtba szállítottak, akiket a Vörös Hadserg szabadított fel. Pap Róbert, a szegedi Zsidó Tanács elnöke 1945 novemberében úgy tudta, hogy az első transzportból 16-ig mindössze húszan jöttek haza, a másik két transzportból kb. 75%.⁵⁵

⁵⁴ Uo. 35. old.

⁵⁵ MZSML, DEGOB 3560. jegyzőkönyv.

A tanulmányok forrásai

1. **Út a Holocausthoz.** *Rubicon*, 1995/4. 24–31 old.

2. **Csendőrök, rendőrök, hivatalnokok és a Soá.** In: *Magyar megfontolások a Soáról.* szerk.: Hamp Gábor–Horányi Özséb–Rábai László. Balassi Kiadó – Magyar Pax Romana Fórum – Pannonhalmi Főapátság, Budapest – Pannonhalma, 1999. 124–133. old.

3. **A m. kir. csendőrség 1944-ben.** *Remény*, 2000/1. 33–37. old.

4. **„Reális Horthy-képet kell rajzolni”** *Kritika*, 1992/7. 47. old.

5. **Adalékok az 1944-es délvidéki gettók és deportálások történetéhez.** *Múlt és Jövő*, 1991/3. 68–73. old.

6. **Zsidó gettók 1944-ben a Dél-Alföldön.** *Történelmi Szemle*, 1992/3–4. 249–270. old.

7. **Mentesítési ügyek Szegeden.** Részlet a *Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkerületben* című kötetből. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1995. 154–173. old.

8. **A Magyar Zsidók Központi Tanácsának megalakulása, működése (1944. március 20–július 7.)** Előadás, elhangzott angolul a jeruzsálemi Yad Vashemben, 1999. április 28.

9. **A Zsidó Tanács megalakulása – cionista szemmel**
(**Dr. Kahan Nison visszaemlékezése**) *Holocaust füzetek*,
1999/13. 93–117. old.

10. **Embermentés vagy árulás? A Kasztner-akció szegedi vonatkozásai.** Előadás, elhangzott Szegeden, 1998. november 7. Közölte lábjegyzetek nélkül: *Új Kelet* (Tel-Aviv), 1998. november 22. 6. old., november 23. 6. old.

Névmutató

- Adorján Károly 149
Ajtay Gábor 66, 67
Altenberg, Günther 107
Antal István 17, 125
Antall József 51
Antonescu, Ion 155
Antretter János 90
Argalás Lajos 144
Argermayer 192–194
- Baky László 18–20, 23–26,
31, 53, 56, 58–60, 64, 73,
86, 89, 94, 112, 128, 130,
141, 147, 169, 170, 177
Balogh Józsefné 118
Baranyi család 117
Bauer, Yehuda 22, 139, 183,
188
Bánóczy László 162
Becher, Kurt 191
Beck Józsefné 118, 119
Beliczky Kálmán 97
Benoschofsky Ilona 33, 38,
57, 72, 108, 126, 132,
175, 186
Berend Béla 143–146, 160,
164, 165, 179, 181
- Beretzk Pál 20, 39, 41, 72,
97–100, 102–104
Bernhart Sándor 39, 65–67
Bécsy Bertalan 36, 90–94
Bibó István 14, 21, 54, 69, 70
Biss Andor 188
Blaschke, Hanns 192, 195
Blaskovich Lajos 144, 145
Boda Ernő 133, 148, 164,
180
Born, Friedrich 28, 177
Bosnyák Zoltán 101, 102,
144, 145, 164, 176, 181
Braham, Randolph L. 8, 9,
22, 29, 56–58, 69, 72, 97,
139, 157, 183, 185, 187,
192, 194–196
Brand Hanna 190
Brand Hansi 188
Brand Joel 167–169, 187,
189
Branquinho, Carlos 28
Buócz Béla 60–65, 74, 75,
85, 89
Büchler Bertalan 168
- Cavallier József 178

- Csatay Lajos 160, 181
 Csergő Hugó 165
 Csobádi Samu 133, 164
- Danielsson, Carl Ivan 27, 28
 Darányi Kálmán 11, 12
 Dobay Andor 96, 97
 Domonkos Miksa 179, 180
- Eichmann, Adolf 16, 18, 21–23, 27, 30, 31, 43, 44, 53, 132, 134–136, 138, 141, 144, 146, 151, 155, 164, 169, 172–174, 176, 179, 180, 183, 185, 189, 190, 192
- Ember Mária 69
 Endre László 18–20, 24, 25, 31, 39, 48, 53, 55, 58–60, 62, 63, 67, 74, 75, 86, 89, 94, 99, 111, 112, 119, 125, 127, 128, 130, 141, 143, 145, 164, 176, 177
- Erber Simon 109
- Éliás József 54
- Falta Marcell 127, 128
 Faragho Gábor 25, 32, 44–47, 177
 Faragó István 150
 Faragó Lajos 109
 Fehér István 150
 Fehér Mátyásné 113
 Fekete Béla 111
 Fenyő Mátyás 52
 Ferenczy Béla 90, 91, 93, 94
- Ferenczy László 20, 24–26, 40, 45, 56, 57, 59, 60, 67, 105, 112, 146, 173, 186, 197
- Finta Imre 46, 60, 112, 118, 119, 121
 Fischer József 191
 Fleishmann, Gisi 165, 166
 Frenkel Jenő 184, 190, 192
 Frenkel, Zvi 184
 Freudiger Fülöp 132, 133, 143, 157, 159, 162, 164–168, 189, 190
 Friedmann István 115
 Frojimovics Kinga 170
 Furet, François 41, 104
 Führer, lásd: Hitler
 Fülöp Lajos 119, 120
- Garzó Áronné 113, 114
 Gaskó Miklós 194
 Gábor János 143, 164, 172, 174
 Geró Miksa 149
 Glattfelder Gyula 12
 Goldschmidt 180
 Gosztonyi Péter 51–54
 Gottlieb József 113
 Gratzner Lajos 149
 Grünwald Malkiel 183
 Gusztáv, V., svéd király 26, 40, 178
- Hain Péter 176, 180
 Hajnácskóy László 37, 47, 60
 Halász Pál 111
 Hamp Gábor 199

- Hamvas Endre 48, 54, 62–64, 66, 71, 81, 111, 113, 195
- Hausner, Gideon 23
- Hennyey Gusztáv 120
- Hetényi Sándor 91
- Hilberg, Raul 41, 104, 155
- Himmler, Heinrich 27, 162, 171, 191
- Hitler, Adolf 15, 16, 53, 76, 183
- Holtzer Gyuláné 117, 118
- Horányi Özséb 199
- Horthy Istvánné 54
- Horthy Miklós 8, 9, 15–18, 26, 29, 31–34, 40, 43, 51, 53, 54, 69, 85, 121, 132, 155, 178, 185, 186, 192, 199
- Horváth József 85, 112, 128, 129
- Imrédy Béla 12, 17, 34, 145
- István, I., Szent 82
- Izsák Ilona 109
- Jagow, Dietrich von 15
- Jaross Andor 17, 26, 34, 35, 40, 47, 60, 68, 123–126, 128, 141–143, 145, 164, 174, 176, 177, 186
- Jeckeln 14
- Juhász Gyula 29, 51, 59, 76, 107, 187
- Jungerth-Arnóthy Gyula 25, 26, 39, 177, 186
- Kahan-Frankl Samu 133, 142, 143, 146, 162, 164
- Kahan Nison 133, 136, 144–146, 157–160, 165, 170, 179, 200
- Kalmár György 150
- Kaltenbrunner, Ernst 17, 30, 32, 53, 195
- Kanász Nagy Sándor 96
- Karsai Elek 33, 38, 40, 57, 72, 108, 126, 132, 140, 175, 186, 195
- Karsai László 10, 30, 33, 40, 57, 128, 135, 141
- Kasztner Rezső 10, 158, 160, 167–169, 171, 183, 185, 187–192, 196, 197
- Kaufmann Imre 128
- Kállay Miklós 15, 29
- Kecskeméti Mihály 149
- Kemenessy Tibor 64, 73, 74, 109, 112, 116, 118
- Keresztes Andor 85, 86, 112
- Keresztes-Fischer Ferenc 34
- Kertész Ernő 192
- Kertész Oszkár 109
- Király Imréné 115
- Knapp Miksa 179, 180
- Kohn Zoltán 165
- Kolozsváry Andor 85
- Koltay László 176, 179
- Komoly Lea 138
- Komoly Ottó 138, 146, 161, 163, 167, 187–189
- kormányzó
lásd: Horthy Miklós
- Kovács M. Mária 125
- Kozma Miklós 44

- Krumey, Hermann 16, 30,
132, 164, 169-171, 174,
175, 185, 189, 191
- Lackó Miklós 51
- Lakatos Géza 27
- Langlet, Valdemar 27
- Lévai Jenő 55, 56, 58, 69,
71, 72, 123, 135, 157,
195, 196
- Liebmann Béla 115
- Liptay László 36, 46, 47, 60,
112, 121
- Löw Immánuel 195
- Löw Lipót 190, 192-194
- Luther, Martin 15
- Lutz, Carl 27, 28
- Magyary-Kossa Aladár 34,
76-79, 84, 85, 88, 93,
112, 114, 117, 119, 122,
125, 127, 128
- Majtényi Béla 110
- Mandelkern Vilmos 113
- Maskó István 149
- Mátyás Samu 118
- Meskó Zoltán 122, 127
- Mester Miklós 122, 125
- Michmann, Joseph 155
- Miron Eszter 160
- Molnár Andor 125
- Molnár Judit 7, 8, 30, 33,
40, 57, 107, 112, 128,
146, 147, 173, 186
- Molnár Zsigmond 122, 141
- Munkácsi Ernő 131, 133-136,
138, 142-146, 152, 153,
157, 159, 165, 172, 179
- Munkácsi Krisztina 146, 164
- Mussolini, Benito 16
- Nagy József 143, 164, 179,
181
- Nagy Samu 128
- Nagy Sz. Péter 183
- Naschitz Simon 113
- Neumann, Oskar 165
- Nyitrai Lászlóné 113
- Offenbach Sándor 188
- Ofry, Dán 183
- Orsai Antal 98-101
- Óvári László 93
- Paksy-Kiss Tibor 36, 45
- Pamlényi Ervin 29, 59, 76,
107, 187
- Pap Róbert 61-63, 77-81,
86, 91, 147, 149, 154
- Papp János 36, 45,
- Papp Jánosné 116
- Paskesz Fülöp 91
- Pál József 122, 194
- Pálfy József 34, 35
- Perneki Mihály 130
- Pető Ernő 133, 134, 143,
144, 146, 152, 157, 159,
164, 165, 167, 170, 177,
180
- Péterffy Jenő 45, 46
- Pikó András 184
- Piusz, XII., pápa 26, 40
- Pók Attila 29
- Polgár György 165
- Purjesz Béla 121-123, 125,
127

- Radó József 192
 Rajniss Ferenc 145
 Ravasz László 177
 Rábai László 199
 Rákosi Mátyás 51
 Ránki György 29, 34, 40,
 51, 59, 76, 107, 187, 195–
 197
 Reichlinger Jenő 150
 Reiner Imre 165, 172, 173
 Reiner Rudolf 116
 Reményi-Schneller Lajos 177
 Ribbentrop, Joachim von 15,
 53, 76, 107, 186
 Riesz Frigyes 124, 125
 Roosevelt, Franklin Delano
 26, 40
 Rosenberg Moshe 167
 Rosenfeld József 67, 68, 194
 Rotkirchen, Livia 191
 Rotta, Angelo 25, 28, 82,
 110
 Ruzsiczay-Rüdiger Imre 24
 Ruznyák István 121–123,
 125, 127

 Ság Lajos 150
 Sági József 151
 Schmidt Mária 132, 157,
 189, 196
 Schönberger Dezső 148,
 149, 154
 Schwartz Adolf 115
 Schwartz Károly 113
 Schweiger Moshe 167
 Serédi Jusztinián 37, 48, 54,
 62, 64, 177
 Shvoy Kálmán 130

 Silberstein Adolf 191, 192
 Sipos Péter 51
 Springmann Sámuel 167,
 187
 Stark Tamás 56, 57, 69,
 120, 196
 Stein Sándor 119, 121
 Stern Samu 21, 133–136,
 138, 139, 141–143, 145,
 146, 148, 152, 157, 159,
 161–165, 167, 168, 172,
 174, 175, 179–181
 Strasser Jenő 150

 Szabadi Frigyesné 66
 Szabadi Gabriella 66
 Szalay József 89
 Szarvas Dávidné 109
 Szálasi Ferenc 27, 28
 Szegedy-Maszák Aladár 188
 Szenes Sándor 54, 145
 Szepesi Lajosné 116
 Székely Dezső 180
 Székely Jenő 55
 Székely Mária 54
 Széll Pál 127
 Szilády Gyula 46
 Szilágyi Ernő 158, 159, 161,
 166, 167, 179, 187, 189,
 190, 192–194
 Szilágyi László 123
 Szita Szabolcs 187, 188,
 196, 197
 Szivessy Lehel 81, 82, 114,
 115
 Szondi Lipót 190
 Szöllös Antal 111
 Sztójay Döme 8, 12, 15, 17,

- 23, 25, 30, 32–34, 44, 49,
52, 53, 82, 110, 134, 142,
154, 176, 177, 179, 185
- Takáts Albert 176
 Tamir, Shmuel 183
 Teleki Pál 12
 Temesváry László 75, 114
 Thadden, Eberhard von 120
 Thury Lajos 145
 Tilkovszky Loránt 29, 51,
59, 76, 107, 187
 Tónay Aladár 85
 Tóth Béla 20, 35, 41, 64,
72–75, 79, 82–84, 86–89,
102, 104, 105, 109, 112,
113, 119, 121, 122, 124,
127
 Tóth Béla, dr. tiszti orvos 74
 Török Sándor 54, 143, 145,
146, 164, 179, 181
 Trunk, Isaiah 95
 Tukats Sándor 34, 74–76
- Uray László 24, 49
- Vadász Ferenc 193, 194
 Vajda Lajos 147, 148
 Vass Károlyné 116
 Vágó Béla 155
- Várad Artur 150
 Várszegi Károlyné 114
 Veessenmayer, Edmund 23,
24, 27, 32, 34, 56, 57, 59,
76, 107, 119, 120, 186
 Vida Sándor 150
 Virányi Gyula 147, 148
 Vrancsik István 193
- Wallenberg, Raoul 28, 123
 Wámoscher Béláné 109
 Weiss Edith 165
 Weiss Pál 184
 Weissmandel, Michael Dov
165, 166
 Weissenberger Jenőné 115
 Wilhelm Károly 133, 143,
146, 164, 165, 167, 168,
180
 Wisliceny, Dieter von 16, 30,
132, 135, 159, 160, 162,
163, 165–171, 185, 188,
189
- Zalasy Ferenc 55, 56, 65,
67
 Zombori István 121
 Zöldi Márton 173
- Zsolt Béla 190

Helynévmutató

- Ada 68
Alsólugas 173
Auschwitz 23, 24, 39, 48,
54, 55, 68, 115, 132, 177,
178, 184, 186, 191–197
Ausztria 67, 71, 193–195
Baja 39, 55, 56, 60, 65–68,
71, 73, 79, 109, 124, 148,
195
Balassagyarmat 40, 48
Baltikum 155
Barcs 55
Battonyai járás 94
Bácsalmás 56, 190, 194
Bácska 52, 55, 60
Bácstopolya 52, 56
Belorusszia 155
Bergen-Belsen 158, 184,
191, 195
Berlin 16, 44, 171
Besszarábia 16
Beszterce 173
Bécs 24, 191, 192, 195, 196
Békéscsaba 190, 197
Budapest 8, 9, 16, 17, 21,
22, 24, 27, 28, 30, 31, 41,
53, 58, 59, 81, 94, 131–
133, 136, 140, 142, 146,
151, 152, 161, 164, 166,
169, 171, 174, 184–187,
190, 192–195
Budapesti I. csendőrkerület
26, 59
Bukovina 16
Bulgária 16, 22
Cegléd 94
Csaba lásd: Békéscsaba
Csanád-Arad-Torontál vár-
megye 7, 36, 90, 94
Csanádpalota 94
Csanytelek 96
Csepel 171
Csongrád 36, 96, 97, 150,
197
Csongrád vármegye 7, 9, 96,
97, 122
Dachau 28
Debrecen 46, 132, 184, 190,
191, 195, 196

- Debreceni VI. csendőrkerület
 25, 46, 59, 105, 112, 191,
 192
 Derekegyház 96
 Délvidék 7, 9, 18, 33, 55–57,
 63, 64, 66–69, 71–74, 79,
 82, 104
 Dnyeszter 14
 Dombó 173
 Duna 28, 55, 60
 Dunaszerdahely 40, 49

 Eleki járás 94
 Engelberg 158, 161, 179
 Erdély 59, 171
 Esztergom 36
 Európa 16, 51, 155

 Élesd 173
 Észak-Erdély 18, 33, 36, 45,
 89

 Fábiánsebestyén 96
 Felsőzsolca 47, 194
 Ferenc-csatorna 60
 Franciaország 16, 144, 188

 Galicia 14, 52
 Gänsendorf 67
 Genf (Geneve) 161, 179
 Görögország 162, 188

 Győr 11, 47

 Hegyeshalom 27
 Hódmezővásárhely 9, 20, 39,
 41, 72, 90, 97, 98, 100–
 105, 120, 192, 193
 Hollandia 41, 155

 Horgos 55, 96
 Horvátország 59, 144
 Huszt 49

 Izrael 183

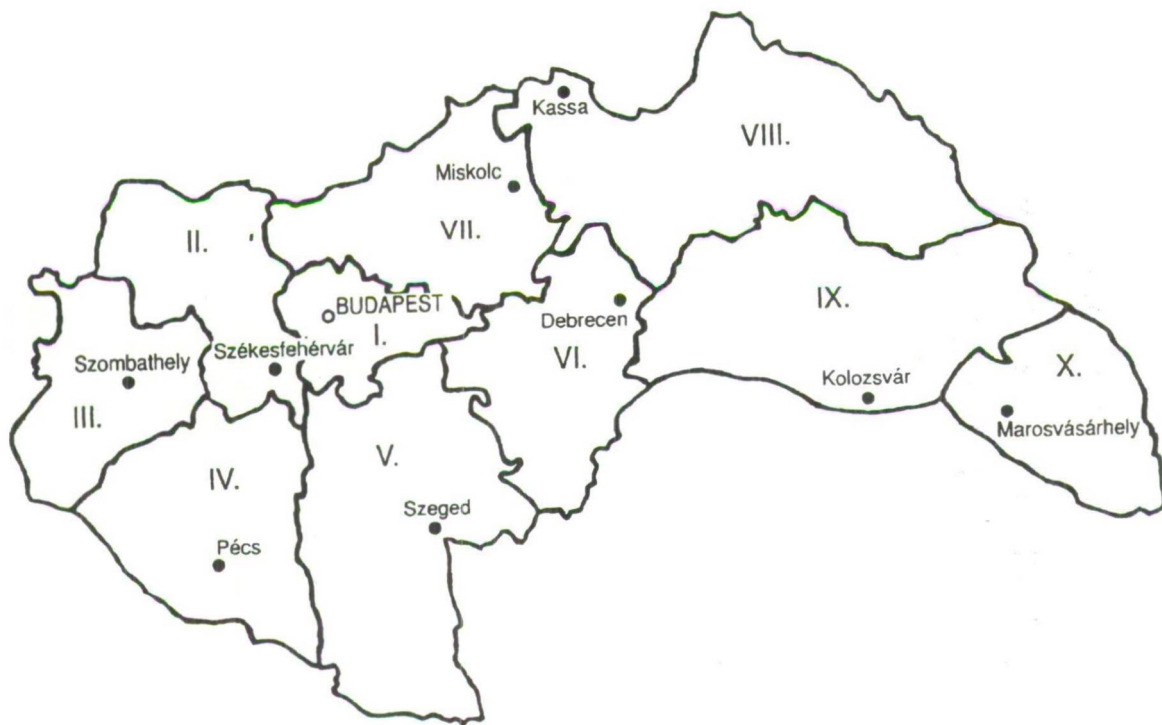
 Jeruzsálem 10, 144, 158,
 160, 184, 191, 199
 Jugoszlávia 16, 144

 Kalocsa 105, 109
 Kamenyec-Podolszkij 14, 29,
 52
 Kaposvár 30, 37, 49, 190
 Kassa 24, 75, 132, 181, 194
 Kassai VIII. csendőrkerület
 23, 59, 140, 141
 Kárpátalja 14, 18, 23, 33,
 43, 52, 60, 89, 95, 104,
 169, 171
 Kecel 105
 Kecskemét 38, 49, 94, 97,
 98, 109, 120, 147–149,
 153, 154, 197
 Kenderes 9
 Királyháza 49
 Kiskundorozsma 96, 97, 105
 Kiskunfélegyháza 36, 94,
 150, 190
 Kiskunhalas 105
 Kiskunmajsa 105
 Kistarcsa 171
 Kistelek 96, 97, 105, 116
 Klessheim 15, 16
 Kolozsvár 75, 190
 Kolozsvári IX. csendőrkerü-
 let 23, 25, 36, 45, 59, 140
 Kőrösmező 52

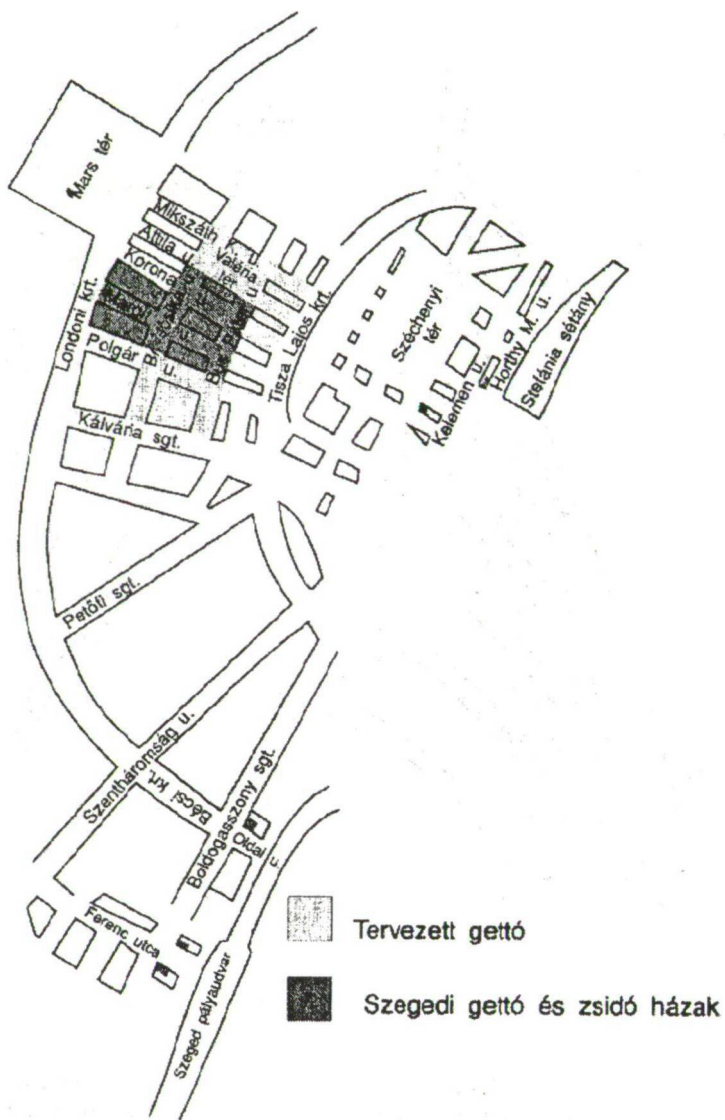
- Kőszeg 28
Közép-Európa 134
- Lengyelország 25, 39, 44,
134, 177, 186, 189
- Linz 191
- Lódz 155, 164
- Magyarbánhegyes 95, 96
- Magyarkanizsa 60, 62
- Magyarország 11, 14–16, 18,
25, 29–31, 44, 51, 52, 55,
56, 71, 108, 109, 123, 131,
132, 155, 158, 160–162,
171, 173, 184–187, 191
- Makó 9, 36, 54, 63, 72, 90–
92, 94, 101, 105, 150, 154
- Marosvásárhely 45, 75
- Marosvásárhelyi X. csendőr-
kerület 23, 25, 36, 45, 59,
140
- Martonos 60
- Máramarossziget 141
- Mezőkovácsháza 95, 96
- Mezőkovácsházi járás 94, 95
- Mindszent 96, 97, 105
- Miskolc 36, 48
- Miskolci VII. csendőrkerület
25, 59
- Munkács 49, 75, 141, 146,
173, 189
- Nagykanizsa 55
- Nagykőrös 94
- Nagylaki szolgabírói kiren-
deltség 91, 92, 94
- Nagymágocs 96
- Nagyvárad 45, 190
- New York 10, 191
- Német Birodalom, lásd: Né-
metország
- Németország 16, 24, 27, 48,
49, 113, 172, 173, 189
- Niederdonau erődvonala 28
- Nyíregyháza 141
- Nyírjespuszta 37, 48, 49
- Olaszország 16, 144
- Orosháza 48, 197
- Palánka 65
- Palesztina 160, 172, 184,
188, 190
- Pápa 190
- Pest, lásd: Budapest
- Pest-Pilis-Solt-Kiskun vár-
megye 7, 18, 31, 53, 58,
151
- Pécsi IV. csendőrkerület 23,
26, 37, 47, 59, 60, 69
- Pitvaros 94
- Pozsony 28, 162, 166
- Románia 16, 22, 59, 159
- Sándorfalva 96
- Sárvár 190
- Sátoraljaújhely 146
- Siófok 128
- Solingen 172
- Sopron 36, 67, 71, 190
- Strasshof 123, 132, 184,
191, 192, 194–197
- Svájc 51, 158, 184, 189,
191, 195

- Szabadka 49, 55, 56, 60, 62,
65, 73, 75, 98, 148
- Szatmárnémeti 75
- Szeged 9, 20, 34, 38, 41, 46,
54–56, 60–66, 68, 71–77,
79, 81, 83, 85–91, 94, 96–
98, 101, 103–105, 107,
108, 110–112, 117, 121–
125, 127–130, 132, 149,
150, 153, 154, 183, 184,
190, 191, 193–197
- Szegedi V. csendőrkerület 9,
23, 25, 36, 46, 59, 60, 69,
73, 105, 112, 191, 192
- Szegvár 96
- Szekszárd 173
- Szentes 9, 90, 96–98, 105
- Szerbia 59, 144
- Székesfehérvár 190
- Székesfehérvári II. csendőr-
kerület 25, 59
- Szigetvár 47, 164
- Szlovákia 82, 134, 155, 162,
166, 168, 188
- Szolnok 49, 132, 191, 195
- Szombathely 190
- Szombathelyi III. csendőrke-
rület 23, 26, 59, 60, 69
- Szovjetunió 16
- Tel Aviv 183, 200
- Técső 48
- Theresiendadt 197
- Tisza 55, 60
- Topolya 148
- Torontáli járás 91, 92
- Újpest 39
- Újvidék 52, 55, 60, 173
- Ungvár 75, 141, 173
- Varsó 155
- Zenta 60, 62
- Zentai járás 68
- Zombor 36, 60, 62, 65
- Zurndorf 28
- Zsolca lásd: Felsőzsolca

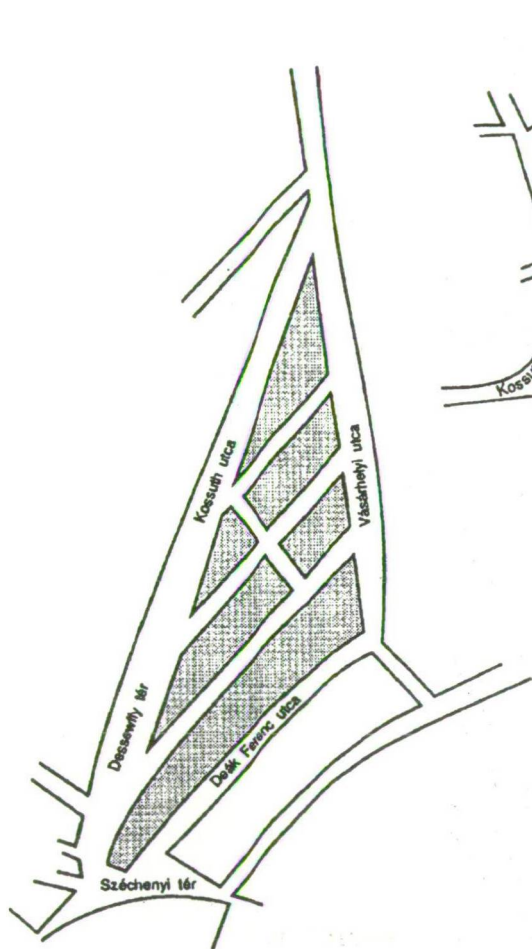
FÜGGELÉK
(térképek, fényképek,
dokumentumok)

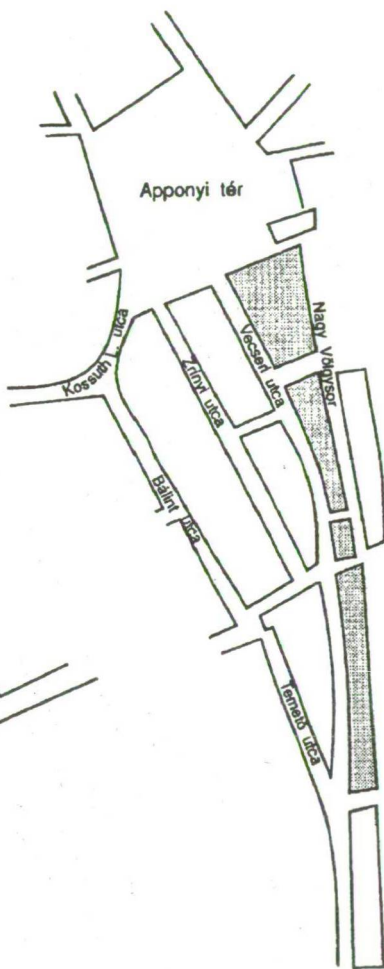
I. térkép
Magyarország csendőrkerületei 1944-ben

2. térkép
Szeged belvárosa

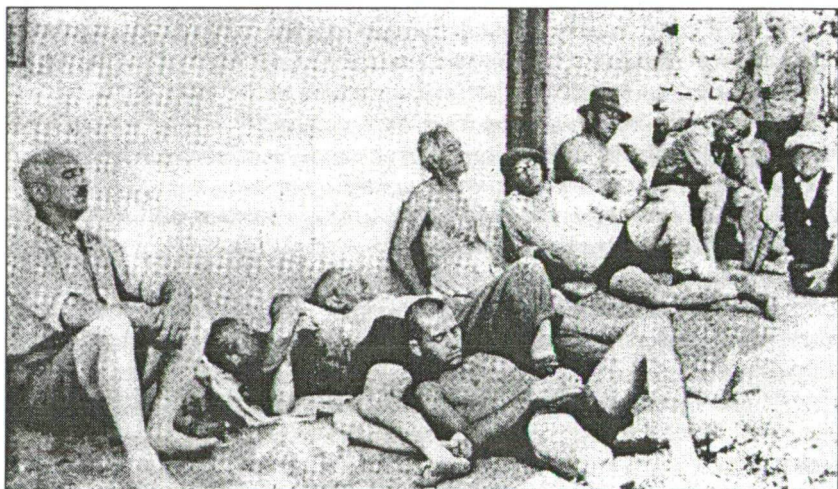
3. térkép
A makói ideiglenes gettó

4. térkép
A szentesi gettó

Munkaszolgálatosok, Abony, 1940.
Fotó: Liebmann Béla

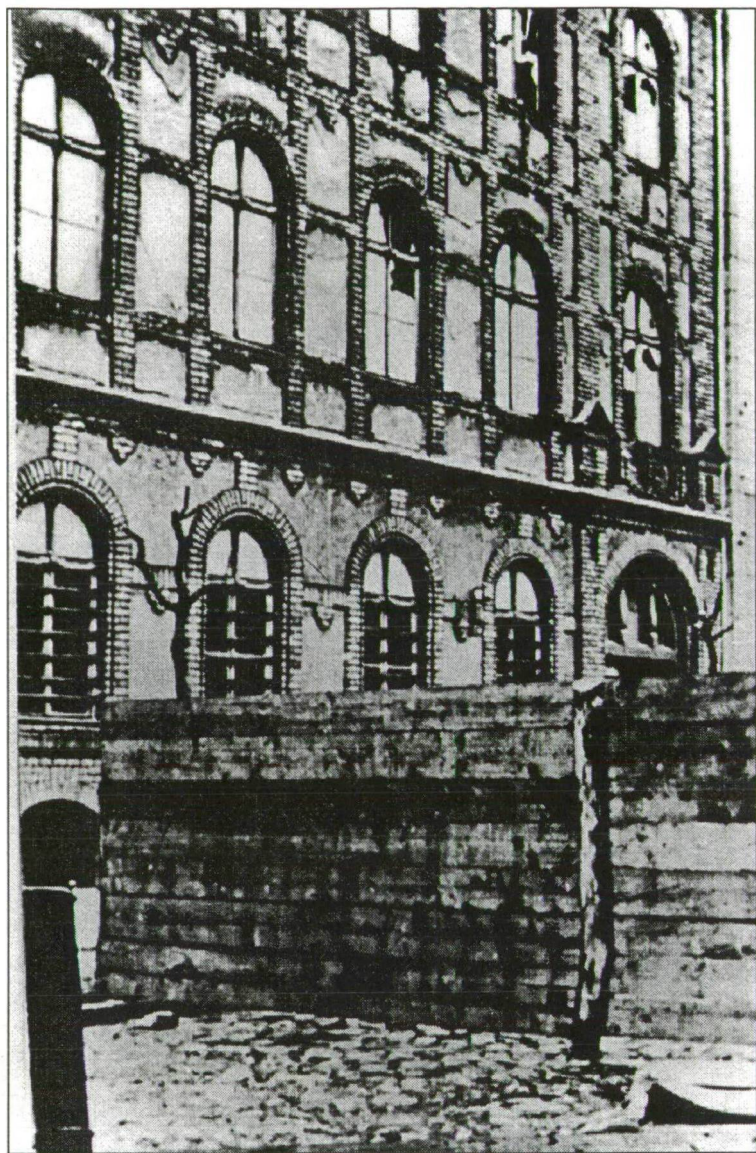
Szegedi munkaszolgálatosok, 1944.
Fotó: Liebmann Béla

Szegedi zsidó gyerekek az 1940-es évek elején
(Schwarc Lipótné hagyatéka)

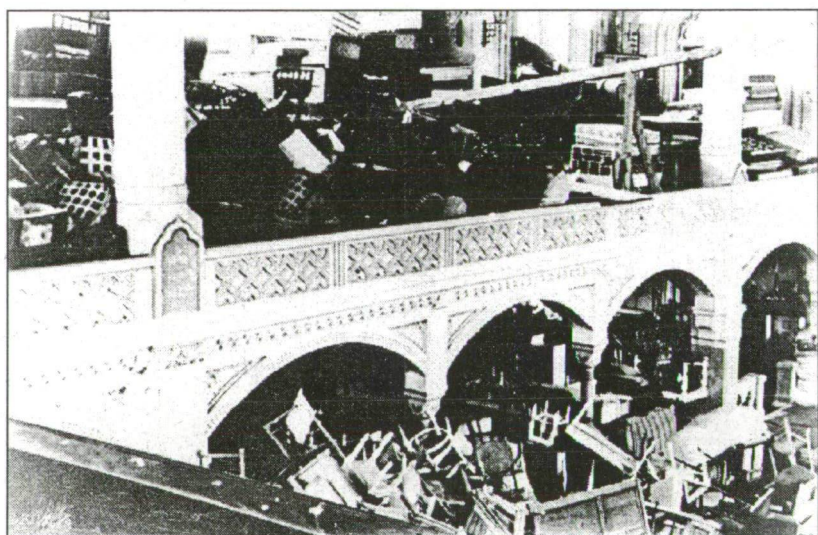

Német katonák Szegeden, 1944. március. Fotó: Liebmann Béla

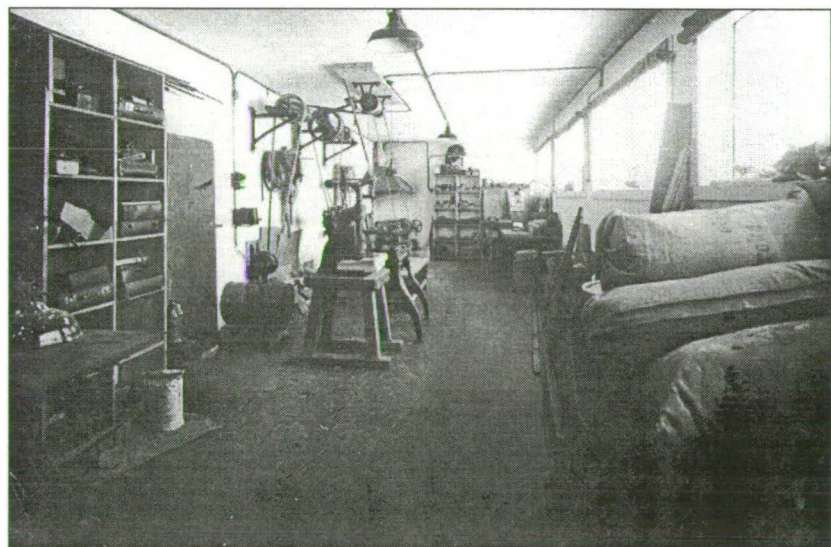
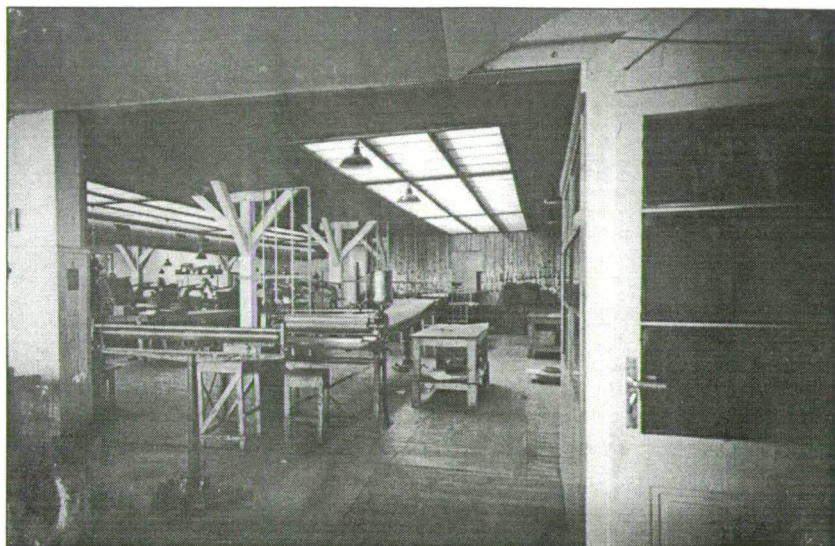

A szegedi gettó palánkja, 1945. Fotó: Liebmann Béla

A szegedi zsinagógában összegyűjtött cipők, ruhák, ingóságok, 1945
Fotó: Liebmann Béla

Treff Bőröndgyártó üzem a Bécs melletti Tribuswinkelben; 80 szegedi és szentesi zsidó munkahelye 1944-ben (családi magántulajdon).

Főbbiek az ún. Kasztner-vonatról egy svájci református lelkész társaságában. Állnak balról: Schindler József, Silberstein József, Szabó Ödön, Weisz Pál. Ülnek: Frenkel Jenő, református lelkész, Engel Farkas, 1945.

A Strasshof környékére deportáltak egy részének újratemetése Szegeden. Elöl: Frenkel Jenő, 1947.

.kir.rendőrség szegedi kapitánysága.

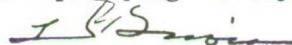
K I M U T A T Á S.

a szegedi kapitányságnál internált zsidó egyének család nem és kor szerinti felosztásáról.

Elhelyezés:	Családok:	Férfiak:	Nők:	Gyermekek:	Összesen:
Zsidó iskola	347	270	430	95	795
Zsinagóga	167	142	235	53	430
Székház	50	47	93	20	160
Akoltelep	172	142	223	416	881
Összesen:	736	601	1081	584	2266.

S z e g e d, 1944. évi május hó 10-én.

A kapitányság vezetője:

m.kir.r.főkapitányhelyettes.

29

Kimutatás a délvidékiek elhelyezéséről Szegeden. (Csongrád Megyei Levéltár, Szegedi főispáni iratok, 847/1944.)

Másolat:

Kerületi parancsnökságnak

Szeged.

Kiskunfélegyháza, 1944. június 19.

A vonatok indulnak:

Keoskemétyről: 25.-én és 27.-én egy-egy vonat, összesen kettő vonat.

Szegedről: 25, 27 és 28.-án egy-egy vonat, összesen három vonat.

Bácsalmásról: 26.-án egy vonat,

Debrecenből: 25, 26., 27.-én egy-egy vonat és 28.-án kettő vonat,

összesen 5 vonat,

Magyarádól: 26.-án egy vonat,

Szolnokról: 25 és 27.-én egy-egy vonat, összesen kettő vonat és

Békéscsabáról: 26.-án egy vonat indul.

A vonatok indulását megelőző napokon a kicakó állomások állomásos
székhelyén levő táborok levő táborokban levő zsidókat alapcsán át KIII XI
vizsgálni, hogy semmiféle értékek /: pénz, ékszer, értékpapír, takarékpénztár
stb.:/ nem maradjanak náluk /: erre B.k.rendelet is van:/, tévábbá, hogy
ne szállítsanak el olyan egyéneket, akik a kiadott intézkedések szerint
sőt nem szállíthatók.

Az átvizsgálásához szükséges csendőrségi erőkről a kerületi parancs-
nokságok gondoskodjanak.

Az elszállítandóknál az indulásuk legalább 5-5 napi, illetve a ná-
met parancsok által a szállítás esetleg hosszabb tartama miatt kívánt
menyiséget élelemnek kell lenni. Erről való gondoskodásra az erre illeté-
kes polgári hatóság figyelmét hívja fel. Vitéz Sellyey s.k. ezred. egység-
es karhatalmi parancsok.

A másolat hiteles:
Szeged, 1944. június 21.

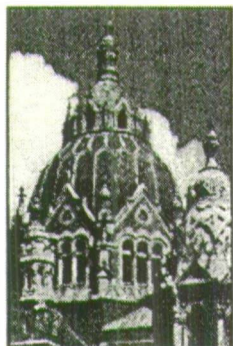

Finta Imre

CSONGRÁD MEGYEI
LEVÉLTÁR

Finta Imre csendőr százados értesíti a szegedi polgármestert a deportáló vonatok indulásáról az V. (szegedi) csendőrkerületből. (Csongrád Megyei Levéltár, Szegedi polgármesteri iratok, 9535/1944.)

A fényképek a szegedi Móra Ferenc Múzeum
illetve a szerző tulajdonában.
Utóbbiak Liebmann Béla és Zvi Frenkel adományai.

Molnár Judit történész, a Szegedi Tudományegyetem docense, az 1995-ben *Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi csendőrkerületben)* címmel megjelent, átfogóan dokumentált tudományos monográfiával szerzett nevet a holokauszt kutatása terén.

A jelen kötetben összegyűjtött tanulmányok, amelyek az elmúlt évtizedben jelentek meg, jól tükrözik Molnár Judit tudományos érdemeit. Ezek a tanulmányok túllépnek első könyve földrajzi határain, de ahhoz hasonlóan a holokauszt történelmi előzményeitől a német megszállás után működésbe lépő történelmi és társadalmi- gazdasági tényezők értékeléséig terjednek. Cáfolhatatlanul bizonyítják, hogy Sztójay Döme kormánya milyen döntő szerepet játszott a végső megoldás gyors megvalósításában azzal, hogy az SS rendelkezésére bocsátotta a magyar államhatalom eszközeit – a csendőrséget, a rendőrséget és a hivatalnoki kart. Molnár három tanulmányának központi témája a magyar holokauszt ezen oldala. A Budapesti Központi Zsidó Tanács szervezetét és működését valamint a cionista Budapesti Mentőbizottság mentési kísérleteit elemző három másik tanulmánya kritikus fényben világítja meg a háború alatti zsidó vezetést.

A kötet nem csupán értékes hozzájárulás a magyarországi holokauszt kutatáshoz, de hatásos fegyver is azok ellen, akik, ha tagadni nem is merik, de bemocskolják és eltorzítják a holokausztot.

Randolph L. Braham

Distinguished Professor Emeritus

The Graduate Center of the City University of New York